

ГЕНРИХ
БЕЛЛИ

ОЧИМА
КЛОУНА

Г Е Н Р І Х Б Е Л Л Ї

О Ч И М А
К Л О У Н А

Роман

Переклад з німецької

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“

К И Т В—1966

«Вільний світ», «однакові можливості для всіх», «свобода особи» — так полюбляють визначати капіталістичне суспільство його ідеологи...

А що, коли людина й справді наважиться жити в тому світі, як велить їй серце і власне сумління?

Саме таке питання і поставив перед собою автор роману «Очима клоуна» Генріх Белль, видатний письменник-реаліст, прекрасний знавець західнонімецького суспільства і людської душі.

Герой роману Ганс Шнір вирішив служити мистецтву, він кинув школу, родину, побрався з коханою дівчиною (без вінчання — адже тепер в ФРН «свобода совісті!»), самотужки вибився в актори і зажив би, не знаючи лиха, коли б... його розуміння свободи не було сприйнято як виклик класові капіталістів, церкві, усьому «вільному світові».

І батьки, і лицемірні освічені ханжі, що іменують себе «прогресивними католиками», спершу хотіли приборкати Ганса «ласкою», а потім, вичерпавши увесь свій арсенал «мирної боротьби», завдають йому удару в самісібне серце: розлучають з коханою. Жити без Марі Ганс Шнір не може і починає боротися за неї. І коли спіткнувся в цій боротьбі, на нього враз нанинулася вся продажна преса, але не грубо, а «лагідно», «співчутливо», «турботливо». Проте за цими липемірними турботами рідних і друзів чується тільки одне: «На коліна, відступнику, на коліна!»

Ганс бореться, але чи переможе?

Переклав М. Д. ДЯТЛЕНКО

Післямова М. П. БАЖАНА

Переклад здійснено за виданням:

Heinrich Böll. Ansichten eines Clowns.
Kiepenheuer und Witsch, Köln — Berlin.

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

1

оли я приїхав у Бонн, уже смерклося; мені довелося силувати себе, щоб і цього разу не піддатись автоматизмові рухів, який виробився в поїздах за п'ять років: сходами з платформи вниз, сходами нагору, поставити саквояж, дістати з кишені пальта проїзний квиток, взяти саквояж, віддати контролерові квиток, підійти до кіоска, купити вечірні газети, вийти з вокзалу на площу й покликати таксі. Ось уже п'ять років

я мало не щодня звідкись виїздив і кудись приїздив, ранком підіймався сходами нагору і спускався вниз, а надвечір — вниз і нагору, кликав таксі, шукав у кишенях грошей, щоб заплатити водієві, купував у кіосках вечірні газети — і завжди десь у куточку своєї свідомості тишився точно завченою недбалістю цього автоматизму.

Відтоді як Марі кинула мене, щоб вийти заміж за Цюпфнера, того католика, всі ці рухи стали ще машиналь-

пішими, але не втратили при цьому звичної недбалості. Відстань од вокзалу до готелю й від готелю до вокзалу вимірюється таксометром: дві марки, три марки, чотири марки і п'ятдесят пфенігів. Після того як Марі пішла від мене, я іноді втрачав цей завчений ритм, плував готель з вокзалом, нервово шукав у кишнях квиток, наближаючись до порт'є, або при виході з перону питав контролера, який номер відведено мені в готелі, — певно, якась сила — доля, чи що, — нагадувала мені про мій фах і моє становище.

Я — клоун, офіційно мій фах іменується — комічний актор, не належу ні до якої церкви, мені двадцять сім років, а один з моїх номерів так і зветься: «Приїзд і від'їзд»; це така (може, надто довга) пантоміма, в якій глядач до самого кінця плуває приїзд з від'їздом; а що мені цей номер найчастіше доводиться повторювати в справжніх поїздках (він має понад шістьсот варіантів, і всю цю хореографію я мушу тримати в голові), то немає нічого дивного, коли я час від часу стаю жертвою власної фантазії: стрімголов лечу в готель, шукаю очима розклад поїздів, знаходжу його, мчу сходами нагору і вниз, щоб не спізнитися на поїзд, тоді як мені всього-на-всього треба йти в свою кімнату й готуватися до виступу.

На щастя, в більшості готелів мене вже знають; за п'ять років виробився певний ритм з меншою кількістю варіацій, ніж звичайно можна уявити собі, а, крім того, мій агент, знаючи мою вдачу, дбає про те, щоб усе йшло гладко. До того, що він називає «чутливістю артистичної душі», всюди ставляться з повагою, і тільки-но я переступаю поріг відведеної мені кімнати, мене огортає «атмосфера благополуччя»: в красивій вазі вже стоять квіти; ледве я встигаю скинути пальто й жбурнути в куток черевики (я ненавиджу черевики), як гарненька покоївка вносить каву та кон'як, готує ванну з пахучим хвойним

екстрактом, який заспокоює нерви. У ванні я читаю газети, лише несерйозні, перечитую до шести підряд, а щонайменше три, і стиха наспівую виключно літургічні пісні: хорали, гімни та секвенції, що збереглися в моїй пам'яті ще з шкільних років. Батьки мої, правовірні протестанти, схилиючись перед післявоєнною модою примирення всіх віросповідань, віддали мене до католицької школи. Сам я не релігійний, не підлягаю жодній церкві, і користуюсь церковними текстами та мелодіями лише як лікувальними засобами: вони найліпше допомагають проти моїх вроджених недугів — меланхолії та головного болю. З часу, коли Марі перекинулася до католиків (хоч Марі сама католичка, слово «перекинулася» здається мені тут цілком доречним), обидва ці недуги посилились у мені, і тепер навіть «Tantum Ergo» та «Лоретанська літанія»¹ — досі найулюбленіші ліки — майже не допомагають мені. Для мене завжди була б цілющим бальзамом Марі, та вона кинула мене. Є ще тимчасові ліки — алкоголь... Але клоун, який починає пиячити, може швидше зійти зі сцени, ніж п'яний покрівельник упасти з даху.

Коли я виступаю напідпитку, то рухи, виправдані лише точністю виконання, роблю неточно і припускаюся найприкрішої помилки, якої клоун повинен уникати: сміюся з власних витівок. Жахливе приниження. Поки я тверезий, страх перед виступом зростає аж до самого виходу на сцену (здебільшого мене доводилось просто виштовхувати з-за куліс), і те, що деякі критики називали «іронічно-задумливою веселістю», за якою «чується биття серця», було не що інше, як холодний відчай, що допомагав мені стати маріонеткою; якщо та маріонеткова ниточка розри-

¹ «Tantum Ergo», «Лоретанська літанія» — католицькі церковні пісні, що прославляють: перша — бога, а друга — діву Марію.

валась і я знову ставав самим собою, все виходило гірше. Певно, ченці в стані медитації переживають щось подібне. Марі завжди тягала за собою багато містичної літератури, і я пригадую, що там часто вживаються слова «пустота» і «ніщо».

Останні три місяці я частенько бував напідпитку і виходив на сцену з облудною впевненістю; наслідки цього виявилися швидше, ніж у якогось недбалого учня, що може плекати ілюзії до самого іспиту. Півроку — досить довгий час для ілюзій, а в мене вже через три тижні не стало в кімнаті квітів, через півтора місяця — кімнати з ванною, а на початку третього відстань од вокзалу до готелю зросла до семи марок, тоді як заробіток зменшився на дві третини. Коньяку вже не було — його замінила горілка, а вар'єте замінили якісь дивовижні товариства, що збиралися в тісних і темних залах, де я виступав на злиденно освітлених сценах і вже не міг собі дозволити навіть неточних рухів, а тільки по-блазнівськи кривлявся, розважаючи ювілярів—залізничників, поштових службовців, мітних чиновників, католицьких домогосподарок або євангелістських сестер-жалібниць; п'яні офіцери бундсверу, яким я скрашував святкову вечерю з нагоди закінчення курсу навчання, так і не збагнули, сміятись їм чи ні, коли я показав уривки свого номера «Рада оборони»; а вчора в Бохумі, імітуючи перед молоддю Чарлі Чапліна, я посковзнувся, упав та так і лишився на сцені. Мене навіть не освистали — тільки співчутливо зашумукали в залі, а я, коли нарешті на мене впала завіса, скоріше пошкунтильгав зі сцени, похапцем зібрав свої манатки і поїхав, не розгримувавшись, до пансіону, де зчинився жахливий скандал, бо хазяйка відмовилась позичити мені грошей на таксі. Водій таксі заспокоївся й перестав бурчати лише тоді, коли я віддав йому свою електричну бритву не в заставу, а як плату за проїзд. Він ще виявився досить

людяним і дав мені здачі — почату пачку сигарет і дві марки грошима.

Потім я одягнений ліг у неприбрану постіль, допив горілку з пляшки і вперше за останні місяці на якийсь час позбувся меланхолії та головного болю. Я лежав на постелі в такому стані, як мені іноді уявляються останні дні мого життя: п'яний і наче в стічній канаві. Я ладен був віддати за чарку горілки свою сорочку, і тільки складна процедура торгу утримувала мене від такого обміну. Я заснув глибоким сном праведника, і мені снилось, ніби я вже труп і та важка театральна завіса лягла на мене м'яким, товстим саваном, огорнула мене благодійною темрявою, а втім, я крізь сон і забуття вже відчував страх перед пробудженням: на обличчі грим, праве коліно розпухло, на пластмасовому підносі жалюгідний сніданок, а поряд з кофейником телеграма від мого агента: «Кобленц і Майнц відмовили крапка Увечері подзвоню Бонн Цонерер».

Потім подзвонив організатор учорашнього концерту, і я лиш тепер дізнався, що він керує в Бохумі християнським вихованням молоді.

— Костерт, — назвався він по телефону крижаним тоном лакея. — Пане Шнір, нам ще треба з'ясувати питання про гонорар.

— Будь ласка, — відповів я, — в цьому вам ніщо не заважає.

— Он як? — сказав він.

Я промовчав, і коли Костерт озвався знову, його дешева холодність уже перейшла в примітивний садизм:

— Ми домовились про сто марок гонорару за виступ клоуна, який тоді ще коштував двісті... — Він зробив паузу, щоб дати мені час закипіти гнівом, але я мовчав, і він, знову ставши самим собою, тобто хамом, додав: — Я очолюю загальнокорисне товариство, і сумління не дозволяє

мені платити сто марок за виступ клоуна, для якого двадцять марок було б достатньою, я сказав би, щедрою платнею.

Я не бачив причин порушувати мовчанку. Запалив сигарету і налив собі ще чашку гідкої кави, прислухаючись, як він сопе. Згодом у трубці знову почувся голос:

— Ви ще слухаєте?

— Я ще слухаю,— відповів я і чекав, що буде далі.

Мовчанка — непогана зброя. Коли мене ще в шкільні роки викликали до директора чи на педраду, я завжди вперто мовчав. І тепер вирішив замучити до поту пана християнина Костерта, що сопів у трубку на другому кінці проводу. Пожаліти мене — для цього він був надто убогий душею, але його вистачило на те, щоб пожаліти самого себе, і зрештою він пробурчав:

— Та скажіть же своє слово, пане Шнір: скільки вам заплатити?

— Слухайте, пане Костерт,— мовив я,— пропоную вам ось що: ви візьмете таксі, поїдете на вокзал, купите мені квиток до Бонна у вагон першого класу... купите пляшку горілки, приїдете в готель, оплатите мій рахунок, дасте за мене чайові і лишите в конверті грошей на таксі до вокзалу; крім того, ви зобов'язуетесь перед своїм християнським сумлінням переправити своїм коштом мій багаж у Бонн. Згодні?

Якийсь час Костерт підраховував, бурмочучи собі під ніс, а далі сказав:

— Але ж я мав намір дати вам п'ятдесят марок.

— Гаразд,— відповів я,— тоді їдьте трамваєм, і вам усе обійдеться ще дешевше, ніж п'ятдесят марок. Згодні? Він знову підраховував і запитав:

— А ви б могли захопити свій багаж у таксі?

— Ні,— заперечив я,— я пошкодив ногу і не зможу упоратися з багажем.

Видно, в душі Костерта ворухнулось його християнське сумління, бо він трохи лагідніше сказав:

— Пане Шпір, мені дуже шкода, що я...

— Нічого, нічого, пане Костерт,— перебив я його,— зате я просто щасливий, що маю можливість заощадити для християнської справи п'ятдесят чотири чи п'ятдесят шість марок.

Я натиснув на важіль і поклав трубку поряд з апаратом. Той тип міг подзвонити ще раз і нудно виливати мені свою слиняву душу. Краще хай сам длубається в своєму християнському сумлінні. Мені й без того було зле. Забув сказати, що, крім меланхолії та головного болю, природа наділила мене ще однією, майже містичною властивістю: я можу відчувати запахи по телефону, а від Костерта тхнуло солодкуватими фіалковими таблетками. Довелось встати з постелі й почистити зуби.

Прополоскавши рот рештками горілки, я старанно зняв з обличчя грим, уклався знову в ліжку і почав думати про Марі, про всіх цих християн та католиків, спробував заглянути в своє майбутнє. Думав і про стічні канали, в яких мені, можливо, доведеться валятись. Клоунові, коли йому під п'ятдесят, лишається дві можливості: стічна канава або замок. Про замок я не думав, а до п'ятдесяти мені ще лишалось протягнути як-небудь двадцять два роки. Той факт, що Майнц і Кобленц відмовились від моїх виступів, свідчив про стан, який Цонерер назвав би «серйозним сигналом тривоги», але тут проявилась іще одна моя риса, про яку я забув нагадати,— інертність. У Бонні теж є стічні канали, і хто, зрештою, змусить мене чекати до п'ятдесяти років?

Я думав про Марі — про її голос і груди, її руки й волосся, про її рухи і все, що ми разом з нею робили. Згадав і Цюпфнера, з яким вона мала одружитись. Ми з ним були досить добре знайомі ще підлітками, так добре, що,

зустрівшись дорослими, не знали, як нам звертатись один до одного: на «ти» чи на «ви» — обидва звертання бентежили нас, і хоч по тому ми бачились часто, ніяк не могли позбутися збентеження. Я не міг збагнути, чому це Марі перебігла саме до нього, але, мабуть, я її взагалі «не розумів».

Я просто шаленів, що саме Костерт перервав мої роздуми. Він пошкрябав у двері, наче пес, і сказав:

— Пане Шпір, ви повинні вислухати мене. Вам потрібен лікар?

— Дайте мені спокій! — гукнув я крізь двері. — Пропустіть похідні конверт і йдіть собі додому.

Він засунув конверт у кімнату, я встав і розпечатав його; там лежав проїзний квиток від Бохума до Бонна у вагон другого класу і точно підрахована сума на таксі: шість марок п'ятдесят пфенігів. Я сподівався, що Костерт округлить суму до десяти марок, і вже прикинув, скільки зможу заощадити, обмінявши з деякими втратами квиток першого класу на квиток другого класу. Тоді б у мене лишилося близько п'яти марок.

— Усе гаразд? — запитав Костерт з коридора.

— Усе, — відповів я, — забирайся звідси, нещасна християнська душа!

— Але ж дозвольте... — почав він, та я гримнув на нього:

— Геть!..

На якусь мить за дверима все стихло, потім я почув, як він почовгав сходами вниз. Виявляється, чада земні не тільки розумніші — вони людяніші й щедріші за чада небесні.

На вокзал я поїхав трамваєм, щоб заощадити трохи грошей на горілку та сигарети. Хазяйка пансіону ще вирахувала з мене за телеграму, яку я послав Моніці Сільвс у Бонн, а Костерт відмовився оплатити. Таким чином,

мені вже не вистачило грошей на таксі до вокзалу; телеграму ту я послав раніше, ніж стало відомо, що в Кобленці відмовили мені; вони випередили мене, і від цього було трохи досадно. Краще б я сам відмовився, телеграфувавши: «Виступати не можу серйозно пошкодив коліно».

Ну, тепер принаймні пішла телеграма до Моніки: «Прошу підготувати квартиру на завтра щиро вітаю Ганс».

2

У Бонні завжди все бувало інакше; там я ніколи не виступав, там я проживав, і таксі відвозило мене не в готель, а до моєї квартири. Мені слід було б сказати: нас, тобто Марі й мене. В домі немає швейцара, якого я міг би переплутати з вокзальним контролером, а проте ця квартира, де я проживаю всього три-чотири тижні на рік, чужіша мені за будь-який готель.

Я мусив стриматися, щоб перед вокзалом у Бонні не кивнути таксисту: цей жест такий звичний для мене, що я спершу навіть розгубився. Адже в кишені лишилась одна-однісінька марка. Я зупинився біля під'їзду і перевіряв, чи всі ключі на місці: від дверей дому, від квартири, від письмового столу; а в письмовому столі ще знайду ключ, яким замикається велосипед. Я вже давно обдумую пантоміму з ключами: у мене в руках ціла в'язка ключів, зроблених з льоду, які під час атракціону, танучи, зникають.

Грошей на таксі немає; а вони тепер — може, вперше в житті — справді потрібні мені: адже в мене розпухло коліно. Я поволі пошкандибав через вокзальну площу на Поштову вулицю; од вокзалу до моєї квартири всього якихось дві хвилини ходу, але дорога ця здалася мені нескінченною. Я прихилився до автомата з цигарками й окинув

поглядом будинок, у якому дід подарував мені квартиру: елегантно змонтовані одна над одною низки коробочок-кімнат з акуратно пофарбованими балконами; шість поверхів, п'ять рядів балконів, п'ять різних відтінків фарби; на шостому поверсі, де все пофарбовано в іржаво-рудий колір, живу і я.

Може, це тільки один з моїх естрадних номерів? Засунув ключ у замкову щілину вхідних дверей, не здивувався, що він не розтанув, розчинив двері ліфта, натиснув на цифру шість: щось тихенько задзижчало й понесло мене нагору; у вузенькому віконці ліфта мелькають поверхи, в кожному вікні сходової клітки — спина пам'ятника, церква, все освітлене; чорна смуга бетонної стелі—і знову, в трохи спотвореному склом вигляді, спина пам'ятника, церква, все освітлене; так повторилось чотири рази, а на п'ятій — тільки площа та церква. Встромив ключ у двері квартири й не здивувався, коли вони теж розчинились.

В моїй квартирі все іржавого кольору: двері, панелі, стінні шафи; сюди, до чорної тахти, добре пасувала б жінка в халаті іржаво-рудого кольору; певно, можна було б мати таку, от тільки — я страждаю не лише від меланхолії, головного болю, інертності та містичної здібності відчувати запахи по телефону; найстрашніше моє лихо — схильність до моногамії: на світі є лише одна жінка, з якою я можу робити все те, що роблять чоловіки з жінками, — це Марі, і відтоді як вона пішла від мене, я живу наче ченець; але ж... я не ченець. Я вже думав, чи не поїхати за місто й не попросити поради у якогось патера моєї колишньої школи, але ж усі ті суб'єкти вважають людину за істоту полігамну (того ж то вони й відстоюють так палко одношлюбність!) і, мабуть, дивитимуться на мене, мов на потвору, а їхня порада обмежиться завуальованим натяком на райську обитель, де, на їх думку, любов продається. Євангелісти ще можуть спантеличити

мене чимсь несподіваним,— ось Костерту це справді вдалося,— а католики мене вже нічим не здивують.

До католицизму я ставився з великою симпатією навіть іще тоді, як Марі, чотири роки тому, вперше ввела мене в «коло прогресивних католиків»; вона дуже хотіла познайомити мене з інтелігентними католиками і, звичайно, плакала потаємну думку, що і я колись пристану до їхньої віри (ця потаємна думка властива всім католикам). Але вже перші хвилини в тому «колі» виявились жахливими. Я саме переживав досить важку фазу свого становлення як клоун, мені ще не було й двадцяти двох років, і я тренувався цілими днями. Смертельно стомлений, я з радістю думав про ту вечірку, бо сподівався знайти там веселе товариство, багато доброго вина, смачної їжі, думав, що, можливо, й потанцюємо (жили ми тоді скрутно, не могли собі дозволити ні вина, ні смачної їжі); та замість того нас пригощали поганим вином, а сама вечірка виявилась такою нудною, як семінар з питань соціології у якогось професора-невдахи. І не просто нудною, а стомлююче напруженою. Спершу всі вони молились, а я стовбичив, не знаючи куди себе подіти; по-моєму, не можна взагалі ставити невіруючого в таке становище. До того ж вони не просто бурмотіли собі під ніс «Отче наш» чи там «Аве Марія» (хоча й це для мене було б неприємно, бо я вихований у протестантському дусі і звик молитися виключно своїми словами), ні, вони читали якийсь текст, написаний Кінкелем за спеціальною програмою: «...і просимо Тебе: навчи нас в однаковій мірі справедливо ставитись як до минушини, так і до всього нового», і таке інше, а тільки потім перейшли до «теми вечора»: «Бідність у суспільстві, в якому ми живем».

То був один з найнеприємніших вечорів у моєму житті. Просто не думав, що бесіди на релігійні теми можуть бути такі вимушені. Я знаю: прийняти цю релігію не легко.

Воскресіння тіла і вічне життя... Марі часто читала мені біблію. Уявляю, як важко повірити в усе це. Пізніше я сам читав навіть К'єркегора¹ (досить корисне читиво для клоуна в період його становлення!), це теж важко, але не так стомливо. Не знаю, чи хто-небудь гаптує скатерки за взірцями Пікассо або Клеє². А в той вечір у мене було таке враження, ніби ті прогресивні католики плетуть із Фоми Аквінського, Франца Ассізького, Бонавентури та Льва Тринадцятого собі набедреники, які, звичайно, не прикрили їхньої наготи, бо там (крім мене) не було жодного, хто не заробляв би принаймні тисячу п'ятсот марок на місяць. Їм і самим було так незручно, що під кінець вечірки вони стали циніками й снобами, за винятком Цюпфнера, якого вся та балаканина так страшенно змучила, що він не витримав і попросив у мене сигарету. То була перша сигарета за все його життя, він невміло попихкував нею, і я бачив — він радів, що дим закриває його обличчя. Мені боляче було дивитись на Марі, вона сиділа бліда й тремтіла, коли Кінкель розповідав анекдот про чоловіка, який заробляв п'ятсот марок на місяць і легко зводив кінці з кінцями, потім став одержувати по тисячі й відчув певні труднощі, а справжніх нестатків зазнав, заробляючи по дві тисячі, і, врешті, тільки добравшись до трьох тисяч, знову побачив, що цілком може обійтись; свій досвід він звів до такої сентенції: «До п'ятисот марок живеться досить добре, а от між тисячею та трьома тисячами — то вже справжні злидні».

Сам Кінкель навіть не помічав, що він накоїв: попихуючи товстою сигарою, попиваючи вино з бокала і зажираючи шматками сиру, він з олімпійською благодушністю базикав собі, поки навіть прелат Зоммервільд — духовний

¹ К'єркегор — датський богослов, містик.

² Клеє — німецький художник формалістичного напрямку.

попечитель їхнього кола — стурбовано почав соватись на стільці й нарешті звернув розмову на іншу тему. Він кинув репліку, здається, щось про реакцію, і цим спіймав Кінкеля на гачок. Той одразу ж клюнув, розпалився та й обірвав свою лекцію на тому, що автомашина за дванадцять тисяч марок обходиться дешевше, ніж за чотири з половиною тисячі. Коли він замовк, то навіть його дружина, яка безрозсудно, до непристойності, обожнює його, полегшено зітхнула.

3

Вперше я почував себе в своїй квартирі більш-менш непогано — там було тепло, чисто, і я, повісивши пальто на вішалку та поставивши в куток гітару, навіть подумав, що власне житло все ж таки, мабуть, щось більше, ніж самообман. Я не належу до осілих людей і ніколи не стану таким — а Марі ще непосидючіша за мене і все ж, здається, наважилась осісти назавжди. А вона ж було нервувала, якщо мені доводилось більше тижня виступати в одному місті.

Моніка Сільвс і цього разу виявилась такою ж доброю, як завжди, коли ми їй посилали телеграму; вона взяла в домоуправителя ключі, прибрала квартиру, поставила в вітальні квіти і наповнила всякою всячиною холодильник. На столі в кухні — пачка молотого кофе, біля неї пляшка коньяку. У вітальні на столі поряд з квітами — запалена свічка і пачка сигарет. Моніка іноді буває надзвичайно сердечною, до сентиментальності, й може в цьому дійти навіть до несмаку; свічка, яку вона поставила мені на стіл, була з дешевих, оздоблених штучними краплинками воску, і, напевно, не витримала б критики якогонебудь «Католицького товариства доброго смаку», та, видно, Моніка, поспішаючи, не знайшла іншої або ж не

мала грошей на дорогу, вишукану свічку, і я відчув, що саме завдяки оцій дешевенькій свічечці моя ніжність до Моніки Сільвс підійшла до граничної точки, за якою починається моя фатальна схильність до моногамії. Інші католики з того «кола» нізащо б не наважилися виявити сантименти чи несмак, ніколи не виказали б такої слабості, у всякому разі — скоріше б поступилися «по лінії моралі», але не в питанні смаку. В кімнаті ще навіть витали парфуми Моніки — надто терпкі і надто модні для неї, забув їх назву, здається, «Тайга».

Я запалив од свічки Моніки сигарету Моніки, взяв у кухні коньяк, а в передпокої — книгу телефонів і зняв телефонну трубку. Справді, Моніка і це влаштувала: телефон — ввімкнутий. Веселе тутукання я сприйняв як биття безмежно великого серця, в ту мить мені ці звуки здалися мплішими за шум моря, сильнішими за подих бурі й грізнішими за ричання лева. Десь у тому веселому тутуканні крився голос Марі, голос Лео, голос Моніки. Я обережно поклав трубку на апарат. Вона лишилась моєю єдиною зброєю, і я невдовзі мав нею скористатись. Я підкотив праву холошу й оглянув поранене коліно: садно було поверхневе, опух незначний; я налив повну чарку коньяку, випив до половини, а решту вилив на коліно, потім пошкунтильгав у кухню й поставив коньяк у холодильник. І тільки тепер згадав, що Костерт так і не приніс мені горілки, про яку ми з ним домовились. Певно, він гадав, що з педагогічних міркувань краще не приносити її мені, і тим заощадив для християнської справи ще сім з половиною марок. Я вирішив пізніше подзвонити йому й попросити, щоб він переказав мені поштою відповідну суму. Той собака не заслуговує пощади, а до того ж мені були потрібні гроші. Протягом п'яти років я заробляв значно більше, ніж мусив витратити, а проте в мене нічого не лишилось. Звичайно, я міг і далі тинятися по дешевих бала-

ганах на рівні тридцяти-п'ятдесяти марок за виступ, поки моє коліно остаточно загоїться; мені, власне, байдуже, де виступати, публіка в тих гидких залах навіть приємніша, ніж у вар'єте. Але тридцять чи п'ятдесят марок на день — це просто замало, з такими грішми можна собі дозволити лише тісну кімнатку, в якій під час тренування завжди наштовхуєшся на стіл чи шафу, а я до того ж гадаю, що кімната з ванною — зовсім не розкіш, а коли подорожуєш з п'ятьма чемоданами, то й таксі — не марнотратство.

Я дістав з холодильника коньяк і надпив ще один ковток прямо з пляшки. Я не п'яниця. Але відтоді як Марі втекла, алкоголь благотворно впливає на мене. Я також одвик від безгрошів'я, а що в мене лишилась тільки одна марка і ніякої надії на значний заробіток у найближчий час, я нервував. Єдине, що справді можна було продати, — це велосипед, та, якщо я наважусь виступати в дешевих балаганах, велосипед мені дуже знадобиться — він допоможе заощаджувати на транспорті. На свою квартиру я мав обмежені права: не міг ні продати її, ні пустити в неї квартирантів. Типовий подарунок багатих людей. Завжди вони придумують якийсь гачок. Я вирішив більше не пити коньяку, повернувся до вітальні й розкрив телефонну книгу.

4

Я народився в Бонні і знаю тут багато людей: родичів, знайомих, колишніх товаришів по школі. Тут живуть мої батьки і мій брат Лео, що під впливом Цюпфнера перейшов у католицьку віру і тепер навчається тут, у Бонні, у вищій католицькій школі. З батьком та матір'ю мені, певно, доведеться ще зустрітись хоча б для того, щоб уладнати справу з грошима. А може, я це доручу якомусь

адвокатові. Я остаточно ще не вирішив. З часу смерті моєї сестри Генрієтти батьки більше не існують для мене як батьки. Уже сімнадцять років як загинула Генрієтта. Коли війна наближалась до кінця, їй минуло шістнадцять, — гарна білява дівчина, найкраща тенісистка од Бонна до Ремагена. В той час вимагали, щоб молоді дівчата добровільно йшли в зенітниці, і Генрієтта пішла, в лютому сорок п'ятого року. Це сталося так швидко й безперешкодно, що я спершу нічого й не второпав. Я саме повертався з школи й, перетинаючи Кельнську вулицю, побачив Генрієтту в трамваї, що саме відходив у напрямі Бонна. Вона помахала мені рукою і усміхнулась, і я теж усміхнувся. На ній був гарненький темно-синій капелюшок, тепле сине пальто з хутряним комірцем, а за плечима — невеличкий рюкзак. Я ніколи не бачив її в капелюшку, бо вона ніколи не хотіла їх надівати. Капелюшок дуже змінив Генрієтту. Вона мала вигляд молодої дами. Я подумав, що сестра вирушає на екскурсію, хоча для екскурсій час був і неслухняний. Але від шкіл тоді можна було всього чекати. Нам навіть у бомбосховищі намагалися втовкмачити потрібне правило, хоча вже було чути артилерійську канонаду з фронту. Наш учитель Брюль співав з нами, як він сам це називав, «благочестиві й національні пісні», маючи на увазі такі, як «Слава і велич нашого дому», «Ти бачиш на сході ранкову зорю», і подібні. Ночами, коли, бувало, хоч на півгодини стихала канонада, з вулиці долинали безупинний тупіт ніг: то вели італійських полонених (у школі нам пояснювали, що італійці вже не наші союзники, а працюють у нас як полонені, але я й досі не збагнув чому), російських полонених, жінок-полонянок, марширували німецькі солдати. Цілі ночі йшли та йшли, і ніхто вже не знав, що ж, нарешті, сталося.

Генрієтта і справді мала такий вигляд, ніби їде на екскурсію зі своїм класом. Від шкіл тоді можна було спо-

діватися чого хочеш. Часом, сидячи в класі, між двома повітряними тривогами, ми крізь розчинені вікна чули справжні рушничні залпи, і якщо злякано озирались на вікна, вчитель Брюль питав, чи знаємо ми, що то означає. Так, ми вже знали: в лісі знову розстрілюють якогось дезертира.

— І всім те буде, хто не хоче захищати нашу священну землю од жидовствуючих янкі,— говорив Брюль (якось, зовсім недавно, я зустрів його знову; тепер він старий, сивий, служить професором у педагогічній академії, а що він ніколи не був у фашистській партії, то його вважають людиною з «мужнім політичним минулим»).

Я ще раз помахав рукою вслід трамваєві, в якому поїхала Генрієтта, і через парк пішов додому, де батько, мати й Лео вже сиділи за столом. На обід подали, пам'ятаю, борошняний суп, на друге була картопля з соусом, а на закуску — по яблуку. Тільки взявши яблуку, я спитав матір, куди це школа Генрієтти затіяла екскурсію. Вона осміхнулась і сказала:

— Екскурсія? Дурниці. Вона поїхала в Бонн, щоб записатися в зенітниці. Не обрізуй так товсто. Дивись, хлопче, як треба чистити яблуку,— і мати справді взяла яблучні шкуринки з моєї тарілки, потрудилася над ними ножиком і результати своєї ощадності — тонюсенькі скибочки яблука — запхнула собі в рот.

Я подивився на батька. Він втупив очі в тарілку і мовчав. Лео теж мовчав, а коли я знову поглянув на матір, вона мовила до мене своїм лагідним голоском:

— Адже ти повинен розуміти, що кожен має зробити все від нього залежне, аби прогнати з нашої землі тих жидовствуючих янкі.

Вона глипнула на мене так, що мені аж моторошно стало, потім зміряла таким же поглядом Лео, і мені

здалося, що мати ладна послати ще й нас обох на фронт проти «жидовствуючих янкі».

— Наша священна німецька земля...—зітхнула вона.— А вони ж уже проникли глибоко в Ейфель¹.

Я мало не вибухнув сміхом, а втім, на серці в мене було так тяжко, що я залився сльозами, кинув на стіл фруктовий ніж і побіг до своєї кімнати. Мене охопив жах, я навіть знав чому, але не міг би висловити цього і тільки ще більше шаленів, думаючи про ті прокляті яблучні шкуринки. Я дивився на вкриту брудним снігом німецьку землю в нашому садку, поглянув на Рейн, через плакучі верби на Семигір'я, і вся та декорація здалася мені ідіотською. До того я вже бачив кілька тих «жидовствуючих янкі», їх везли на вантажній машині з Венусберга вниз до Бонна, на збірний пункт: на вигляд молоді, залякані й промерзлі хлопці; якщо я й уявляв собі когось, схожого на євреїв, то це були італійці — сині від холоду і такі стомлені, що вже нікого й нічого не боялись. Я пхнув ногою стілець перед моїм ліжком, а коли він не впав, я пхнув його ще раз. Нарешті стілець перекинувся й потрощив скло на нічному столику.

Генрієтта в синьому капелюшку і з рюкзаком за плечима. Вона вже більше не повернулась, і ми й досі не знаємо, де її поховано. Коли закінчилась війна, хтось заходив до нас і сказав, що вона «полягла під Леверкузеном».

Ті турботи про «священну німецьку землю» здаються мені незвичайно комічними, особливо коли подумаю, що значною частиною акцій буровугільної компанії протягом життя двох поколінь володіє наша родина. Ось уже сімдесят років Шніри загрибають немалі гроші на гірничих

¹ Ейфель — гірський район, що простягається від Рейну на захід.

розробках, вгризаючись в оцю «священну німецьку землю»: села, ліси і замки падають перед екскаваторами, як мури ерихонські.

Лише через кілька днів по тому я дізнався, хто міг заявити авторське право на вираз «жидовствуючі янки»: Герберт Калік, на той час — чотирнадцятилітній фігурер нашої дитячої групи, якому мати моя великодушно віддала в розпорядження наш парк, щоб ми всі навчилися стріляти з протитанкового гранатомета фаустпатрона. Мій восьмирічний брат Лео теж брав участь у вправах, я побачив, як він урочисто крокує повз тенісний майданчик з учбовим фаустпатроном на плечі: вираз обличчя в нього був такий серйозний, як буває тільки у дітей. Я зупинив його і запитав:

— Що це ти затіяв?

Обличчя Лео стало ще серйознішим, і він промовив:

— Я буду вервольфом, а ти хіба ні?

— Чому ні, — відповів я і пішов разом з ним до тиру, де Герберт Калік саме розповідав про якогось хлопця, що в свої десять років уже одержав залізний хрест першого класу десь там, у далекій Сілезії, знищивши фаустпатроном три російські танки. Коли хтось із хлопчаків запитав, як же звати того героя, я сказав: — Рюбецаль¹.

Герберт Калік аж позеленів та як крикне на мене:

— Ти нікчемний пораженець!

Я нахилився, схопив жменю попелу і жбурнув Герберту прямо в пику. Всі накинулись на мене, тільки Лео дотримував нейтралітету — він плакав, але не обороняв мене, і я з переляку кинув Герберту в обличчя:

— Націстська свиня!

Ці слова я одного разу прочитав на шлагбаумі залізничного переїзду. Я навіть точно не знав, що вони озна-

¹ Р ю б е ц а л ь — міфічний персонаж, гірський дух.

чають, проте відчував, що тут вони доречні. Герберт Калік в ту ж мить припинив бійку і став діяти офіційно: заарештував мене й звелів замкнути в сараї, де зберігалось різне начиння з нашого тиру — мішені, указки тощо, а сам тим часом зібрав по тривозі моїх батька й матір, учителя Брюля та ще одного нациста. Я ревів від люті, топтав ногами мішені і весь час кричав хлопчикам, які охороняли мене знадвору:

— Всі ви нацистські свині!

Через годину мене поволокли в нашу вітальню на допит. Учитель Брюль просто втратив самовладання і тільки повторяв, як папуга:

— Викорчувати з коренем, з коренем вирвати!

Мені й досі не ясно, що він мав на увазі: фізичну розправу чи вжив цей вираз у переносному значенні. Треба буде йому написати в педагогічну академію і попросити роз'яснення — заради історичної правди.

Присутній тоді нацист, заступник ортсгрупенляйтера Левеніх, повівся розумніше. На всі вимоги суворо покарати мене він відповідав:

— Але ж ви зважте на те, що малюкові нема ще й одинадцяти років.

А що він впливав на мене трохи заспокійливо, то я навіть відповів на його запитання, звідки я знаю ці зловісні слова:

— Прочитав на шлагбаумі, на Аннабергерштрассе.

— А тобі їх ніхто не говорив? — допитувався Левеніх.— Я маю на увазі, чи ти не чув їх з чийось уст?

— Ні,— відповів я.

— Та хлопець же навіть не розуміє, що він сказав,— озвався тут і мій батько, кладучи руку мені на плече.

Брюль люто визвірився на нього, потім боязко оглянувся на Герберта Каліка. Видно, батько тим жестом надто вже переборщив у своєму співчутті до мене.

Мати моя, хлипаючи, сказала своїм неприємно солодким голосом:

— Він сам не знає, що творить, сам не знає,— інакше я мусила б відректися від нього.

— То й відрікайся! — відрубав я.

Все це відбувалось у нашій велетенській вітальні з її помпезними, вкритими чорним лаком дубовими меблями, з дідовими мисливськими трофеями на широкій дубовій панелі, з великими келихами й чашами та важкими книжковими шафами із свинцевим плетивом на склі дверцят.

З Ейфеля долинала артилерійська канонада — фронт був уже на відстані якихось двадцяти кілометрів, — часом я чув навіть кулеметну стрілянину. Герберт Калік, блондин з блідим фанатичним обличчям, узяв на себе роль прокурора: він весь час нервово постукував кісточками пальців по серванту й наполягав:

— Вимагаю жорстокої кари, нещадної жорстокості!..

Мені присудили під наглядом Герберта викопати протитанковий рів у нашому парку, і я вже по обіді, наслідуючи традицію Шнірів, рився в німецькій землі, щоправда, всупереч традиції Шнірів, власноручно. Я копав канаву вздовж улюбленої дідової клумби троянд — прямо на мармурову копію Аполлона Бельведерського — і вже заздалегідь радів, що від мого землекопського запалу статуя ось-ось повалиться; та моя радість була передчасною: статую знищив маленький веснянкуватий хлопчина, якого звали Георгом. Через необережність Георга граната вибухнула у нього в руках та й розірвала на шматки і його самого, і Аполлона. Коментар Герберта Каліка до цього лиха прозвучав досить лаконічно:

— На щастя, Георг був сиротою.

5

Я виписав з телефонної книги на окремий аркуш номери всіх, кому доведеться дзвонити; ліворуч стовпчиком імена тих, у кого можна стрельнути грошей: Карл Емондс, Генріх Белен — обидва мої товариші по школі, перший раніше вивчав теологію, а тепер учителює, другий — капелан; далі записав Белу Брозен — коханку мого батька; а праворуч, теж стовпчиком, імена тих, до кого міг звернутись по гроші лише в крайньому разі: батька, матір, Лео (у того я міг попросити, але він їх майже ніколи не мав — усе роздавав), членів католицького «кола»: Кінкеля, Фредбойля, Блотерта, Зоммервільда; між цими двома стовпчиками — Моніка Сільвс; це ім'я я обвів гарненьким візерунком.

Карлу Емондсу я мусив послати телеграму й попросити, щоб він подзвонив мені. У нього вдома телефону немає. Охоче подзвонив би першій Моніці Сільвс, але доведеться відкласти цю розмову на закуску: наші з нею взаємини в такій стадії, що зневажати її — як фізично, так і метафізично — було б просто неввічливо. Отут я потрапив у жахливе становище: відтоді як Марі, говорячи її словами, «охоплена метафізичним страхом», втекла від мене, я, будучи однолюбом, мимоволі жив ченцем. Правду кажучи, в Бохумі я майже навмисне посковзнувся і впав на коліно, щоб припинити свої гастролі й повернутися в Бонн. Я ледве міг стерпіти страждання від того, що в релігійних книгах Марі помилково зветься «плотським бажанням». Я надто поважаю Моніку, щоб з нею вгамовувати потяг до іншої жінки. Коли б у тих релігійних книгах стояло: «потяг до жінки», то й тоді це було б досить грубо, хоча все ж трохи краще, ніж «плотське бажання». Слово «плоть» нагадує мені хіба що м'ясні лавки, та навіть і в

них мало що лишилось від плоті. І коли я собі уявляю, що Марі робить з Цюпфнером те, що має робити лише зі мною, моя меланхолія переходить у розпач.

Я довго вагався, перш ніж розшукав Цюпфнерів номер телефону й записав до тих, у кого не збирався «стрельнути». Марі дала б мені грошей, одразу віддала б усі, скільки має, вона прийшла б сама й допомогла б мені, особливо коли б почула про всі мої напасті, але Марі може прийти тільки в супроводі Цюпфнера чи когось іншого... Шість років — досить довгий час, і тепер їй не місце ні в домі Цюпфнера, ні за його столом, ні в його постелі. Я навіть ладен був боротися за Марі, хоча слово «боротися» викликає в моїй уяві тільки фізичні дії, а отже, і смішні: бійку з Цюпфнером. Марі ще не вмерла для мене, як, по суті, вмерла для мене моя мати. Я вірю, що живі бувають мертвими, а мертві живими не так, як вірять християни й католики. Для мене той хлопець, Георг, що підірвався фаустпатроном, живіший за мою матір. Я й зараз бачу веснянкуватого, невинного хлопчину на площадці перед Аполлоном, чую крик Герберта Каліка: «Не так, не так!..» Чую вибух, моторошний зойк і потім коментар Каліка: «На щастя, Георг був сиротою»; а ще через півгодини за вечерею, за тим самим столом, де мене судили, моя мати каже до Лео: «О, ти краще це зумієш, аніж той дурник, правда?» Лео киває головою, а батько переводить погляд на мене і не знаходить ніякої втіхи в очах свого десятилітнього сина.

Мати моя вже багато років головує в «Об'єднаному комітеті товариств по примиренню расових суперечностей»; вона їздить у будинок Анни Франк, іноді навіть до Америки, в американських жіночих клубах виступає з лекціями про каяття німецької молоді, і все тим самим солоденьким, простодушним голосом, яким вона, мабуть, і Генрієтті сказала на прощання: «Будь молодчиною,

доню». Той голос я можу почути по телефону коли захочу, а голосу Генрієтти — ніколи. У неї був на диво низький голос, а сміх — дзвінкий. Одного разу під час гри в теніс ракетка випала у неї з рук, вона стала замріяно дивитись на небо і забула про все на світі, а вдруге, за обідом, упустила ложку в суп; мати скрикнула, а далі стала дорікати за плями на сукні та скатерці; Генрієтта нічого й не чула, а коли опам'яталась, то спокійно взяла з тарілки ложку, витерла її об серветку й продовжувала їсти; коли ж вона і втретє поринула в такий стан — це було під час гри в карти біля каміна, — мати по-справжньому розлютилась і заверещала: «Знов у тебе ця ідіотська мрійність!» — Генрієтта глянула на неї і спокійно відповіла: «А що хіба? Я просто не хочу більше», — та й кинула свої карти в камін. Мати вихопила їх з вогню, обпекла пальці, але таки врятувала карти, крім чирвової сімки, яка трохи обгоріла. Після того ми вже не могли грати в карти, не думаючи про Генрієтту, хоча мати намагалась поводитись так, «ніби нічого й не сталося». Вона взагалі й не лиха, але якась незбагненно дурна і скупа. Навіть не дозволила купити нові карти, і, по-моєму, та обгоріла чирвова сімка служить і досі їй і ні про що не нагадує, коли потрапляє під руки в пасьянсі.

Мені дуже хотілося б поговорити по телефону з Генрієттою, але теологи ще й досі не винайшли засобів зв'язку для таких розмов. Я заглянув у телефонну книгу — знайшов батьків номер: «Шнір Альфонс, доктор гоноріс кауза, генеральний директор». «Доктор гоноріс кауза» було для мене новою. Набираючи номер, я в думці вирушив додому: вниз по Кобленцдерштрассе, далі по Еберталее, завернув ліворуч до Рейну. Всього якась година ходу. Тим часом почувся голос служниці:

— Особняк доктора Шніра.

— Я хотів би поговорити з ффрау Шнір, — мовив я.

— А хто це дзвонить?

— Шнір,— відповів я.— Ганс, рідний син вищезгаданої дами.

Служниця ікнула і, перш ніж відповісти, подумала хвилю; я відчув через шестикілометровий провід, що вона розгубилась. Між іншим, від неї пахло приємно, лише милом та свіжим лаком для нігтів. Певно, вона хоч і знала про моє існування, але не одержала щодо мене ніяких вказівок. Мабуть, до неї дійшли лише чутки: відщепенець, зайдиголова.

— Можу я впевнитись, що це не жарт? — зрештою запитала вона.

— Можете бути певною,— відповів я.— Якщо потрібно, я ладен назвати особливі прикмети моєї матері. Родимка на підборідді, бородавка...

Служниця засміялась, сказала:

— Вірю, вірю! — і ввікнула материн апарат.

Наша домашня телефонна система досить складна. Сам батько має три різні апарати: червоний — для буровугільної промисловості, чорний — для біржі, а третій, білий, — для приватних розмов. У матері тільки два апарати: чорний — для «Об'єднаного комітету товариств по примиренню расових суперечностей», а білий — для приватних розмов. І хоча особистий рахунок матері в банку становить шестизначну цифру, користування її телефоном (і, звичайно, поїздки в Амстердам та інші місця) оплачує «Об'єднаний комітет».

Цього разу служниця переплутала апарати і мати відповіла офіційно, по чорному телефону:

— «Об'єднаний комітет товариств по примиренню расових суперечностей».

На якусь мить я онімів. Якби вона відповіла: «Фрау Шнір слухає», я, мабуть, сказав би їй: «Це говорить Ганс. Як ся маєте, мамо?» А так я випалив:

— З вами говорить делегат «Об'єднаного комітету жидовствуючих янкі». Я тут проїздом. Будь ласка, з'єднайте мене з вашою дочкою...

Я й сам злякався своїх слів. Мати зойкнула, потім схлипнула так, що мені зразу стало зрозуміло, наскільки вона постаріла. Мати сказала:

— Ти цього ніяк не можеш забути, правда?

Сльози навернулись мені на очі, і я стиха промовив:

— Забути? Ви б цього хотіли, мамо?

Вона мовчала, чути було тільки її старечий плач, який так налякав мене. Я вже не бачив її років з п'ять, тепер їй уже, мабуть, за шістдесят. На якусь мить я ніби й справді повірив, що мати може з'єднати мене з Генрієттою. У всякому разі, вона любить повторювати, що в неї, «можливо, є навіть прямий зв'язок з небом»; говорить вона про це з апломбом, як усі тепер люблять говорити: зв'язки з партією, з університетом, з телебаченням, з міністерством внутрішніх справ.

А мені так хотілося почути голос Генрієтти — нехай би вона сказала хоч «ніщо» або навіть «погань». В її устах це звучало зовсім не вульгарно. Коли вона сказала це слово Шніцлеру, який завів розмову про її «містичну обдарованість», воно прозвучало не гірше ніж «сніг». (Шніцлер — письменник, один з тих паразитів, що жили у нас під час війни; він завжди говорив про якусь «містичну обдарованість». Коли Генрієтта впадала в свій замріяний стан і досить було йому тільки почати про це, як вона просто говорила: «Погань»). Вона могла сказати і щось інше, наприклад: «Сьогодні я знову побила того недоумкуватого Фоленаха», або що-небудь по-французьки: «La condition du monsieur le Comte est parfaite»¹. Часом сестра допомагала мені готувати уроки, і ми завжди смія-

¹ Пан граф відчуває себе прекрасно (франц.).

лися, що вона іншим готує уроки так добре, а собі — так погано.

Проте замість голосу Генрієтти я чув лише старечий плач матері й спитав:

— А як тато?

— О,— мовила мати,— він постарів, постарів і помудрішав.

— А Лео?

— О, Ле старанний, дуже старанний,— відповіла вона,— йому пророчать блискуче майбутнє в теології.

— О боже,— зітхнув я,— така іронія долі: Лео богослов!

— Нам було так гірко, що він перейшов у католицитво,— мовила мати,— але ж воля святого духа не підвладна нам.

По голосу я відчув, що вона вже подолала своє хвилювання, і мене якось мить кортіло спитати її про Шніцлера, який і досі вчащав у наш дім. Той опасистий, вищепений чолов'яга раніше весь час базикав про шляхетних європейців та почуття власної гідності германців. Пізніше я з цікавості якось прочитав один з його романів. «Кохання по-французьки» — звався він і виявився нуднішим за саму назву. Надзвичайною оригінальністю в романі було те, що герой — полонений французький лейтенант — блондин, а героїня — дівчина-німкеня з долини Мозеля — брюнетка. Шніцлер здригався кожного разу, коли Генрієтта — по-моєму, це сталося всього двічі — вживала слово «погань», і твердив, ніби людям з «містичною обдарованістю» часто буває властива «нестримна пристрасть вивергати непристойні слова» (а втім, у Генрієтти ніякої нестримної пристрасті до цього не було, і вона зовсім не «вивергала» тих слів, а вимовляла їх просто між іншим), і, щоб довести свою правоту, діставав з книжкової полиці п'ятитомну «Християнську містику» Герреса. В романі

Шніцлера все, звичайно, було витонченим, там «назви французьких вин дзвенять поетично, немов кришталеві бокали закоханих, що п'ють за свою любов». Роман закінчується таємним вінчанням; але це викликало невдоволення цензури, і вона місяців на десять заборонила Шніцлеру друкуватись. Американці прийняли його з розкритими обіймами — як «борця Опору» — в своє управління культури, і тепер він гасає по всьому Бонну, розповідаючи кожному стрічному, що нацисти забороняли його твори. Такому лицеміру й брехати не треба, щоб завжди «йти за курсом». А втім, саме він змусив нашу матір послати нас у нацистські воєнізовані організації: мене — в «Юнгфольк», а Генрієтту — в «Спілку німецьких дівчат». «В цю годину, ласкава пані, ми всі мусимо триматись разом — разом діяти і разом страждати». Я ніби зараз бачу його: ось він стоїть біля каміна з батьковою сигарою в руці й теревенить: «Деякі несправедливості, що їх жертвою став я особисто, не можуть затьмарити моєї ясної об'єктивної віри в те, що фюрер... — тут голос його справді задріжав, — що наш фюрер уже тримає в своїх руках наш порятунок». І це говорилося за якихось півтора дня до того, як американці ввійшли в Бонн.

— А що тепер поробляє Шніцлер? — запитав я матір.

— У нього все прекрасно, — відповіла вона. — В міністерстві закордонних справ без нього й дихнути не можуть.

Вона, звичайно, все забула про колишнього Шніцлера, мене навіть дивує, що вираз «жидовствуючі янкі» взагалі викликає у неї якісь спогади. Я вже давно перестав каятися, що почав розмову з матір'ю в такому тоні.

— А як мій дідусь? — поцікавився я.

— Неймовірно чудово, — сказала вона. — Він просто незламний. Скоро відзначатиме своє дев'яностоліття. Я збагнути не можу, як він так тримається.

— Це дуже просто,— мовив я,— таких дідуганів не підточують ні спогади, ані докори сумління. Він дома?

— Ні,— відповіла мати,— поїхав на півтора місяця на острів Іск'я.

Ми обоє замовкли. Я ще й досі не цілком опанував свій голос, а мати вже зовсім заспокоїлась і невдовзі спитала мене:

— Але з яким наміром ти, власне, подзвонив — я чула, у тебе знову щось не гаразд. Мені розповіли, що в тебе якісь невдачі в роботі.

— Он як! — вихопилось у мене.— Ти, певно, боїшся, що я проситиму у вас грошей, але цього, мамо, тобі не слід боятись. Ви ж однаково не дасте мені нічого. Доведеться вдатися до суду, бо я таки потребую грошей для поїздки в Америку. Один добродій запропонував мені там вигідне діло. Щоправда, чоловік той «жидовствуючий янкі», але я вже постараюсь не допустити ніяких расових суперечностей.

Тепер мати й не збиралась плакати. Перш ніж покласти трубку, я ще почув якісь її міркування про принципи. Між іншим, від неї пахло тим, що й завжди: нічим. «Від справжньої дами нічим не пахне» — такий один з її принципів. Мабуть, мій батько саме тому знайшов собі таку гарненьку коханку, яка, напевно, «нічим не пахне», але схожа на запашну квіточку.

6

Підмостивши собі під спину всі диванні подушечки й задерши якнайвище хвору ногу, я підсунув до себе телефон і подумав, чи не сходити в кухню та не принести сюди з холодильника ще й пляшку з коньяком?

Оте «невдачі в роботі» прозвучало в устах матері особливо єхидно, вона навіть не намагалася приховати свій

тріумф. Мабуть-таки, я був надто наївним, гадаючи, що тут, у Бонні, ніхто не знає про мій провал. Коли знала мати, значить, знав батько, знав і Лео, а від нього — Цюпфнер, усе їхнє «коло» і Марі. Це прикро вразить її, дужче, ніж мене. Якби я кинув пити, то досить скоро знову досяг би того рівня, який мій агент Цонерер називає «помітно вище середнього», і цього б вистачило, щоб дотягнути останні двадцять два роки, що лишилися до стічної канави. Щоб найбільше Цонерер завжди вихваляє, так це мій «широкий професійний діапазон»; на мистецтві так чи інакше він аністілечки не розуміється і судить про нього з майже геніальною наївністю просто по успіху. Тут він трохи таки розбирається і добре знає, що я ще років з двадцять можу прохалтурити вище рівня тридцяти марок.

От Марі — та дивиться на це діло інакше. Її засмутить «деградація артиста» і мої злидні, в чому я сам нічого жахливого не вбачаю. Кожна стороння людина — а на цьому світі всі люди чужі одне одному — сприймає всяке діло гірше або краще, ніж той, кого воно стосується, незалежно, про що йдеться: про щастя чи нещастя, невдачу в коханні чи «деградацію артиста». Мені байдуже, виступатиму я в затхлих залах перед католицькими домогосподарками або евангелістськими медсестрами з хорошими комічними номерами чи лише кривлятимуся по-блазнівськи. Тільки, на жаль, у всіх представників отих релігійних товариств якесь дивне уявлення про гонорар. Само собою зрозуміло, яка-небудь добросерда дама, голова такого товариства, гадає, що п'ятдесят марок — досить пристойна сума, і якщо комік одержить її двадцять разів на місяць, то зможе прожити. Та коли я їй показую рахунок за грим і намагаюсь пояснити, що для тренування мені потрібна не комірчина, а простора кімната в готелі, вона, певно, думає, ніби моя коханка обходиться мені, як цари-

ця Савська. Якщо ж я ще їй розповім їй, що харчуюсь майже самими вареними яйцями, бульйоном, фрикадельками та помідорами, вона почне хреститися, гадаючи, ніби я такий виснажений тому, що відмовляю собі в «пристойному обіді». А коли я потім признаюся, що моїми уподобаннями є вечірні газети, сигарети і гра «не-гнівайся-друже», вона гадатиме — я просто якийсь шахрай. Я вже давно зарікся будь з ким говорити про гроші та про мистецтво. Там, де стикаються ці два поняття, завжди щось не гаразд: за мистецтво або недоплачують або переплачують. Одного разу я зустрів у англійському бродячому цирку клоуна, який професійно стояв у двадцять, а як артист — у десять разів вище за мене, але за вечір не заробляв і десяти марок; звався він Джеймс Елліс, йому вже було під сорок, і коли я запросив його повечеряти — нам подали яечню з шинкою, салат і пиріг з яблуками, — чоловіка занудило: він уже років з десять не їв так багато за один раз. З часу знайомства з Джеймсом я вже більше ні про гроші, ні про мистецтво з людьми не балакаю.

Будь що буде — все одно доведеться валятися у стічній канаві. А у Марі зовсім інші ідеї в голові — вона завжди говорила про якийсь «промисл божий»; у всьому виявляється той промисл, навіть і в моїй поведінці — що я такий веселий, такий по-своєму благочестивий, такий цнотливий і таке інше. Просто жахливо, що тільки твориться в головах у тих католиків. Вони навіть доброго вина не можуть випити без якихось вивихів, а будь-що повинні «усвідомити», чи хороше вино і чому воно таке. Щодо «свідомості» вони не поступляться їй перед марксистами. Марі просто вжахнулась, коли я кілька місяців тому купив гітару і заявив, що маю намір сам складати пісні — слова й музику — і виконувати їх під акомпанемент гітари. Вона сказала, що це «нижче мого рівня», а я їй відповів, що нижче рівня стічної канави лежить хіба що

підземна каналізація, але Марі не зрозуміла мене, а я не люблю пояснювати образні вислови. Або мене розуміють— або ні. Я не якийсь там тлумач біблії.

Хто-небудь сторонній міг подумати, ніби порвалася моя маріонеткова нитка; навпаки — я міцно тримав її в своїх руках і ніби збоку бачив сам себе, як я лежав там, у Бохумі, на сцені п'яний, з забитим коліном, чув у залі співчутливий шепіт і здавався собі негідником: я аж ніяк не заслуговував такого співчуття, було б приємніше, якби мене трохи освистали; навіть шкандибав я дужче, ніж боліло, хоча й справді ушкодив ногу. Я хочу повернути Марі,— і по-своєму почав боротися за неї,— лише заради того, що в її книжках визначається як «плотське бажання».

7

Мені сповнилось двадцять один, а їй дев'ятнадцять, коли я одного вечора просто прийшов до неї в кімнату, щоб робити з нею те, що робить чоловік з жінкою. Ще вдень я побачив її з Цюпфнером: взявшись за руки, вони йшли з католицького молодіжного клубу, обоє посміхались, і це мене вразило в саме серце. Вона має бути моя, а не Цюпфнерова, тому оті їхні дурощі — тримання за ручки — доводили мене до шаленства. Цюпфнера знало майже все місто, головним чином завдяки його батькові, якого нацисти вигнали з роботи; батько Цюпфнера був учителем, і коли зразу ж після війни його хотіли призначити директором тієї самої школи, він відмовився. Хтось навіть хотів висунути його на посаду міністра, але він розсердився і заявив: «Я вчитель і хочу знову працювати вчителем». То був високий, мовчазний чоловік, а як учитель — мені здавався трохи нудним. Якось він заступав

нашого вчителя німецької літератури й прочитав нам вірша про молоду, вродливу фею Ліло.

Взагалі моя думка про шкільні справи нічого не важить. Було просто помилкою змушувати мене вчитися довше, ніж це передбачено законом; навіть законний термін надто довгий. Проте я ніколи не скаржився на вчителів, а тільки на своїх батьків. По-моєму, отим забобонним уявленням — «Але ж він повинен мати атестат зрілості!» — має зайнятись «Об'єднаний комітет товариств по боротьбі з расовими суперечностями». Це дійсно одна з расових проблем: той з атестатом зрілості, той без атестата, той просто вчитель, той старший учитель, той академік, той не академік, — самі тобі раси.

Прочитавши нам вірша, батько Цюпфнера трохи помовчав, а потім запитав, усміхнувшись:

— Ну, може, хтось із вас хоче висловити свою думку?

Я зразу ж схопився на ноги й випалив:

— По-моєму, це прекрасний вірш!

Весь клас вибухнув дружним сміхом, тільки Цюпфнерів батько не сміявся. Він лише осміхнувся, проте не зарозуміло. Мені він здавався дуже симпатичним, тільки трохи сухуватим. Сина його я знав не досить добре, проте краще, ніж батька. Одного разу я проходив повз спортивний майданчик, де він з своєю групою саме грав у футбол, і, коли я зупинився, спостерігаючи гру, він гукнув мені:

— Хочеш пограти з нами?

Я зразу ж погодився й став за лівого крайнього команди, що грала проти Цюпфнера. Після матчу він знову звернувся до мене:

— Хочеш піти з нами?

— Куди? — поцікавивсь я.

І він сказав:

— На вечірку в наш клуб.

І коли я відповів: «Але ж я зовсім не католик...» — він

засміявся, а з ним засміялися й інші хлопці; потім Цюпфнер спокійно пояснив:

— Ми будемо співати пісень — ти, певно, теж любиш співати?

— Люблю, — признався я, — але мені остогидли ті вечори, я два роки мучився в інтернаті.

Хоч Цюпфнер і засміявся, та по ньому було видно, що він образився.

— Якщо захочеш, то приходь знову до нас погуляти в футбол, — тільки й сказав він.

Після того я ще кілька разів грав у футбол з його групою, ходив з ними їсти морозиво, та Цюпфнер уже не запрошував мене на їхні вечірки. Я знав, що в тому самому клубі вечорами збиралася й група Марі, я знав Марі добре, дуже добре, бо бував у її батька вдома, а часом ходив на спортивний майданчик, де вона з дівчатами грала в м'яча, і спостерігав їхню гру, вірніше буде сказати — її. Іноді Марі кивала мені й усміхалась під час гри, а я кивав їй у відповідь і теж усміхався; ми з нею були добре знайомі. Я тоді часто заходив до її батька, іноді й вона сиділа з нами, коли батько намагався пояснити мені Гегеля і Маркса, але вдома Марі не посміхалась до мене. А коли я побачив у той день, як вони з Цюпфнером, виходячи з молодіжного клубу, трималися за руки, мене наче в серце кольнуло. На той час я опинився в досить неприємному становищі. Мені минув двадцять один рік, і я кинув школу, дійшовши до останнього класу. Патери виявилися дуже ласкавими, навіть влаштували мені прощальну вечірку, з пивом, бутербродами, з сигаретами для курців та шоколадом для некурців, а я показав своїм однокашникам всілякі номери — «Католицька проповідь», «Євангелістська проповідь», «Робітник з получкою» — та різні фокуси й імітацію під Чарлі Чапліна. Я навіть виголосив там прощальну промову на тему: «Хибне припущення, ніби ате-

стат зрілості є неодмінною передумовою вічного блаженства». Прощання вийшло гучне, а от мої домашні були засмучені й сердиті. Мати прямо-таки підло повелася зі мною. Вона радила батькові «пхнути мене в шахту», а батько все допитувався, ким я хочу стати, і я відповів:

— Клоуном.

— Ти маєш на увазі — актором? — сказав він. — Гаразд, тоді я, можливо, влаштую тебе в якусь школу.

— Ні,— заперечив я,— не актором, а клоуном, і школа мені ні до чого.

— Але ж як ти собі це уявляєш?—поцікавився батько.

— А ніяк,— відповів я.— Просто піду з дому, та й усе.

То були жахливі два місяці, бо мені бракувало мужності справді кинути родину, а за кожний шматок, що я з'їдав удома, мати дивилась на мене, як на злочинця. Тим часом з її ласки у нас роками обжиралися всілякі приблудні паразити, тільки то були «художники і поети»: Шніцлер, той нездара, і Грубер, щоправда, не такий гидкий. То був жирний, мовчазний і неохайний лірик, він прожив у нас півроку підряд, не написавши жодного рядка. Коли він, бувало, спускався вранці снідати, мати моя дивилась на нього такими очима, ніби хотіла відшукати на ньому сліди нічної боротьби з демоном. Уже в самому її погляді було щось непристойне. Одного дня той Грубер безслідно зник, і ми, діти, здивувались і навіть злякалися, побачивши в його кімнаті цілу купу зачитаних кримінальних романів, а на письмовому столі кілька аркушів паперу, на яких було написано тільки по одному слову: «Ніщо», а на одному аркуші — двічі: «Ніщо, ніщо».

Для таких ось людей мати навіть спускалась у льох і приносила ласенький шматок шинки. Я гадаю, що, коли б я придбав собі величезні мольберти й почав мазати на велетенських полотнах всілякі дурниці, вона ладна була б

навіть примиритися з моїм існуванням. Тоді б вона могла заявити: «Наш Ганс — художник, він проб'є собі дорогу. Тепер у ньому ще відбувається боротьба». А так я був для неї всього лиш переросток-недоучка, про якого вона знала тільки те, що він непогано «показує різні фокуси». Я, звичайно, не збирався за її мізерне їстиво «демонструвати свій хист». Тому й просиджував по півдня у старого Деркума, батька Марі, трохи допомагав йому в лавочці, а він наділяв мене сигаретами, хоча його торгівля й не процвітала. Таким чином я прожив удома тільки два місяці, але вони здалися мені вічністю, тяглися значно довше, ніж війна. Марі я бачив рідко, вона саме готувалась до іспитів на атестат зрілості й проводила весь час зі своїми однокласницями. Часто старий Деркум ловив мене на тому, що я зовсім його не слухаю, а тільки поглядаю на кухонні двері; тоді він хитав головою і говорив:

— Вона сьогодні повернеться пізно.

А я червонів.

Була п'ятниця, я знав, що старий Деркум по п'ятницях вечорами завжди ходить у кіно, але не знав, буде Марі вдома чи піде зубрити до подруги. Я ні про що не думав і водночас думав майже про все, навіть про те, чи зможе вона «потім» скласти екзамен на атестат зрілості, і вже знав наперед те, що підтвердилось пізніше: не тільки половина Бонна обуриться, що я звабив Марі, а ще й казатимуть: «Та ще й перед самими випускними іспитами!..» Я навіть подумав про дівчат з її групи, для яких це буде жахливим розчаруванням.

Я страшенно боявся того, що в інтернаті один з хлопців якось назвав «особливостями організму», і питання потенції хвилювало мене. Як не дивно, але в мене не було ніякого «плотського бажання». Подумав я і про те, що пробиратися в дім і в кімнату Марі, скориставшись ключем, який дав мені її батько, буде нечесно, та іншого вибору

в мене не було. Єдине вікно в кімнаті Марі виходило на вулицю, де до другої години ночі було так людно, що мене б зразу схопили й відправили в поліцію,— а я будь-що мав провести той вечір з Марі. Я навіть зайшов до аптеки й за гроші, позичені в Лео, купив препарат, про який у школі хлопці казали, ніби він підвищує чоловічу силу. Заходячи в аптеку, я почервонів, як печений рак; на моє щастя, за прилавком стояв чоловік, але я говорив так тихо, що він закричав на мене, вимагаючи, щоб я сказав «голосно і чітко», чого мені треба, і я назвав препарат, одержав його й заплатив гроші дружині аптекаря, яка зміряла мене осудливим поглядом і похитала головою. Вона, звичайно, знала мене і коли наступного ранку почувала, що сталося, то, певно, подумала зовсім не те, що було, бо я вже через два квартали розкрив коробочку й викинув таблетки в стічну канаву.

О сьомій вечора, як тільки в кіно почалися вечірні сеанси, я пішов на Гуденауггасе, тримаючи в руці ключ, проте двері лавки ще були відчинені, і, коли я переступив поріг, Марі на другому поверсі виглянула в сінці й гукнула:

— Алло, там хтось зайшов?

— Так,— гукнув я у відповідь,— це я! — і стрімголов побіг сходами нагору; вона здивовано глянула на мене, а я, не торкаючись до неї, поволі відтіснив її назад у кімнату.

Досі ми з Марі говорили мало, а більше поглядали одне на одного і усміхались, і я не знав, як мені звертатись до неї — на «ви» чи на «ти». Вона була в сірому старенькому халаті, успадкованому від матері, темне волосся перев'язане зеленим шнурочком; потім, розв'язуючи його, я побачив, що то кусочок батькової риболовецької волосіні. Марі так злякалася, що мені зайве було й говорити,— вона одразу збагнула, чого я прийшов.

— Іди геть,— сказала вона, але сказала машинально. Я розумів, що вона повинна була так сказати, і ми розуміли обоє, що хоч це сказано й серйозно, проте більше по інерції, але вже те, що вона сказала «іди», а не «ідіть», вирішило справу. В цьому коротенькому слові було стільки ніжності, що я подумав: її вистачить на все життя,— і мало не заплакав; це було сказано таким тоном, що мені одразу стало ясно: Марі знала — я прийду, у всякому разі, мій прихід не дуже здивував її.

— Ні-ні,— відповів я,— я не піду — куди ж мені йти?

Вона похитала головою.

— Чи, може, мені позичити двадцять марок і з'їздити в Кельн, а вже потім одружитися з тобою?

— Ні,— мовила вона,— не їдь у Кельн.

Я поглянув на неї і майже забув про свій страх. Я вже вийшов з дитячого віку, і вона теж доросла дівчина; глянув на її руку, що тримала вкупі поли халата, на стіл біля вікна і зрадів, що ніде не видно ні зошитів, ні підручників, тільки шитво та якась викройка. Я збіг униз у крамницю, замкнув її й поклав ключ туди, куди його клали вже років п'ятдесят,— між ящиком з цукерками та купкою зошитів-прописів. Коли повернувся, Марі сиділа на ліжку і плакала. Я теж сів на другому кінці ліжка, запалив сигарету, подав їй, і вона закурила першу в її житті сигарету, досить невміло: випускала дим, витягаючи уста трубочкою, це виходило майже кокетливо і трохи розвеселило нас, а коли Марі випадково пустила дим носом, я зареготав: вона раптом прибрала вигляд «бувалої» дівчини. Нарешті ми заговорили. Говорили довго. Вона сказала, що думає про тих жінок у Кельні, які роблять «це діло» за гроші й, певно, гадають, ніби його можна оплатити грішми, але «цього діла» грішми не оплатиш, тому всі жінки, чоловіки яких туди ходять з їхньої вини, завжди в боргу перед «тими жінками», а вона не хоче бути перед ними в боргу.

Я теж говорив багато, зокрема сказав, що на все прочитане мною про так звану «плотську» і про «духовну» любов дивлюсь як на дурниці, що, по-моєму, їх не можна відділити одну від одної. Вона спитала, чи вважаю я її красивою і чи люблю її, а я відповів, що вона — єдина дівчина, з якою я хотів би робити «це діло», і коли я думав про такі речі, то завжди мав на увазі лише її, навіть іще в інтерпаті; та й взагалі я завжди думав тільки про неї. Потім Марі встала й пішла до ванної кімнати, а я все сидів на її ліжку, курих і згадував ті мерзенні таблетки. Мені знову стало страшно, я підійшов до дверей ванної і постукав. Марі трохи помовчала, потім сказала «увійди», я зайшов і тільки-но побачив її — страх наче рукою зняло. Вона змочувала волосся туалетною водою, потім пудрилась, і в неї по личку текли сльози. Я спитав:

— Що це ти робиш?

Вона відповіла:

— Хочу бути красивою.

Сльози промили вузькі борозенки в пудрі, яку Марі наклала надто густо. І тут вона сказала:

— А може, тобі все ж краще піти від мене?

— Ні,— заперечив я.

Вона ще напахчувалась одеколоном, а я сидів на краю ванни і роздумував, чи вистачить нам на все двох годин. Ми вже протеревенили більш як півгодини. У нас у школі були свої «фахівці» з цього питання, вони розповідали, як трудно зробити дівчину жінкою, і мені довго не давала спокою думка про Гунтера з «Саги про Нібелунгів», якому спершу довелось послати замість себе Зігфріда, і про різню, що потім виникла на тому ґрунті, а також про те, як у школі, коли ми проходили цю сагу, я встав і заявив патеру Вунібальду: «Але ж Брунгільда, власне, й була дружиною Зігфріда», а він осміхнувся й заперечив: «Але ж одружений він був з Крімгільдою, мій хлопчику», а я роз-

сердився і випалив, що таке тлумачення вважаю «попівським». Тоді патер Вунібальд теж розпалився, почав гнівно стукати пальцем по кафедрі й, посилаючись на свій авторитет, заборонив мені «подібні обра́зи».

Нарешті я підвівся і сказав Марі:

— Не треба плакати.

Вона перестала плакати й запудрила пуховкою борозенки від сліз.

Перш ніж зайти в її кімнату, ми трохи постояли біля вікна в сінцях, дивлячись на вулицю: був січень, на вулиці мокро, жовтіли ліхтарі над асфальтом, а над овочевою крамницею зеленіла вивіска: «Еміль Шміц». Я знав Шміца, проте не знав, що його звать Емілем, і мені здавалось, ніби це ім'я не пасує до прізвища Шміц. Перед тим як зайти в кімнату Марі, я трішки відхилив двері, просунув руку в щілину й вимкнув світло.

Коли батько Марі повернувся додому, ми ще не спали; було близько одинадцятої години, ми чули, як він зайшов у крамницю взяти сигарет, а потім уже почав підійматися сходами нагору. Ми обоє гадали, що він напевно що-небудь помітить — адже сталося щось надзвичайне. Але він нічого не помітив, тільки на секунду зупинився під дверима, прислухаючись, і пішов собі нагору. Ми чули, як він знявши черевики, кинув їх на підлогу, а потім ще чули, як він кашляв уві сні. Я весь час думав про те, як він сприйме цю подію. Старий Деркум уже не був католиком, давно вийшов з-під влади церкви, часто в розмові зі мною ганьбив «брехливу мораль буржуазного суспільства в статевому питанні» й ненавидів «дури́світство, яке попи витворяють зі шлюбом». Проте я не був певен, що він сприйме без скандалу те, що вчинили ми з Марі. Я дуже поважав його, і він мене теж, і мене вже спокушало встати серед

почі, піти до нього в кімнату і все розповісти, та потім згадав, що я досить дорослий, мені вже двадцять один рік, Марі теж не дитина, їй дев'ятнадцять, і що певні вияви чоловічої одвертості неприємніші за мовчанку, а крім того, я прийшов до висновку, що це його не так уже й обходить, як я думав. Справді, не міг же я підійти до нього заздалегідь і сказати: «Пане Деркум, я маю намір цієї ночі спати з вашою дочкою...» А про те, що вже сталося, він так чи інакше дізнається.

Трохи пізніше Марі встала, поцілувала мене в темряві й зняла простирадла. В кімнаті була пітьма — хоч око виколи, з вулиці не проникав жоден промінчик світла, бо ми щільно завісили вікно, і я подумав, що тепер слід робити: зняти простирадла, а потім уже підняти штору на вікні. Марі пошепки сказала мені:

— Я піду в ванну кімнату, а ти помийся тут,— і потягла мене за руку з ліжка, повела в куток, де стояв умивальник, торкнула моєю рукою об бачок, мильницю і тазик, а сама з білизною під пахвою вийшла з кімнати.

Я помився, ліг знову в постіль і ніяк не міг збагнути, чого це Марі так довго не повертається з чистою білизною. Я відчував смертельну втому, а все ж радів, що тепер уже міг безтрепетно думати про того клятого Гунтера, та раптом злякався: а чи не скоїлось чого-небудь з Марі? В інтернаті хлопці розповідали жахливі подробиці. Лежати на голому матраці досить неприємно: він уже старий і трохи протертий, а я був у самій спідній сорочці й мерз. Я знову подумав про батька Марі. Всі його вважали комуністом, та після війни, коли його хотіли призначити бургомістром, комуністи подбали про те, щоб цього не сталось, а кожного разу, як я починав прирівнювати нацистів до комуністів, він лютував, ~~сказав~~ **сказав**: «Ні, хлопче, велика різниця в тому, загине людина на війні за інтереси мильної фабрики чи помре за справу, якій можна вірити». Ким він був справді,

я їй досі не знаю, та коли Кінкель якось при мені назвав його «геніальним сектантом», я мало не плюнув йому в пику. Старий Деркум належав до тих небагатьох людей, які викликали в мене повагу. Він був худий, саркастичний чоловік, з вигляду старший своїх років і від постійного куріння астматично дихав. Чекаючи Марі, я весь час чув його кашель, сам собі здавався негідником і все ж знав, що я не негідник. Колись Деркум сказав мені: «А ти знаєш, чому в панських домах, як от у твоєму батьківському домі, покоївкам відводять кімнати поряд з кімнатами хлопців-підлітків? Я тобі скажу чому: це старий як світ розрахунок на запит природи і милосердя». Мені хотілося, щоб він спустився вниз і застав мене в ліжку Марі, а йти до нього нагору їй, так би мовити, доповідати йому — цього я не хотів.

Надворі вже світало. Мені було холодно, а бідність кімнати Марі гнітила мене. Про Деркумів давно вже говорили, що вони впали в бідність, і це падіння приписували «політичному фанатизму» батька Марі. Колись вони мали невеличку друкарню, маленьке видавництво і книгарню, а тепер лишилась маленька крамничка письмового приладдя, в якій вони ще й солодощі продають школярам. Колись мій батько сказав: «От бачиш, до чого може довести людину фанатизм, а втім, Деркум, якого політично утискували фашисти, після війни міг заснувати власну газету». Як не дивно, а старий Деркум ніколи не здавався мені фанатиком, та, певно, мій батько переплутав фанатизм із принциповістю. Батько Марі навіть не продавав молитовників, хоча це давало можливість підробити трохи грошенят, особливо в першу неділю після великодня.

Коли в кімнаті Марі вже стало видно, я побачив, які вони бідні: в шафі висіло три сукні — ~~темно~~-зелена, яку, здавалось, я бачив на ній уже не менше століття; жовтенька, що майже зовсім розлізлась, і ~~той~~ чарівний темно-

синій костюм, який Марі завжди одягала на процесії; далі висіло зимове пальто темно-зеленого кольору і стояло три пари черевиків. Якусь мить мене спокушало бажання встати, відкрити шухляди й подивитись на її білизну, та я передумав. По-моєму, я нізачо не міг би копирсатись у жіночій білизні, навіть коли б то була білизна моєї законної дружини. Батько Марі вже давно перестав кашляти. Коли Марі нарешті повернулася з ванної кімнати, була вже сьома година. Я радів, що в мене з Марі вийшло все так, як я хотів, поцілував її й, коли вона усміхнулась, відчув себе щасливим. Відчувши її холодні мов крижинки руки у себе на шиї, я пошепки спитав:

— Що ти там робила?

— А що ж я мала робити — випрала простирадла. Я б тобі принесла чисті, так у нас їх усього чотири пари: завжди по дві на ліжках, а інші дві у прачки.

Я притягнув Марі до себе, прикрив ковдрою і сховав її холодні руки у себе під пахвами; вона сказала, що їм там так приємно, як пташці в теплому гніздечку.

— Я ж не могла віддати цю білизну ффрау Губер, яка завжди нам бере, — пояснила вона, — бо так усе місто знало б, що сталося, а викинуть їх теж не хотілось. Спершу я було подумала викинути їх, та потім стало шкода.

— А хіба у вас немає теплої води? — поцікавився я.

— Немає, бойлер наш давно вже вийшов з ладу, — відповіла вона.

Потім цілком несподівано Марі розплакалась. Я спитав, чого ж вона плаче, і вона прошепотіла:

— Боже мій, адже я католичка, ти ж знаєш про це...

Тоді я сказав, що кожна дівчина, евангелістка чи й невіруюча, теж, напевно, плакала б на її місці, і я навіть знаю чому. Марі запитально глянула на мене, і я пояснив:

— Бо й справді існує щось таке, що називають невинністю.

Вона продовжувала плакати, і я більше не питав чому. Я все розумів: Марі вже два роки вела свою групу дівчат-католичок, ходила з ними в процесіях, мабуть, не раз говорила з ними про діву Марію, а тепер сама собі здається обманщицею і зрадницею. Я добре уявляв собі, як це жахливо для неї. Вийшло таки справді погано, але я більше ждати не міг. Я сказав їй, що поговорю з її дівчатами, вона злякано відсахнулась і спитала:

— Про що? З ким?

— З дівчатами твоєї групи,— відповів я.— Справді, все вийшло погано для тебе... В крайньому разі, якщо хочеш, можеш сказати, що я тебе згвалтував.

Вона засміялась і сказала:

— Ні, все це дурниці, та й що ти взагалі можеш сказати моїм дівчатам?

— Нічого я їм говорити не буду,— відповів я,— просто виступлю перед ними, покажу кілька своїх номерів, і вони подумають: «Так ось який цей Шнір, що утнув таке з Марі». Тоді вийде все інакше, не будуть шушукатись по кутках.

Марі трохи подумала, усміхнулась і проказала стиха:

— А ти розумний хлопець.— Потім зненацька заплакала знову й додала: — Тепер мені тут уже й людям на очі показатись не можна.

— Чому? — спитав я. Але вона тільки плакала й хитала головою.

Її руки вже нагрілись у мене під пахвами, і чим тепліші вони ставали, тим дужче мене змагав сон. Невдовзі вже не я грів її руки, а вони гріли мене, і коли Марі перепитала ще раз, чи я ж таки вважаю її красивою і люблю її, я відповів, що все це само собою зрозуміло, але вона сказала, що й само собою зрозуміле хотіла б почути ще раз, і я, вже засинаючи, пробурмотів:

— Так, так, ти моя красуня, і я люблю тебе...

Прокинувся я, коли Марі встала й почала вмиватись та одягатися. Вона не соромилась мене, а мені здавалося цілком природним дивитись на неї в цей час. Тепер ще більше впадало в око, як бідно вона одягалась. Марі застібалась і зав'язувалась, а я думав про ті прекрасні речі, які радо купив би їй, коли б мав гроші. Я ще й раніше не раз зупинявся перед вітринами модних магазинів, дивився на спідниці, светри, черевички та сумочки і уявляв, що їй було б до лиця, але старий Деркум мав такі суворі погляди на гроші, що я ніколи б не наважився що-небудь подарувати Марі. Якось він сказав мені: «Жити в злиднях жахливо, але й перебиватися з хліба на воду теж гірко, проте більшість людей живе в таких умовах». — «А жити в багатстві?» — запитав я і почервонів. Він зиркнув на мене гострим поглядом, теж почервонів і сказав: «Якщо ти, хлопче, будеш і надалі сушити собі голову такими думками, то скінчиш погано. Коли б у мене була мужність і віра в те, що в цьому світі щось можна змінити на краще, то знаєш, що я зробив би?» — «А що?» — спитав я. «Я, — відповів старий і знову почервонів, — заснував би своєрідне товариство, яке б піклувалося про дітей багатців. Ті дурні завжди чомусь-то прикладають поняття «асоціальний» тільки до бідних».

Багато думок промайнуло в моїй голові, поки я дивився, як Марі одягалась. Я радів і водночас страждав від того, що вона так просто ставиться до свого тіла. Пізніше, коли ми з Марі кочували по готелях, я завжди ранками лишався в ліжку й дивився, як вона вмивається та одягається, а якщо з ліжка не було видно у ванну кімнату, я лягав у ванну. Того ранку в її кімнаті я ладен був пролежати вічність, мені хотілося, щоб Марі ніколи не скінчила одягатись. Вона ретельно мила ший, плечі, груди, старанно чистила зуби. Сам я кожного ранку намагався відкрутитися від умивання, а чистити зуби для мене ще й

тепер справжня мука. Я охоче приймав тільки ванну, але любив спостерігати ранковий туалет Марі: вона була така чистенька, і все у неї виходило так природно, навіть ті, майже непомітні, рухи пальчиками, коли вона загвинчувала кришечку тюбика зубної пасти. Думав я і про свого брата Лео: він був такий побожний, сумлінний, ретельний і завжди підкреслював, що «вірить» у мене. Тоді Лео теж мав складати іспити на атестат зрілості й чомусь-то соромився, що досяг тих успіхів нормально, в дев'ятнадцять років, тоді як я все ще сидів у передостанньому класі й не міг примиритися з брехливим тлумаченням «Саги про Нібелунгів». Лео навіть був знайомий з Марі — вони разом брали участь у якихось там спільних диспутах католицької та євангелістської молоді про демократію та віротерпимість. Обидва ми, я і Лео, уже дивились на своїх батька та матір тільки як на подружжя домоуправителів. Відкриття таємниці, що у батька ось уже десять років є коханка, було для Лео страшеним ударом. Для мене це теж був удар, але не моральний, я вже добре розумів, як неприємно бути одруженим з моєю матір'ю, лицемірна лагідність якої виявлялась навіть у вимові звуків «і» та «е». Вона звичайно уникала слів з «грубими» звуками «а», «о» або «у» і через те навіть ім'я Лео скоротила до «Ле». Її улюблені фрази: «В тім-то й справа, що ми по-різному дивимось на речі», і друга: «В принципі я маю рацію, а втім, це можна було б і обговорити». Для мене той факт, що батько має коханку, був скорше естетичним шоком: йому це просто не до лиця. Він людина не чутлива й не життєрадісна, і якщо не вважати, що вона для нього сестра-жалібниця чи «масажистка душі» (але тоді патетичне слово «коханка» зовсім недоречне), то вся безглуздість зводиться до того, що це йому не пасує. Насправді то була мила, гарненька, не блискучого розуму співачка; батько навіть не допомагав їй вигідніше влаштуватись чи підроб-

ляти в концертах. Для цього він знов-таки був надто ко- ректним. Мені цей факт видавався дуже суперечливим, а Лео був прикро вражений. Це завдавало нищівного удару його ідеалам, а наша мати не знайшла інших слів для визначення стану Лео, як «Ле переживає кризу», і коли він по тому написав класну роботу на «п'ятірку»¹, мати вже хотіла тягти його до психолога. Мені вдалося запобігти цьому: я зразу ж розповів Лео все, що знав про стосунки між чоловіком і жінкою, і так старанно допомагав йому готувати уроки, що невдовзі він уже знову став писати контрольні роботи на «трійку» і «двійку»; тоді й мати зрозуміла, що вести Лео до психолога немає потреби.

Марі одягла темно-зелену сукню, і, хоча ніяк не могла застібнути «блискавку», я не встав допомогти їй — так було приємно спостерігати рухи її пальців за спиною, дивитись на її білу шкіру, темне волосся і темно-зелену сукню; я дивився і радів, що вона не нервує; кінець кінцем вона підійшла до ліжка, я підвівся й застібнув «блискавку». При тому спитав, чого це вона встає так рано, і Марі сказала, що батько по-справжньому засинає лише над ранок і до дев'ятої буде в постелі, а їй треба прийняти газети й відкрити крамничку, бо школярі часом заходять ще до mesi купити зошитів, олівців та цукерок.

— А крім того,— додала вона,— буде краще, коли ти вийдеш з дому до пів на восьму. Зараз я зварю каву, а ти хвилин через п'ять спускайся в кухню.

Коли я зійшов у кухню і Марі налила мені кави й зроби- ла бутерброд, я відчув себе майже одруженим. А вона похитала головою й мовила:

¹ В німецькій п'ятибальній системі найвищою оцінкою є «оди- ниця», а «п'ятірка» — найнижчою.

— Невмитий, непричесаний, невже ти завжди так виходиш снідати?

Я відповів: так, навіть в інтернаті не змогли привчити мене регулярно вмиватися кожного ранку.

— Але ж що ти робиш? — запитала вона. — Якось же треба освіжитись?

— Я завжди обтираюсь одеколоном, — пояснив я.

— Та це ж дорого обходиться, — зауважила Марі й почервоніла.

— Так, — погодився я, — але мені одеколон дістається задарма: мій дядько — головний представник тієї фірми і дарує мені його великими пляшками.

Трохи знітившись, я почав оглядати кухню, яку добре знав і раніше: це була маленька, темна комірчина позаду крамниці; в кутку притулилась невеличка плита, в якій Марі з вечора лишала жар брикетів, як це роблять усі домогосподарки: загортала їх у мокрий газетний папір, а вранці роздмухувала ледь жевріючий вогник і розпалювала плиту дровами й свіжими брикетами. Я терпіти не можу духу брикетного попелу, який щоранку стоїть над усіма вулицями і яким так тхнуло у цій маленькій, задупній кухоньці. Там було так тісно, що Марі кожного разу, беручи з плити кофейник, мусила вставати й відсувати свій стілець; напевно, те ж саме доводилось робити і її матері, і бабусі. Того ранку добре знайома кухня вперше здалась мені буденною. Можливо, я тоді вперше відчув, що таке будні: потреба займатись необхідним, а не тим, чим бажаєш. Мені аж ніяк не хотілося знову залишати той тісний будиночок і десь там, за його межами, брати на себе нові обов'язки: відповідати за те, що ми вчинили з Марі, перед її подругами, перед Лео, та й до моїх батькаматері ця новина рано чи пізно дійде. Я б охоче лишився там на все своє життя, продавав би діткам цукерки та зошити, а вечорами йшов би нагору в кімнату Марі, лягав

би на її ліжко і спав би — звичайнісінько спав би поряд з нею, як заснув над ранок з її руками у себе під пахвами. Мені здалося жахливим і водночас чудовим оте буденне життя з кофейником та бутербродами, з полинялим блідо-голубим фартухом Марі поверх зеленої сукні, і я подумав, що тільки жінкам оті будні звичні, як і їхнє власне тіло. Я пишався тим, що Марі — моя дружина, і відчував себе не таким дорослим, яким тепер доведеться бути. Я встав, обійшов стіл, обняв Марі й сказав:

— Ти ще не забула, як встала вночі й пішла прати простирадла?

Вона кивнула й відповіла:

— Я теж ніколи не забуду, як ти зігрів мені руки у себе під пахвами. А тепер тобі пора йти, уже пів на восьму, зараз почнуть заходити діти.

Я допоміг Марі занести з вулиці пачки газет і розпакувати їх. Навпроти саме зупинилась автомашинка Шміца — він повернувся з овочевого базару, — тому я миттю вскочив назад у крамницю, щоб він не побачив мене, та Шміц уже побачив. У сусідів зір гостріший, ніж у самого чорта. Я стояв у крамниці й переглядав ранкові газети, на які, мов навіжені, накидається більшість чоловіків. Мене газети цікавлять лише вечорами або коли я приймаю ванну, а у ванні і найсерйозніші ранкові газети здаються мені такими ж несерйозними, як і вечірні. Того ранку газети вийшли з «шапкою»: «Штраус — з усією послідовністю». Мабуть, все ж таки було б краще доручати писання передовиць і заголовків кібернетичним машинам. Є межі, за якими тупоумство слід би заборонити. Задеренчав дзвіночок — і в крамницю зайшло, з молитовником під пахвою, маленьке, років восьми чи дев'яти, дівча — чорняве, чистеньке й червонолице.

— Мені подушечок, — сказало воно, — на один гріш.

Я не знав, скільки тих подушечок іде на десять

пфенігів, одкрив скляну банку, відрахував у пакуночок двадцять штук і вперше посоромився своїх не зовсім чистих пальців, які за склом здавались більшими. Дівча глянуло на мене з подивом, коли я поклав у кульочок двадцять цукерок, але я сказав:

— Правильно, правильно, іди собі,— і, взявши монетку з прилавка, вкинув до каси.

Коли Марі повернулась і я з гордістю показав їй той гріш, вона засміялась і сказала:

— А тепер тобі пора йти.

— А чому, власне? — здивувався я.— Хіба мені не можна почекати, поки зійде вниз твій батько?

— Коли він зійде вниз, о дев'ятій, ти повинен знову бути тут,— мовила вона.— А тим часом тобі слід усе розповісти Лео, перш ніж він почує від когось іншого.

— Правда,— погодивсь я,— ти маєш рацію... А хіба тобі,— я зразу ж почервонів,— хіба тобі не треба йти до школи?

— Сьогодні не піду,— відповіла вона,— і вже ніколи не піду. Ну, ти там не затримуйся.

Мені трудно було залишати Марі, вона провела мене до дверей крамниці, і я поцілував її в самих дверях, так що Шміц і його дружина могли нас бачити з другого боку вулиці. А вони витріщились через вулицю, немов риби, які раптом помітили, що давно вже проковтнули гачок.

Я пішов не оглядаючись. Мені стало холодно, я підняв комір куртки, запалив сигарету, зробив невеликий кряк через базар, спустився на Францісканерштрассе і на розі Кобленцерштрассе на ходу стрибнув у автобус; кондукторка відчинила мені двері, насварилася пальцем, і коли я підійшов до неї купити квиток, вона похитала головою, показуючи на мою сигарету. Я загасив її, сховав недокурок у кишеню куртки й пройшов у середину автобуса. Там зупинився, дивлячись на Кобленцерштрассе і думаючи

про Марі. Видно, щось у моєму обличчі обурило чоловіка, біля якого я зупинився. Він навіть опустив газету, відірвавшись від свого «Штрауса — з усією послідовністю», зсунув окуляри на ніс, зміряв мене поглядом, похитав головою і пробурчав:

— Просто неймовірно!..

Якось жінка, що сиділа позаду того чоловіка,—я мало не впав, спіткнувшись через мішок з морквою, який стояв біля неї,— закивала на знак згоди з його коментарем і, теж хитаючи головою, беззвучно ворушила губами.

Я ж навіть — як виняток — причесався перед люстерком Марі її гребінцем, на мені була сіра, чиста, цілком пристойна куртка, та й борода в мене росла не так-то вже й швидко, щоб один день без голіңня міг надати мені «неймовірного» вигляду. Я не надто малий і не надто високий, і ніс у мене не такий довгий, щоб це відмічали в паспорті як «особливі прикмети». Там так і записано: особливі прикмети — нема. Я не був ні брудний, ні п'яний, і все ж та жінка з мішком моркви хвилювалася більше, ніж чоловік в окулярах, який, зрештою, безнадійно похитавши головою, знову підсунув окуляри на очі й вернувся до Штраусової послідовності. Жінка злісно, але беззвучно шльопала губами, неспокійно крутила головою в усі боки, ніби хотіла передати й іншим пасажирам те, чого ніяк не могли висловити її уста. Я й досі не знаю, які на вигляд євреї, інакше міг би визначити, чи не сприйняла вона мене за одного з них, але я схильний думати, що причиною була не моя зовнішність, а скорше той погляд, яким я дивився з вікна автобуса, думаючи про Марі. Та мовчазна ворожнеча нервувала мене, я вийшов з автобуса на одну зупинку раніше й спустився пішки по Еберталеє, а потім уже повернув до Рейну.

В нашому парку чорніли ще вологі стовбури буків, червонів щойно уторований тенісний майданчик, з Рейну

делінали гудки самохідних барж, а зайшовши у передпокій, я почув, як у кухні бурчить собі під ніс Анна:

— ...Це добром не скінчиться... не скінчиться добром...

Я гукнув їй у розчинені кухонні двері:

— Снідати не буду, Анно! — швидко пройшов мимо й зупинивсь у вітальні.

Ніколи ще наші дубові панелі, дубова галерея з чашами, келихами та мисливськими трофеями не здавались мені такими похмурими. У сусідній кімнаті Лео грав мазурку Шопена. В той час він збирався серйозно зайнятися музикою і вставав о пів на шосту ранку, щоб потренуватись перед школою. Музика перенесла мене в надвечірній час, і я навіть забув, що то грав Лео. У Лео з Шопеном не було нічого спільного, проте він грав так добре, що я про нього забув. З композиторів старої генерації я найбільше люблю Шопена й Шуберта. Я згоден з нашим учителем музики, що Моцарт — божественний, Бетховен — величний, Глюк — неповторний, а Бах — могутній; це я знаю. Але Бах мені уявляється тридцятитомною догматичною філософією, що викликає у мене подив. А от Шуберт і Шопен такі ж земні, як, певно, і я сам. Я люблю їх слухати найбільше. Поглянувши в парк до Рейну, я помітив, що там перед плакучими вербами в дідовому тирі рухаються мішені. Очевидно, фурманові звеліли змазати їх. Мій дід іноді скликає своїх «давніх друзяк», і тоді перед нашим будинком збирається півколом півтора десятка велетенських авто, під деревами та між кущами, шулячись від холоду, топчеться півтора десятка шоферів або ж порозсідаються групами на кам'яні лави і грають у скат, і коли хто-небудь із «давніх друзяк» влучає в «десятку», зразу ж чути, як хлопає пробка від шампанського. Часом дід кликав мене до компанії, і я показував старим свої фокуси, копіював Аденауера чи Ерхарда (це робиться до нудоти просто) або демонстрував свої невеличкі номери, напри-

клад, «Директор підприємства у вагон-ресторані». І як я не старався якомога в'їдливіше зобразити певних осіб, «давні друзяки» надривалися од сміху, «потішалися досхочу», і коли я після виступу обходив їх з картонною коробкою з-під патронів або з підносом, майже всі вони кидали мені асигнації. З тими старими шкарбанами я вмів знайти спільну мову, хоч у мене з ними нічого спільного не було, а втім, я, здається, з таким же успіхом міг би порозумітись і з китайськими мандаринами. Деякі з дідуганів навіть звисока удостоювали мої концерти своїми оцінками: «Прекрасно!», «Чудово!», а дехто розщедрювався на цілі фрази: «Хлопчина з хистом» — або: «З нього ще й люди будуть».

Слухаючи Шопена, я вперше подумав про необхідність пошукати роботи, аби хоч трохи заробити грошей. Можна було б попросити діда, щоб він порекомендував мене для сольних виступів перед зборами капіталістів чи для потіхи членів спостережних рад після засідань. Я навіть підготував спеціальний номер: «Засідання спостережної ради».

Тільки-но Лео зайшов до вітальні, як Шопен в ту ж мить зник; Лео, високий, білявий парубчина, в своїх окулярах без оправки скидався на євангелістського суперінтенданта або на шведського єзуїта. Досить було глянути на його ретельно випрасувані штани, як останній подих музики Шопена зник, а від його білого светра на випуск та від червоного коміра сорочки, випущеного поверх светра, можна було впасти в розпач. Коли я бачу, що хтось марно прагне прибрати недбалого вигляду, мене одразу ж огортає глибокий сум, так само як і від претензійних імен на зразок Етельберт або Герентруд. Я знову помітив, скільки у Лео спільного з Генрієттою, хоч він і не схожий на неї: і кирпатий ніс, і блакитні очі, і форма лоба — тільки не її уста, але все, що робило Генрієтту привабливо-жвавою, те

у нього здавалось заляклим і викликало жалість. По ньому зовсім не видно, що він перший у класі гімнаст; він скорше схожий на юнака, якого звільнили від фізкультури, хоча в нього над ліжком висить півдюжини спортивних дипломів.

Лео швидко попрямував мені назустріч, несподівано зупинився за кілька кроків, спантеличено опустив розведені руки і сказав:

— Гансе, що сталося?

Він дивився мені в очі, вірніше, трохи нижче очей, так, ніби хотів звернути мою увагу на якусь пляму на обличчі, і тут я помітив, що плачу. Слухаючи музику Шопена або Шуберта, я завжди плачу. Я вказівним пальцем правої руки змахнув обидві сльозинки і сказав:

— Я й не знав, що ти так добре граєш Шопена. Програй цю мазурку ще раз.

— Не можу, — відповів Лео, — треба йти до школи, сьогодні на першому уроці нам роздаватимуть теми з німецької літератури до іспитів на атестат зрілості.

— Я підвезу тебе на маминій машині, — запропонував я.

— Не люблю я їздити на тій ідіотській машині, — сказав Лео, — ти ж знаєш, що я її ненавиджу.

Незадовго перед тим наша мати «безумно дешево» перекупила спортивний автомобіль у своєї приятельки, а Лео був дуже вразливий до всього, що могло вважатися хвастоцями з його боку. Довести брата до шаленства могло тільки одне: якщо хтось або дражнив його, або підлизувався до нього заради наших багатих батьків; тоді він наливався кров'ю і пускав у хід кулаки.

— Зроби виняток, — просив я, — сядь до піаніно і заграй для мене. Ти що ж — зовсім не цікавишся, де я був?

Він почервонів, потупив очі в підлогу й відповів:

— Ні, мене це не цікавить.

— Я був у дівчини,— пояснив я,— у однієї жінки... моєї дружини.

— Он як? — мовив Лео, не підводячи очей.— А коли ж ви повінчалися?

Спантеличений, він так і стояв, розвівши руки, потім, не підіймаючи голови, раптом рвонувся, щоб пройти повз мене. Я затримав його за рукав.

— Ця дівчина — Марі Деркум,— сказав я притишеним голосом. Він вирвався з моїх рук, відступив на крок і сказав:

— Боже мій, не може бути!

Потім гнівно глянув на мене й щось пробурчав собі під ніс.

— Що? — перепитав я.— Що ти сказав?

— Що тепер мені все ж доведеться їхати на тій машині. Ти підвезеш мене?

Я сказав «так», обняв брата за плечі й пішов поряд з ним з вітальні. Розуміючи, як важко йому в цю мить глянути мені в очі, я сказав:

— Піди візьми ключі від машини, тобі мати дасть їх. Та не забудь документи на машину... Крім того, Лео, мені потрібні гроші — у тебе ще є скільки-небудь?

— В ощадкасі,— відповів він.— Ти зможеш сам узяти?

— Не знаю,— сказав я,— ти краще перешли їх мені.

— Переслати? — здивувався Лео.— Хіба ти залишаєш наш дім?

— Так,— відповів я.

Він кивнув і пішов сходами нагору.

Тільки в ту мить, коли брат поставив мені це запитання, я зрозумів, що збираюсь покинути домівку. Я пішов у кухню, де Анна зустріла мене бурчанням.

— Я думала, ти вже не збираєшся снідати,— роздратовано сказала вона.

— Снідати не буду,— відповів я,— тільки вип'ю кави.

Я сів до свіжовискобленого столу й дивився, як Анна, стоячи біля плити, зняла з кофейника фільтр і поклала його на чашку, щоб стікали останні краплі. Ми завжди снідали в кухні з служницями, бо не любили парадної сервіровки в їдальні. В той час у кухні поралась сама Анна. Друга служниця, Норетта, була у матері в спальні, подавала їй сніданок, обговорювала з нею наряди та косметику. Певно, мати саме розмелювала своїми прекрасними зубами зародки пшеничних зерен, на обличчі у неї які-небудь прищочки з посліду, а Норетта читала їй газету. Може, вони в той час стояли на молитві, скомпонованій з текстів Гете й Лютера і, як звичайно, приправленій якимись високоморальними сентенціями, або Норетта читала їй проспекти проносних препаратів. Наша мати збрала цілі папки проспектів найрізноманітніших ліків; усе це класифіковано: «Травлення», «Серце», «Нерви», і як тільки їй пощастить заманити до себе якогось лікаря, вона розпитує його про всілякі «новинки», заощаджуючи таким чином на гонорарі за консультації. І коли потім хто з лікарів пришле їй свої пробні ліки, вона сяє від щастя.

По спині Анни я бачив, що вона боїться тієї хвилини, коли їй доведеться повернутись до мене обличчям, глянути мені в очі й заговорити зі мною. Ми симпатизуємо одне одному, хоч Анна ніяк не може позбутись неприємної звички виховувати мене. Вона жила у нас уже п'ятнадцять років — мати взяла її од свого кузена, євангелістського пастора. Анна уродженка Потсдама, і вже той факт, що ми, хоч і євангелістського віросповідання, розмовляли рейнським діалектом, здається їй чимось потворним, майже протиприродним. Від якого-небудь протестанта, що говорить по-баварськи, вона, мабуть, одхрещувалась би, як від нечистого. Тепер уже вона трохи звикла до Рейнської області. Анна висока, струнка і пишається тим, що в неї «хода, як у справжньої дами». Батько її служив скарбни-

ком якоїсь там контори, про яку мені лиш відомо, що вона прозивалася ПП-9¹. Пояснювати Анні, що ми ж тут не в ПП-9, марна справа; у всьому, що стосується виховання молоді, вона тільки й знає: «В ПП-9 такого б ніколи не потерпіли». Я так і не збагнув до кінця, що то за штука — отой ПП-9, хоча з часом і переконався, що в той таємничий виховний заклад мене, мабуть, і вичищати нужники не взяли б. Здебільшого Анна посилалась на ПП-9, коли я не хотів умиватись, а «ця жахлива звичка якомога довше вилежуватись у постелі» викликала в неї таку огиду, ніби я був прокажений. Нарешті Анна обернулась і з кофейником в руках підійшла до столу, проте очей не піднімала, наче монашка, що прислуговує єпископу з сумнівною репутацією. Мені стало шкода її, як і тих дівчат з групи Марі. Своїм інстинктом черниці Анна, певно, збагнула, де я почував, тоді як мати моя ніколи нічого б і не помітила, якби я навіть три роки прожив у таємному шлюбі з якоюсь жінкою. Я взяв у Анни кофейник, налив собі кави, міцно стиснув її плече й примусив глянути на мене: вона підвела свої вицвілі голубі очі, її повіки затремтіли, і я побачив, що вона справді плаче.

— Достобіса, Анно, — не витримав я, — та глянь же мені в очі. Я гадаю, що і в твоєму ПП-9 люди мали мужність дивитись одне одному просто в вічі.

— Я не чоловік, щоб мати мужність... — схлипнула вона й, одвернувшись до плити, щось бурмотіла про гріх і ганьбу, про Содом і Гоморру, а я сказав:

— Господь з тобою, Анно, таке говориш — ти тільки згадай, що там витворили, в Содомі й Гоморрі.

Вона струснула мою руку з свого плеча, і я вийшов з кухні, навіть не сказавши їй, що йду з дому. Анна була єдиною в домі, з ким я часом говорив про Генрієтту.

¹ ПП-9 — дев'ятий піхотний полк.

Лео вже стояв перед гаражем і стурбовано поглядав на ручний годинник.

— Мати помітила, що я не ночував дома? — запитав я.

— Ні,— сказав Лео, віддав мені ключі й розчинив ворота.

Я сів у материну машину, вивів її з гаража й почекав, поки сяде брат.

— Я взяв ощадну книжку,— сказав він, зосереджено розглядаючи свої нігті,— у перерву візьму гроші. Куди їх послати?

— Пошли старому Деркуму,— відповів я.

— Будь ласка, рушай уже,— нетерпляче мовив Лео,— а то я спізнюся.

Я швидко проїхав наш парк по виїзній алеї, але на вулиці мусив загальмувати перед зупинкою, де колись Генрієтта сідала в трамвай, їдучи до Zenitників. У вагон саме заходило кілька дівчат такого ж віку, як тоді була Генрієтта. Переганяючи трамвай, я побачив ще кілька дівчат її віку: вони усміхались, як і вона колись, на них були такі ж сині капелюшки й пальтечка з хутряними комірцями. Якщо знову почнеться війна, їхні батьки й матері так само пошлють їх з дому, як мої послали Генрієтту: ткнуть у руки трохи дрібних грошей, кілька бутербродів, поплескають по плечу і скажуть: «Будь молодчиною!» Мені хотілось помахати дівчатам рукою, але я стримався. Люди все можуть витлумачити інакше. А коли їдеш у такій ідіотській машині, то навіть не можна кивнути якійсь дівчині. Колись я в Двірцевому парку дав одному карапузу півплитки шоколаду й підібрав йому з брудного лоба пасмо білявого волосся: хотів лише втішити його, бо він плакав, розмазуючи сльози по всьому обличчю. Але тут підбігли дві жінки й зчинили страшенний скандал — мало не покликали поліцію; після тієї сцени я й справді відчув себе якимсь страховиськом, бо одна з жінок весь час кричала

на мене: «Ах ти, брудний негідник, брудний негідник!» Це було жахливо — скандал викликав у мене таку огиду, яку може викликати тільки справжня потвора.

Проїжджаючи на великій швидкості Кобленцерштрасе, я шукав очима машину якого-небудь міністра, щоб мимохідь дряпнути її. У материній машині колодиці коліс так видаються, що ними можна зачепити іншу машину, але так рано жоден міністр не виїздить нікуди. Я звернувся до Лео:

— Ну, як ти вирішив — справді підеш на військову службу?

Він почервонів і кивнув.

— Ми говорили про це в нашій групі, — сказав він, — і прийшли до висновку, що військо служить демократії.

— Ну що ж, — зауважив я, — іди, поповнюй лави тих ідіотів, я сам іноді шкодую, що не придатний до військової служби.

Лео запитально зиркнув на мене і зразу ж одвів убік очі, щоб не зустрітися зі мною поглядом.

— Чому? — спитав він.

— Дуже вже хотілось би здибати того майора, що колись квартирував у нас і хотів розстріляти ффрау Вінекен. Тепер він уже, напевно, полковник, а то й генерал.

Я зупинив був машину перед гімназією імені Бетховена, щоб висадити Лео, але він заперечливо похитав головою і попросив:

— Ні, зупини там, далі, праворуч від конвікту.

Я проїхав трохи далі, зупинив машину й подав Лео руку, але він силувано усміхнувся й простягнув мені розкриту долоню. Думкою я був уже далеко від нього, тому не одразу його зрозумів; мене дратувало те, що він весь час поглядав на свій годинник — до восьмої години лишалося ще п'ять хвилин, часу в нього вистачало.

— Не віряться мені, щоб ти пішов на військову службу, — сказав я.

— Чому ти так гадаєш? — сердито спитав Лео. — Давай уже ключ од машини.

Я віддав ключ, кивнув йому і пішов. Весь час я думав про Генрієтту, і мені здавалось безумством, що Лео хоче стати солдатом. Я пройшов через Двірцевий парк, повз університет і вийшов до ринку. Було холодно, й хотілося швидше вернутись до Марі.

Коли я прийшов туди, в крамниці було повно дітей. Вони брали з полиць собі цукерки, грифелі, гумки і клали старому Деркуму на прилавок гроші. Я протиснувся через крамницю в задню кімнату, але він навіть не глянув на мене. Я підійшов до плити, притулив руки до кофейника, щоб зігріти їх, і ждав, що Марі ось-ось увійде.

У мене вже не лишилось жодної сигарети, і я міркував, як бути, коли попрошу їх у Марі, — взяти так чи заплатити. Наливаючи собі кави, я помітив, що на столі три чашки. Коли в крамниці стихли голоси, я відсунув свою чашку. Мені хотілося, щоб Марі була зі мною. Я помив обличчя і руки над раковиною біля плити, причесався щіточкою для нігтів, що лежала в мильниці, розправив комірець сорочки, підтягнув краватку і ще раз оглянув свої нігті: вони були чисті. Я раптом збагнув, що тепер треба робити все те, чого раніше не робив.

Тільки-но я сів, як увійшов її батько; я зразу ж підвівся. Він був такий же збентежений і такий же знічений, як і я, не сердитий, але дуже серйозний, і коли він простягнув руку до кофейника, я здригнувся, не сильно, але помітно. Він похитав головою, налив собі кави, хотів подати мені кофейник, але я сказав «спасибі». Досі він і не глянув на мене. Вночі, лежачи в постелі Марі і обмірковуючи все, я відчував себе упевнено. А тепер, хоч мені дуже хотілось курити, я не наважувався взяти сигарету з пачки, що лежала на столі. У всякий інший час я просто взяв би й закурив. Я поглянув на нього, — він стояв,

схилившись над столом, з великою лисиною і сивим віночком сплутаного волосся,— і побачив, що він дуже старий. Й озвався стиха:

— Пане Деркум, ви маєте право...

Але тут він стукнув кулаком по столу, нарешті глянув на мене поверх окулярів і сказав:

— От прокляття! І треба ж було, щоб це сталося... та ще й так, що всі сусіди знають!

Я зрадів, що він почав розмову про честь, отже, сам факт не розчарував його.

— Невже з цим треба було так поспішати — адже ти знаєш, ми із шкури вилазили, щоб дотягти до тих проклятих іспитів, а тепер... — він стиснув пальці в кулак, потім розчепірів їх, ніби випускав пташку, — нічогісінько...

— Де Марі? — запитав я.

— Нема, — сказав він, — поїхала в Кельн.

— Де вона? — аж скрикнув я. — Де?..

— Тільки спокійно, — мовив старий, — це не таємниця. Може, ти зараз почнеш розводитися про кохання, про шлюб і інше, але мені це не потрібно — іди звідси. Подивимося, що з тебе вийде. Іди собі.

Я боявся навіть пройти повз нього і запитав:

— А її адреса?

— Ось, — відповів він і подав мені через стіл клаптик паперу. Я сховав записку в кипеню. — Ну, що тобі ще треба? — закричав він. — Чого ще хочеш? Чого стовбичиш перед очима?

— Мені потрібні гроші, — мовив я і зрадів, що він нарешті засміявся; то був якийсь особливий сміх, різкий і саркастичний, — я чув цей сміх тільки раз, коли ми говорили з ним про мого батька.

— Гроші, — сказав він, — в тім-то й заковика... Але ходімо, — додав він, — ходімо, — й потяг мене за рукав у крамницю, зайшов за прилавок, відкрив касу й почав

обома руками викидати мені дрібні гроші: по п'єнігу, по п'ять, по десять... Він розсипав монети на зошити й газети, я спершу вагався, а тоді почав поволі збирати, хотів був згребти їх собі на долоню, та потім став складати по одній, лічити й, набравши марку, ховати в кишеню. Він спостерігав мою роботу, потім кивнув головою, вийняв гаманець і додав мені ще п'ять марок. Ми обидва почервоніли.

— Прости,— мовив він стиха,— прости — о, прокляття! — прости мені.

Він гадав, що я образився, але я так добре розумів його. Я сказав:

— Подаруйте мені ще пачку сигарет.

І він зразу ж простягнув руку на полицю, що висіла позад нього, й подав мені дві пачки. Він плакав. Я перекинувся через прилавок і поцілував його в щоку. Він був єдиним чоловіком, якого я цілував за все своє життя.

8

Думка про те, що Цюпфнер може і сміє дивитись, як Марі одягається і як вона закручує кришечку туби: з зубною пастою, доводила мене до розпачу. Нога боліла, і мене вже брав сумнів, чи зможу я ще халтурити хоча б на рівні тридцяти-п'ятдесяти марок. Я страждав і від думки про те, що Цюпфнеру взагалі байдуже, дивиться він чи не дивиться, як Марі загвинчує пасту: мій скромний досвід підказував мені, що католики нездатні сприймати деталі. В моєму списку був номер телефону Цюпфнера, проте я ще не наважувався набрати його. На що людина здатна заради своїх переконань — вгадати важко. Можливо, Марі справді одружилася з Цюпфнером, і я, подзвонивши туди, почую її голос: «Квартира Цюпфнера...» А цього вже я не міг би знести. Щоб подзвонити Лео,

я шукав у телефонній книзі духовні семінарії, проте нічого не знайшов, хоча знав, що в Бонні є дві такі «бурси» — Леоніум і Альбертіум. Нарешті я наважився зняти трубку й набрати номер довідкового бюро. Мене одразу ж з'єднали, і дівчина, що відповіла мені, навіть говорила з рейнським акцентом. Часом я так заскучаю за рейнським діалектом, що з якого-небудь готелю дзвоню на боннську телефонну станцію, аби тільки почути цю абсолютно невоєвничу мову, де не чути звука «р» — саме того звука, на якому головним чином базується військова дисципліна.

Я тільки п'ять разів почув «Прошу почекати», потім телефоністка відповіла, і я запитав про «ті бурси, в яких готують католицьких священиків»; сказав їй, що дивився під рубрикою «духовні семінарії», та нічого не знайшов. Дівчина засміялась і пояснила, що «ті бурси» — вона так тонко підкреслила лапки — звуться конвіктами, і дала мені номери телефонів їх обох. Голос телефоністки трохи втішив мене. Він звучав так природно, без манірності й кокетства, справді по-рейнськи. Мені вдалося навіть з'єднатися з телеграфом і послати телеграму Карлу Емондсу.

Я ніколи не міг збагнути, чому кожен, хто хоче зажити ~~сва~~ розумної людини, намагається підкреслювати свою ненависть до Бонна. Бонну завжди була властива своя чарівність, якась надзвичайна сонлива чарівність — як-от бувають жінки, привабливі такою сонливою чарівністю. Бонн, звичайно, не терпить претензійності, а на нього поклали непосильну роль. Місто, що не терпить претензійності, зобразити важко — все-таки це рідкісна якість. Навіть дітям відомо, що боннський клімат — клімат пенсіонерів, його повітря благотворно діє на кров'яний тиск людини. Щоб Бонну взагалі не до лиця, так це ота захисна роздратованість: у нас удома я часто мав нагоду говорити з міністерськими чиновниками, депутатами й генералами, — мати моя любить влаштовувати прийоми, — і всі

вони перебувають у стані роздратованого, часом навіть плаксивого самозахисту. Всі вони з такою болісною по-смішкою іронізують з Бонна. Я цієї манірності не розумію. Коли б жінка, якій властива сонлива чарівність, раптом, наче дикунка, пішла танцювати канкан, можна було б подумати, що її одурманили, але ж одурманити ціле місто їм ніяк не вдасться. Яка-небудь добра літня тітуся може вас навчити в'язати пуловери, вишивати скатерку чи сервірувати херес — але ж ви не сподіваєтесь, що вона прочитає вам ґрунтовну й дотепну лекцію про гомосексуалізм або зненацька заговорить жаргоном повій, за яким у Бонні всі так страшенно скупають. Фальшиві претензії, фальшивий сором, фальшива спекуляція на протиприродному. Я б не здивувався, коли б навіть представники святого престолу почали ремствувати на брак повій. Якось на домашньому прийомі я познайомився з одним партійним діячем, що був членом комісії по боротьбі з проституцією, а мені пошепки скаржився на нестачу повій у Бонні. Колись Бонн і справді був непоганим містом з його численними провулками, книгарнями, студентськими корпораціями та маленькими булочними, де в окремих кімнатках можна випити кави.

Перш ніж подзвонити до Лео, я пошкандибав на балкон поглянути на своє рідне місто. Воно й справді красиве: кафедральний собор, башти колишнього замка курфюрста, пам'ятник Бетховену, невеличкий ринок і Двірцевий парк. Доля Бонна в тому, що в його долю не вірять. Стоячи на балконі, я на повні груди вдихав боннське повітря, що на диво благотворно вплинуло на мене, — на тих, кому потрібна зміна клімату, боннське повітря за кілька годин може вплинути просто чудодійно.

Я повернувся з балкона в кімнату й, не вагаючись, набрав номер тієї «бурси», де вчився Лео. Мені було трохи боязко. Відтоді як Лео став католиком, ми з ним ще не

бачились. Про своє навернення він сповістив мене з властивою йому дитячою акуратністю: «Любий брате, — писав він, — цим повідомляю, що я, добре поміркувавши і все зваживши, вирішив перейти до католицької церкви й готуватися на священика. Безумовно, ми в ближчий час матимемо нагоду поговорити про цю вирішальну зміну в моєму житті. Твій люблячий брат *Лео*». Уже в тій старовинній манері, наслідуючи яку він судорожно старається не почати листа з «Я» і, замість «я сповіщаю тебе», пише «цим повідомляю», був увесь Лео. Тут нема й тіні тієї елегантності, з якою він грає на роялі. Від цієї манери все робити по-купецьки у мене посилюється меланхолія. Якщо Лео залишиться таким і далі, то стане колись шляхетним сивоволосим прелатом. В цьому ділі — в стилі листів — батько і Лео однаково безпорадні: вони їх пишуть так, ніби йдеться про буре вугілля.

Довгенько тяглося, поки в тій «бурсі» зволили підійти до апарата, я вже почав, відповідно до настрою, хрестити церковну розхлябаність міцними слівцями, сказав: «От іще клоака», як там зняли трубку і хтось неждано хрипким голосом озвався:

— Слухаю.

Я був розчарований. Сподівався почути ніжний голос монашки з запахом німцічної кави та сухого печива, а тут каркнув чоловік, від якого так різко тхнуло дешевим тютюном та капустою, що я закашлявся.

— Пардон, — вимовив я нарешті, — чи не можна мені поговорити з студентом теології Лео Шніром?

— А хто це дзвонить?

— Шнір, — відповів я. Очевидно, це виходило за межі його тями. Він довго мовчав, я закашлявся знову, потім узяв себе в руки й додав: — Даю початкові літери: школа, Норвегія, Іда, Ріхард.

— Що це означає? — нарешті озвався він, і в голосі його відчувалась така ж безпорадність, яка охопила й мене. Може, вони там посадили до телефону якогось симпатичного дідугана-професора, від якого тхне прокуреною люлькою? Я нашвидку вишкріб із своєї пам'яті кілька латинських слів і смиренно мовив:

— Sum frater leonis ¹.

В ту ж мить така спекуляція латинню здалася мені нечесною: я подумав, що, може, багато хто захоче поговорити з людьми того закладу, а серед них і такі, що ніколи жодного латинського слова не вивчили. Та на мій подив він хихикнув і сказав:

— Frater tuus est in refectorio ², обідає,— а далі трохи голосніше додав: — Панове обідають, а під час трапези їх турбувати не дозволяється.

— У мене дуже нагальна справа,— наполягав я.

— Смертельний випадок? — запитав він.

— Ні,— сказав я,— але близько до цього.

— Значить, тяжке поранення?

— Ні, скорше внутрішня рана.

— Ага,— мовив він, і голос його трохи пом'якшав,— внутрішній крововилив.

— Ні,— знову заперечив я,— це душевне. Чисто душевна справа.

Певно, для нього то була китайська грамота, бо у відповідь запала німа тиша.

— Боже мій,— не витримав я,— та людина ж складається з тіла і душі!

Він щось забурмотів,— очевидно, це моє твердження викликало сумнів у нього,— і тільки двічі затягнувшись люлькою, пробурчав:

¹ Я — брат лева (латин.).

² Твій брат у трапезній (латин.).

— Августін... Бонавентура... Кузанус... Ви стоїте на хибному шляху.

— А душа таки є, — вперто сказав я, — і я вас прошу: передайте пану Шніру, що душа його брата в небезпеці, хай подзвонить мені, тільки-но скінчить обідати.

— Душа... — холодно мовив він, — брат, небезпека. — Так само байдуже він міг сказати: сміття, гній, дійниця. Це непорозуміння здавалось мені комічним: адже з їхніх студентів готують пастирів людських душ, і той чоловік мусив би хоч раз почути слово «душа».

— Послухайте: справа дуже й дуже нагальна, — наполягав я.

Він тільки похмикав. Очевидно, ніяк не міг збагнути, що душевні справи теж можуть бути нагальними.

— Я передам, — нарешті пообіцяв він. — А що ви сказали про школу?

— Нічого, — відповів я, — абсолютно нічого. Справа ніякого відношення до школи не має. Слово те я вжив, називаючи перші літери свого прізвища.

— Ви, певно, гадаєте, що вони в цій школі ще й досі вчать літери? Серйозно так гадаєте? — Він так пожвавився, що можна було подумати, ніби він осідлав свого улюбленого коника. — Надто м'яка тепер метода, — крикнув він, — надто м'яка!

— Ну, звичайно, — підтакнув я, — треба, щоб у школі більше лупцювали.

— Золоті слова! — запально гукнув він.

— Авжеж, — докинув я, — особливо треба більше лупцювати вчителів. То ви не забули, що я просив передати моєму братові?

— Я записав, — запевнив він, — «нагальна душевна справа». Зв'язана з школою. Послухайте, юний друже, можу я вам, як безсумнівно старший віком, дати добру раду?

— О, прошу,— відповів я.

— Киньте свого Августина; спритно викладені суб'єктивні відчуття — це ще далеко не теологія, вони тільки шкодять юним душам. Чистісінька белетристика, приправлена діалектикою,— та й більш нічого. Ви не образились на мене за пораду?

— Ні,— відповів я,— зараз же піду й жбурну свого Августина в вогонь.

— Оце правильно,— радо вигукнув він,— в вогонь його! Ну, благослови вас бог.

Я мало не сказав «спасибі», але це здалось мені недоречним, тому я просто поклав трубку й витер піт. Я дуже чутливий до запахів, і той густий капустяний дух розбурхав усю мою вегетативну нервову систему. Я подумав і про методи поводження церковного начальства з людьми: це добре, що вони дали можливість літньому чоловікові відчувати свою корисність для суспільства, але я не міг зрозуміти, чому вони глухуватому й такому химерному старому шкарбанові доручили саме телефонну службу. Капустяний дух я пам'ятав ще з часів інтернату. Один тамошній патер якось пояснив нам, що капуста вгамовує хтивість. Мені й подумати було гидко, що хтось хоче «вгамувати» мою чи ще чиюсь хтивість. Певно, вони там дні і ночі тільки й думають про «плотські бажання», і десь там у кухні сидить, мабуть, черниця, складає меню, потім обговорює його з директором, обоє сидять віч-на-віч, нічого не кажуть про це, але при кожній назві страви, записаній на аркуші, думають собі: це гальмує, а це викликає хтивість. Мені така сцена здається абсолютно непристойною, так само як та проклята гра цілими годинами в футбол в інтернаті; ми всі знали — це щоб ми більше стомились і не думали про дівчат. Від цього гра в футбол стала мені гидкою, і коли я собі уявляю, що мій брат Лео мусить їсти капусту, аби вгамувати хтивість, мені хочеться піти в ту

їхню «бурсу» й покрити всі запаси капусти соляною кислотою. У тих юнаків і без капусти попереду нелегке життя: певно, страшенно трудно щодня проповідувати оті неймовірні речі — воскресіння плоті й вічне життя. Роками обробляти виноградник господній і бачити, що на ньому так нічого й не росте. Генріх Белен, що багато допоміг нам, коли в Марі був викидень, якось пояснив мені все це. В розмові зі мною він завжди називав себе «чорноробом виноградника господнього як щодо переконань, так і щодо оплати».

Ми тоді о п'ятій годині ранку вийшли з лікарні, я проводив його додому пішки, бо в нас не було грошей на трамвай, і коли він зупинився перед своїми дверима й вийняв з кишені ключі, то вже нічим не відрізнявся од робітника, що повертається з нічної зміни: стомлений, неголений; я знав, тепер йому страшенно важко йти служити месу з усіма тими таїнствами, про які мені часто розповідала Марі. Тільки-но Генріх відімкнув двері, як його в сінях зустріла стара буркотлива жінка в пантофлях, з пожовклою шкірою на голих ногах, навіть не черниця, не мати йому і не сестра, і зашипіла на нього:

— Що це означає? Як це розуміти?

Жалюгідне, затхле холостяцьке життя. Мене аністїлечки не дивує, що деякі батьки-католики бояться пускати своїх молодих доньок до патерів на квартиру, і зовсім не дивує, що хтось із тих бідолах часом утне якусь дурницю.

Я ледве стримався, щоб не подзвонити ще раз тому глухуватому старому з вонючою люлькою в конвікті Лео, — так хотїлось обмінятися з ним думками про «плотські бажання». Дзвонити знайомим патерам я побоювався, а цей незнайомий, певно, краще зрозумів би мене. Хотїлося ще спитати, чи вірно я розумію католицтво. Для мене в цілому світі було всього-на-всього чотири справжніх католики: папа Іоани, Алек Гїннес, Марі та Грегорї,

постарілий уже негритянський боксер, що колись мало не став чемпіоном світу, а тепер абияк перебивався з хліба на воду, виступаючи по вар'єте в ролі силача. На гастролях я час від часу стрічався з ним. Він був дуже побожний, справді віруючий, належав до Третього ордену¹, і завжди його широченні боксерські груди прикривала чернеча сутана. Багато хто вважав його за тупоумного, бо він майже зовсім не балакав і харчувався чи не виключно огірками та хлібом; а втім, він був такий сильний, що міг нас обох з Марі носити по кімнаті на витягнутих руках. Було ще кілька досить імовірних католиків: Карл Емондс, Генріх Белен і, можливо, Цюпфнер. Щодо Марі, то я вже почав сумніватися: її «метафізичні страхи» здавались мені непереконливими, а коли тепер вона пішла від мене й робила з Цюпфнером те, що робила зі мною, то це вже буде саме те, що в її священних книгах недвозначно зветься порушенням шлюбної вірності й розпустою.

Її «метафізичний страх» стосувався виключно моєї відмови офіційно зареєструвати шлюб та виховувати наших дітей у католицькій вірі. Ще не маючи дітей, ми все ж часто балакали про те, як будемо їх одягати, як говоритимемо з ними, як виховуватимемо їх, і у всьому доходили згоди, за винятком католицького виховання. Я вже погодився охрестити їх. Марі сказала, що я повинен дати письмове зобов'язання про це, бо інакше, мовляв, нас не повінчають у церкві. Та коли я дав згоду і на церковне вінчання, виявилось, що треба ще й зареєструвати шлюб у мерії... Тут я втратив терпець і сказав: давай почекаєм, тепер уже однаково, на рік раніше чи пізніше, а вона розплакалась і сказала, ніби я не розумію, яка це трагедія для неї жити в такому стані, без надії, що наші діти бу-

¹ Йдеться про прихильників того чи іншого духовного ордену, які не дають чернечої обітниці, проте підлягають статуту ордену.

дуть виховані в справді християнському дусі. Найнеприємніше в усьому цьому було те, що, як виявилось, ми протягом п'яти років говорили на цю тему, але кожен з нас мав на увазі своє. Я дійсно не знав, що, перш ніж повінчатися в церкві, треба зареєструвати шлюб у мерії. Звичайно, як дорослий громадянин і «цілком свідомо особа чоловічої статі», я мусив би знати все це, але я просто не знав, як донедавна не знав, що біле вино подають на стіл охолодженим, а червоне — підігрітим. Я-то знав, звичайно, що існує державна установа, де відбуваються якісь шлюбні церемонії і видають відповідні свідоцтва, але думав, що то тільки для невіруючих і для тих, хто хоче зробити державі цю невеличку приємність. А почувши, що туди обов'язково треба йти, перш ніж тебе повінчають у церкві, я справді розлютився, і коли Марі потім заявила про письмове зобов'язання по-католицьки виховувати дітей, ми посварились. Мені це вже нагадувало шантаж, а особливо не сподобалося, що Марі цілком згодна з тією вимогою про укладання письмової угоди. Адже вона могла і хрестити дітей, і виховувати так, як їй здавалось доцільним.

В той вечір Марі нездужала, була бліда і втомлена, говорила зі мною роздратовано, а коли я сказав:

— Ну, гаразд, усе зроблю, навіть підпишуся під тим папірцем,— вона розсердилась і заявила:

— Ага, ти ладен це зробити лише через лінощі, а не тому, що переконався в справедливості принципів вищого порядку!..

І я відповів: так, я справді готовий на все через лінощі і тому, що хочу бути з нею все життя, і навіть ладен по всій формі прийняти католицьку віру, якщо це потрібно, щоб утримати її. Я навіть піднісся до пафосу й заявив, що такі слова, як «принципи вищого порядку», нагадують мені катівню. Мою готовність перейти в католицтво, аби лише вона не кинула мене, Марі сприйняла як образу. А я

дурень, гадав таким чином підлеститися до неї і мало не зайшов надто далеко в своїх обіцянках. Та вона сказала, що тепер уже йдеться не лише про нас обох, а про «порядок».

Це сталося ввечері в ганноверському готелі—в одному з тих дорогих готелів, де, замовивши чашку кави, одержуєте тільки три чверті чашки. Вони в тих готелях такі витончені, що повну чашку кави вважають явищем вульгарним, а що таке витонченість — їхні офіціанти знають краще за делікатних панів, які там зупиняються. У тих готелях я почуваю себе так, наче потрапив до надзвичайно дорогого й надзвичайно нудного інтернату. Крім усього іншого, я в той вечір смертельно стомився, бо витримав три виступи підряд: удень — перед якимись акціонерами сталеливарної компанії, після обіду — перед майбутніми вчителями, а ввечері — в одному вар'єте, де аплодували так мляво, що я передчував свій близький занепад. І коли потім я в тому безглуздому готелі замовив собі пива в номер, обер-кельнер буркнув у телефонну трубку: «Слухаю, пане», — таким крижаним тоном, ніби я забажав сечі; мені принесли пиво в срібному келиху. Я так стомився, що хотілось лише випити пива, трішки пограти в «не-гнівайся-друже», прийняти ванну, почитати вечірні газети й заснути поряд з Марі: права рука у неї на грудях, а обличчям так блпзько до її голови, щоб узяти з собою в сон аромат її волосся. В моїх ушах іще лунали ті мляві оплески. Мабуть, було б далеко гуманніше, якби вони всі показали великим пальцем униз. А та стомлена, пересичена зневага до моїх номерів була такою ж пошлістю, як і пиво в безглуздому срібному келиху. Я просто був неспроможний вести розмову на світоглядні теми.

— Йдеться про серйозне діло, Гансе,— сказала Марі вже не так голосно, навіть не подумавши, що слово «діло» завжди мало для нас двох певне значення: здавалося, вона вже забула про це. Марі ходила вперед і назад у ногах

двоспального ліжка й, жестикулюючи, так розмірено тикала сигаретою в повітря, що маленькі клубочки диму повисали правильними точками. За минулі роки вона звикла курити; і зараз у пуловері салатного кольору була дуже гарна: біла шкіра, волосся потемнішало. Я вперше побачив у неї на шії сухожилля. Я сказав:

— Змилуйся наді мною, дай мені спершу виспатись, а завтра за сніданком поговоримо про все, насамперед про «те діло».

Та вона не зрозуміла натяку, обернулась до мене, зупинилась перед ліжком, і по її устах я зрозумів, що цю сутичку спричинило щось таке, в чому Марі сама собі не признається. Вона затяглася сигаретою, і я побачив у куточках уст маленькі складочки, яких досі не помічав. Вона глянула на мене, похитала головою, зітхнула й, одвернувшись, знову стала ходити по кімнаті.

— Не можу збагнути, в чому справа,— стомлено мовив я,— спершу ми сперечалися про мій підпис під тим шантажним документом, потім про реєстрацію шлюбу в мерії. Тепер я згоден на все, а ти сердишся ще більше.

— Так,— сказала Марі,— по-моєму, ти надто швидко на все погодився, і мені здається, що ти боїшся одвертої розмови. Чого ти, власне, хочеш?

— Тебе,— відповів я. Не знаю, чи можна взагалі сказати жінці щось приємніше за це слово.— Іди сюди,— запропонував я,— візьми попільничку й приляж поряд: так ми зможемо поговорити значно спокійніше.— Тепер я вже не наважувався, враховуючи її стан, згадати про «діло».

Вона похитала головою, поставила мені на ліжко попільничку, відійшла до вікна і втупилась очима на вулицю. Мені зробилося страшно.

— Щось мені не подобається в нашій розмові — в твоїх словах звучить щось не твоє.

— А чие ж? — запитала вона стиха, і мене здивувала несподівана ніжність у її голосі.

— Від них пахне Бонном,— мовив я,— вашим «колом»: Зоммервільдом, Цюпфнером і всією тією братією.

— Можливо, тобі вчувається те, що сам бачив на власні очі,— сказала Марі, не обертаючись до мене.

— Не розумію, що ти маєш на увазі,— стомлено мовив я.

— Ах,— сказала вона,— ніби ти й не знаєш, що тут відбувається католицький з'їзд.

— Плакати їхні я бачив,— пригадав я.

— А що Геріберт і прелат Зоммервільд можуть бути тут, тобі й на думку не спало?

Досі я не знав, що Цюпфнера звати Герібертом. Та коли Марі назвала це ім'я, мені стало ясно, що це міг бути лише він. Я знову пригадав, як вони колись трималися за ручки. Звичайно, я вже помітив, що в Ганновері з'явилося попів та черниць більше, ніж личило тому місту, проте не подумав, що Марі зустрінеться з кимось із них, а коли й так — ми ж і без того в мої вільні дні часом їздили в Бонн, де вона могла досхочу натішитися своїм «колом».

— Тут, у готелі? — стомлено запитав я.

— Авжеж,— відповіла вона.

— Чому ж ти не звела мене з ними?

— Та тебе ж майже й не було тут — весь тиждень у поїздах: то Брауншвейг, то Гільдесгам, то Целле...

— Але ж тепер я маю час,— мовив я,— подзвони їм, і ми ще вип'ємо з ними чого-небудь внизу в барі.

— Вони поїхали,— сказала Марі,— сьогодні після полудня.

— Мене радує, що ти подихала вдосталь «католицьким повітрям», хоча й імпортованим,— закинув я. Цей вислів

був не мій, а її. Часом вона говорила, що мусить знову «вдихнути католицького повітря».

— Чого ти злишся? — сказала Марі. Вона все ще стояла обличчям до вікна, знову курила, і це теж мені здавалось у ній чужим: оте безперервне жадібне куріння було для мене новим, так само як і тон її розмови зі мною. В ту мить Марі здавалась мені сторонньою, гарною, проте не дуже розумною жінкою, якій потрібен привід, щоб піти від мене.

— Я не злюся,— відповів я,— ти й сама це знаєш. Скажи-но, адже знаєш?

Марі не відповідала, тільки кивнула, але я встиг помітити по виразу обличчя, що вона стримує сльози. Навіщо? Краще б поплакала, гірко і довго. Тоді я міг би встати з ліжка, обняти й поцілувати її. Я цього не зробив. Не було бажання, а тільки за звичкою чи з обов'язку робити цього не хотів. Лишився в постелі. Думав про Цюпфнера і Зоммервільда, з якими вона тут розбалакувала три дні, не сказавши мені про це ані слова. Напевно, вони говорили й про мене. Цюпфнер належав до проводу католиків-мирян. Я вагався довгенько, може, півхвилини, хвилину, дві, тепер уже не пам'ятаю, а коли таки встав і підійшов до Марі, вона хитнула головою, скинула мою руку з свого плеча й заговорила знову про свій «метафізичний страх», про вищі принципи, і мені здавалось, ніби ми одружені з нею уже років двадцять. Говорила вона повчальним тоном, а я був надто стомлений, щоб сприймати її аргументи, вони летіли повз мої вуха.

Потім я перебив її і розповів про свою невдачу в тому вар'єте—першу за три роки. Ми стояли поряд біля вікна й дивилися вниз на вулицю, де весь час сновигали таксі, відвозячи на вокзал делегатів католицького з'їзду — черниць, патерів та серйозних на вигляд католиків-мирян. В одній групі я впізнав Шніцлера: він тримав розчинені

дверцята автомашини перед якоюсь літньою, шляхетною черницею. Коли він жив у нас—був євангелістського віросповідання. Отже, тепер або перекинувся до католиків, або ж був тут у ролі євангелістського оглядача. Від нього можна сподіватися чого завгодно. Внизу носили чемодани й тикали в руки готельних слуг чайові. Від втоми й збен-теження у мене вертілося перед очима все: таксі й чер-ниці, ліхтарі й чемодани, а в ушах ще й досі лунали ті вбивчо мляві оплески. Марі вже давно скінчила свій моно-лог про вищі принципи, тепер уже не курила і, коли я від-ступив од вікна, пішла слідом за мною, схопила руками мене за плечі й поцілувала в очі.

— Ти такий милий,— мовила вона,— такий милий і стомлений.— Та коли я спробував обняти її, вона стиха промовила: — Ну, ні, будь ласка, не треба...

І я допустився помилки, що випустив її з обіймів. Не роздягаючись, я впав на постіль і тут же заснув, а про-кинувшись вранці, навіть не здивувався, що Марі пішла від мене. На столі лежала записка: «Я мушу піти шляхом, яким повинна йти». Їй було майже двадцять п'ять років, могла б придумати й щось краще. Я не образився за ту записку, тільки здалося мені, що цього малувато. Зразу ж сів до столу й написав їй довгого листа, після сніданку на-писав другого, я писав їй щодня й посилав листи на адресу Фредебойля в Бонн, але відповіді так і не одержав.

9

У Фредебойля теж довго ніхто не підходив до теле-фону; тривале тутукання в трубці нервувало мене, я уявив собі, що фрау Фредебойль уже спала, телефон розбудив її, потім вона знову заснула, дзвінок знову розбудив її, і я болісно переживав усі муки, яких завдав їй мій дзвінок

по телефону. Хотів був уже покласти трубку, але переконав себе в тому, що мене змушує до цього нужда, й продовжував дзвонити. Самого Фредебойля я вирвав би з найміцнішого сну без будь-якого каяття: той суб'єкт не заслужив спокійного сну; він патологічно честолюбний, мабуть, завжди тримає руку на апараті — дзвонить сам або чекає виклику од різних чиновників міністерств, редакторів, комітетів, всіляких проводів та партійних органів. А дружину його я поважаю.

Коли Фредебойль привів її в те «коло», вона ще була ученицею старших класів школи, і я з болем спостерігав, як вона сиділа, широко розкривши свої чарівні очі, і слідувала за богословсько-соціологічними дискусіями. По ній було видно, що дівчина охоче потанцювала б або подивилась кінофільм. Зоммервільд, у якого тоді зібралось «коло», весь час запитував мене: «Вам, певно, жарко, Шнір?» — а я відповідав: «Ні, прелате», — хоча піт стікав струмками з мого чола на щоки. Кінець кінцем я вийшов на Зоммервільдів балкон, бо несла було стерпіти все те базікання. До речі, вона сама викликала ті нескінченні теревені, несподівано сказавши — між іншим, без будь-якого зв'язку з темою бесіди, власне, присвяченою величчю й обмеженості провінціалізму, — що деякі речі, написані Бенном¹, на її думку, «просто чудові». В ту ж мить Фредебойль, нареченою якого вона вважалась, почервонів, як рак, бо Кінкель зміряв його одним із тих красномовних поглядів, котрими так славився: «Як, мовляв, ти й досі не навів її на розум?» І заходився сам наводити бідну дівчину на розум: обтісував і стругав, орудуючи фактами з історії культури Заходу, як рубанком. Від славної дівчини майже нічого не лишилось, стружки так і летіли

¹ Бенн — німецький поет-декадент, вітав прихід фашистів до влади, потім одвернувся від них, але все ж лишився реакціонером.

з неї, і я злостився на боягуза Фредебойля, який не втручався, бо вони з Кінкелем запряглися проводити спільну ідеологічну лінію — я вже й забув яку — «праву» чи «ліву», в усякому разі, у них була одна лінія, і Кінкель вважав своїм моральним обов'язком «виправити» наречену Фредебойля. Зоммервільд теж і пальцем не ворухнув, хоча представляв протилежну лінію, не знаю вже, яку саме: якщо Кінкель і Фредебойль — «ліву», тоді Зоммервільд «праву», і навпаки. Марі теж трохи зблідла, але їй імponує освіченість, — я так і не зміг відговорити її від цього. Освіченість Кінкеля імponувала і майбутній ф'рау Фредебойль: вона майже з непристойними зітханнями сприймала багатослівні повчання Кінкеля, що бурю пронісся од самих древніх богословів аж до Брехта, і коли я, трохи освіжившись, повернувся з балкона, вони вже всі очманіли і пили крjшон. А все через оте бідне створіння, що назвало деякі твори Бенна «просто чудовими».

Тепер у неї вже двоє дітей од Фредебойля, хоч їй навряд чи сповнилось двадцять два роки, і, поки телефон деренчав у їхній квартирі, я уявив собі, як вона возиться з дитячими пляшечками, коробочками з тальком, пелюшками та мазями, цілком безпорадна й розгублена, і подумав про гори брудної дитячої білизни та немитий жирний посуд у кухні. Одного разу, стомившись від тих дискусій, я допомагав їй смажити грінки, робити бутерброди й варити каву — робота, про яку лиш можу сказати, що вона мені не така огидна, як деякі розмови.

Почулося досить боязке:

— Слухаю, хто вам потрібний?

І по її тону я зрозумів, що у неї в кухні, у ванній кімнаті і в спальні таке неймовірне безладдя, якого ще досі ніколи не було. На цей раз я не почув майже ніякого запаху, здається, вона тільки тримала в руці сигарету.

— Це Шнір,— сказав я і вже сподівався, що ффрау Фредебойль, як звичайно у відповідь на мій дзвінок по телефону, радісно вигукне: «Ах, ви знову в Бонні... як це чудово!» — або щось подібне, але вона спантеличено мовчала і тільки згодом якось мляво сказала:

— Ах, приємно...

Я не знав, що мені й говорити. Раніше вона завжди питала: «Коли ж ви прийдете до нас і покажете нам щось новеньке?» А тут — жодного слова про це. Мені стало боляче — не за себе, а більше за неї, за себе мені було тільки незручно.

— Мої листи,— нарешті вимовив я через силу,— де листи, що я посилав Марі на вашу адресу?

— Тут лежать усі,— відповіла вона,— повернулись нерозпечатані.

— А на яку адресу ви їх переслали?

— Не знаю,— сказала вона,— цим займався мій чоловік.

— Але ж на листах, що повернулись назад, ви могли бачити, яка адреса написана?

— Ви хочете допитати мене?

— О ні,— мовив я вже спокійніше,— ні-ні, я тільки досить скромно подумав, що, може, маю право знати, що сталося з моїми листами.

— ...Які ви, не питаючи нас, послали на нашу адресу...

— Люба пані Фредебойль,— сказав я,— прошу вас, станьте знову людиною.

Вона тихо засміялась, але так, що я почув, проте нічого не відповіла.

— Я хочу сказати, що все ж є питання, в якому люди — чехай навіть з ідеологічних міркувань — стають людьми.

— То ви хочете сказати, що я досі ставилась до вас жорстоко?

— Так,— мовив я. І вона знов засміялась, майже беззвучно, але так, що я почув.

— Мене дуже засмутила вся ця історія,— зрештою мовила вона,— але більше я нічого сказати не можу. Ви страшенно розчарували нас усіх.

— Як клоун? — запитав я.

— І як клоун теж,— відповіла вона,— але не тільки.

— Вашого чоловіка, певно, немає вдома?

— Нема,— сказала вона,— він повернеться через кілька днів. Зараз виступає з передвиборними промовами в Ейфелі.

— Що? — здивовано гукнув я. Для мене це справді була новина.— Сподіваюся, хоч не за ХДС? ¹

— А чому б і не так,— відповіла вона таким тоном, що я зрозумів: вона б охоче зараз повісила трубку.

— Ну, гаразд,— мовив я,— чи не буде це для вас надто велика вимога, якщо я попрошу переслати мені листи?

— Куди?

— У Бонн — сюди, на мою боннську адресу.

— То ви у Бонні? — здивувалася ффрау Фредебойль, і мені здалося, ніби вона стрималася, щоб не додати: «Боже мій!»

— До побачення,— сказав я,— і спасибі за таку людяність.

Я шкодував, що так роздратовано говорив з нею, але стримати себе вже не міг. Я пішов у кухню, дістав з холодильника коньяк і відпив великий ковток. Це не допомогло, я ковтнув ще раз — однак не полегшало на душі. Від ффрау Фредебойль такого одкоша я ніколи не чекав. Можна було сподіватися довгої проповіді про шлюб, дорі-

¹ ХДС — Християнсько-демократичний союз.

кань за моє ставлення до Марі: вона вмiла так потiшно, навить логiчно подати всю ту догматику, та здебiльшого, коли я бував у Боннi й дзвонив їй, вона жартома запрошувала мене ще раз допомогти їй у кухнi i в дитячiй кiмнатi. Певно, я помилився в нiй, або ж фрау Фредебойль знову завагiтнiла й була не в добромu гуморi. У мене не стало духу подзвонити їй ще раз i по можливостi вивiдати, що з нею сталось. Вона завжди була така мила зi мною. Лишалась тiльки одна вiрогiдна причина: мабуть, Фредебойль дав їй «недвозначну вказiвку» вiдшити мене. Я вже не раз помічав, що жiнки в своїй лояльностi до чоловiкiв можуть доходити до безумства. Фрау Фредебойль, звичайно, надто молода, щоб зрозумiти, як боляче мене вразила її неприродна холоднiсть, i я, безумовно, не мiг сподiватися, нiби вона здатна збагнути, що Фредебойль мало чим вiдрiзняється вiд безпринципних балакунiв, якi заради власної кар'єри ладнi «вiдшити» й рiдну бабусю, коли та стоятиме на їхньому шляху. Напевно, вiн просто сказав дружинi: «Шнiра забути» — i та забула мене. Вона корилася чоловiковi у всьому, i поки вiн вважав, що я можу бути йому корисний, їй дозволялось, як велить серце, бути доброю до мене, а тепер вона мусила всупереч своїй вдачi ставитись до мене зневажливо. А може, я й помиляюся щодо них — можливо, вони чинять так, як велить сумлiння. Якщо Марi вже одружилася з Цюпфнером, тодi їм, певно, «грiх» виступати в ролi посередникiв мiж нею i мною, ну а що Цюпфнер належав до проводу католицької партiї i мiг знадобитись Фредебойлю, те їхньому сумлiнню не суперечило. Адже вони вважали за необхідне дiяти справедливо i чесно навить тодi, коли це їм було вигiдно. Фредебойль менше розчарував мене, нiж його дружина. Щодо нього я нiколи не мав iлюзiй, i навить той факт, що вiн тепер агiтував за ХДС, не мiг здивувати мене.

Пляшку з коньяком я остаточно сховав назад у холодильник.

Найліпше було обдзвонити зараз усіх католиків підряд, щоб покінчити з ними за одним заходом. Повертаючись із кухні в кімнату, я відчув якусь бадьорість і майже не шкутильгав.

Навіть гардероб та двері комірчини для служниці в передпокої були пофарбовані в іржавий колір.

Дзвінок до Кінкеля нічого доброго мені не обіцяв, проте я все ж набрав його номер. Він завжди удавав з себе палкого шанувальника мого мистецтва, а кожному, хто хоч трохи знає наше ремесло, відомо, що навіть од найменшої похвали якогось робітника сцени груди артиста мало не розпирає гордість. Мені хотілося порушити вечірній спокій християнина Кінкеля, а до того ж я сподівався вивідати в нього, де Марі. Він був главою їхнього «кола», колись вивчав теологію, та потім заради однієї красуні кинув той факультет і став юристом; тепер мав семеро дітей і вважався «одним з кращих наших фахівців у галузі соціальної політики». Можливо, так воно й було, тут я йому не суддя. Перш ніж познайомити нас, Марі дала мені прочитати його брошуру «Шлях до нового порядку»; прочитавши той трактат, що, до речі, сподобався мені, я уявляв собі Кінкеля високим, делікатним блондином, та коли потім уперше побачив його — товстого, присадкуватого, з чорним густим волоссям чоловіка, від якого аж папіло здоров'ям,— не міг повірити, що це він. Можливо, я так причіпливо ставлюся до нього лише тому, що він виглядав не таким, яким я собі його уявляв. А старий Деркум завжди, бувало, коли Марі починала захоплюватись Кінкелем, говорив про «кінкель-коктейлі», що являють собою мішанину з різних непостійних складових частин: Маркса з Гардіні або Блуа з Толстим.

Коли нас вперше запросили до нього в дім, ми зразу ж потрапили в незручне становище. Прийшли ми надто рано, в глибині квартири Кінкелеві діти голосно сперечалися про те, кому прибирати стіл після вечері, вони сичали одне на одного, а дорослі, вгамовуючи їх, теж шипіли. Потім вийшов Кінкель, він ще дожовував вечерю і судорожною усмішкою намагався приховати роздратування нашим раннім приходом. За ним вийшов і Зоммервільд — той не жував, а тільки оскірівся, потираючи руки. В задніх кімнатах діти злісно завищали, і це так неприємно контрастувало з усмішками Кінкеля та Зоммервільда; далі ми почули, як там заляскали ляпаса, хтось грюкнув дверима, і, коли вони зачинилися, гвалт здійнявся ще більший. Я сидів поряд з Марі і, остаточно виведений з рівноваги дисгармонією подій у вітальні і в глибині квартири, палив сигарету за сигаретою, тоді як Зоммервільд розважав Марі розмовою, не знімаючи з обличчя своєї маски з «великодушною всепрощаючою усмішкою». Тоді ми вперше повернулися в Бонн після нашої втечі. Марі була бліда від хвилювання, а також від благоговіння й гордості, і я цілком розумів її. Вона так хотіла «примиритися з церквою», і Зоммервільд був такий ласкавий з нею, а він же і Кінкель належали до людей, на яких вона дивилася з глибокою пошаною. Вона відрекомендувала мене Зоммервільду, і коли ми знову сіли, Зоммервільд запитав:

— Ви часом не рідня тим Шнірам з буровугільної компанії?

Мене це роздратувало. Йому було добре відомо, з якого я роду. Мало не кожна дитина в Бонні знала, що Марі Деркум чкурнула з сином буровугільного Шніра — «перед самими іспитами на атестат зрілості, а була ж така побожна...». Тому я нічого не відповів Зоммервільду, а він засміявся і сказав:

— З вашим шановним дідом я часом їжджу на полювання, а з вашим достойним батьком час від часу стрічаюся за грою в скат у Німецькому клубі¹.

І це мене дратувало. Не міг же він бути таким дурним, щоб подумати, ніби мені імпонує те базікання про полювання та Німецький клуб, і не схоже було, щоб він абищо плів од збентеження. Зрештою я розкрив рота й сказав:

— На полюванні? А я досі гадав, що католицькому духовенству полювання заборонено.

Запала гнітюча мовчанка, Марі зашарілася, спантеличений Кінкель забігав по кімнаті, шукаючи штопор; його дружина саме ввійшла до вітальні і так розгубилася, що висипала солоний мигдаль на ту ж скляну тарілку, де вже лежали оливки. Навіть Зоммервільд почервонів, а йому це вже зовсім не до лиця, бо пика в нього і так досить червона. Він відповів стиха, проте помітно ображено:

— Як для протестанта — ви добре поінформовані.

А я йому:

— Я не протестант, однак цікавлюсь деякими речами тому, що ними цікавиться Марі.

І поки Кінкель наливав нам усім вино, Зоммервільд сказав:

— Звичайно, є правила, пане Шнір, але є й винятки з них. Я походжу з роду, в якому фах старшого лісничого був спадковим.

Коли б він сказав «фах лісничого», це було б ясно і зрозуміло, але він наголосив «старшого лісничого», і це мене знову розізлило, проте я нічого не сказав, тільки зневажливо скривився. І тут вони почали перемовлятися самими лише очима. Фрау Кінкель глипнула на Зоммер-

¹ Німецький, або Великопанський, клуб — організація магнатів капіталу, створена в 1924 р. юнкерсько-генеральською верхівкою. Сприяла приходу Гітлера до влади. В 1946 р. відновила свою діяльність у Західній Німеччині.

вільда, ніби кажучи: «Облиште його, воно ж іще надто молоде та зелене». А Зоммервільд відповів їй теж очима: «Так, молодий і досить таки не вихований». І Кінкель теж, наливаючи мені вино останньому, очима сказав мені: «О боже, який же ви ще молодий!..» А вголос звернувся до Марі:

— Як поживає ваш батько? Все такий же?

Бідолашна Марі сиділа така бліда й розгублена, що тільки й змогла мовчки кивнути головою. А Зоммервільд докинув:

— Я не можу уявити собі нашого древнього, доброго й благочестивого міста без старого Деркума.

Це мене знову роздратувало, бо старий Деркум розповідав мені, як Зоммервільд намагався відговорити учнів католицьких шкіл купувати в нього цукерки та олівці. Я сказав:

— Без старого Деркума наше древнє, добре й благочестиве місто стало б ще огиднішим, він принаймні хоч не лицемір.

Кінкель здивовано глянув на мене, підняв свій бокал і мовив:

— Дякую, пане Шнір, ви підказали мені прекрасний тост: давайте вип'ємо за здоров'я Мартіна Деркума.

Я погодився:

— Так, за його здоров'я я вип'ю з задоволенням.

І ффрау Кінкель знову запряла очима, ніби кажучи своєму чоловікові: «Та він не тільки молодий і невихований, а ще й зухвалий».

Я й досі не розумію, чому Кінкель, потім згадуючи «той перший вечір з вами», завжди називав його найприємнішим. Невдовзі по тому прийшли Фредебойль з нареченою, Моніка Сільвс і фон Северн, про якого ще до його приходу говорили, що він «хоч і прийняв католицизм, але й досі близький до соціал-демократів», і це, очевидно,

вважалось нечуваною сенсацією. І Фредебойля я побачив того вечора вперше, і з ним вийшло в мене так, як майже з усіма іншими: хоч я їм здався й симпатичним, усі вони, незважаючи на це, були мені не симпатичні, окрім нареченої Фредебойля та Моніки Сільвс; а про фон Северна не можу сказати ні того, ні другого. Той виявився нудним типом, який, здавалося, твердо й остаточно вирішив заспокоїтись на сенсаційній славі повернутого в католицьку віру члена СДП. Він усміхався, був люб'язний, а його трохи витрішкуваті очі весь час ніби говорили: «Дивіться на мене, ось я який!» Мені він не здався неприємним. Фредебойль був незвичайно привітний зі мною, цілих три чверті години говорив про Беккета та Іонеско, тараторив безупинно про всілякі дурниці, насмикані з різних джерел, а коли я з дурного розуму признався, що читав Беккета, його випещене красиве обличчя з незвичайно широким ротом просто засяяло прихильністю; все, що б він не говорив, здавалося мені знайомим, наче я вже десь читав про це. Кінкель захоплено усміхався до нього, а Зоммервільд, пишаючись, озирався навколо, ніби говорив очима: «А що — ми, католики, теж люди земні».

Все те було до молитви. Дружина Кінкеля перша згадала:

— По-моєму, Оділо, можна б уже й помолитись. Геріберт, мабуть, сьогодні не прийде.

При цьому всі вони глянули на Марі, потім надто поспішно одвели погляди, але я так і не збагнув, чому знову запала така неприємна мовчанка,— тільки пізніше в ганноверському готелі я випадково почув, що Герібертом звати Цюпфнера. Він таки прийшов пізніше, після молитви, коли вже почалась бесіда на тему вечора, і мені сподобалось, як Марі зразу ж при його появі встала й підійшла до нього, глянула йому в очі й безпорадно знизала плечима, а Цюпфнер привітався з усіма й, усміхнувшись, сів поряд

зі мною. Потім Зоммервільд розповів історію католицького письменника, який довгий час жив з розлученою жінкою, а коли одружився з нею, один з високих прелатів церкви сказав йому: «Мій любий Безевіц, невже ви не могли так і далі жити в гріховному зв'язку?» Всі нестримно реготали з цієї пригоди, особливо ффрау Кінкель, яка в своєму сміхові доходила до непристойності. Не сміявся тільки Цюпфнер і тим сподобався мені. Марі теж не сміялась. Напевно, Зоммервільд розповів оту історію, аби показати мені, яка великодушна, людяна, дотепна й багатогранна католицька церква; про те, що і я з Марі жив, так би мовити, в гріховному зв'язку, в ту мить вони, мабуть, не думали. А я розповів їм випадок з одним робітником на прізвище Фрелінген, що жив поблизу нас. Він теж проживав разом з однією розлученою жінкою в своєму будиночку і навіть утримував троє її дітей. Та одного дня до Фрелінгена прийшов пастор і з серйозним виразом обличчя та з погрозами поставив вимогу «покінчити з цим аморальним неподобством», і Фрелінген, людина побожна, справді прогнав ту вродливу жінку з її трьома дітьми. Я розповів і про те, як та жінка потім стала повією, аби прогнати дітей, а Фрелінген запнячив, бо він же її щиро любив. Знову запала неприємна мовчанка, як і завжди після моїх реплік, та тут Зоммервільд засміявся і сказав:

— Але, пане Шнір, не будете ж ви порівнювати ці два випадки!

— А чому ні? — здивувався я.

— Ви так говорите лише тому, що не знаєте, хто такий Безевіц, — роздратовано відповів він. — Це один з найвиштонченіших авторів, якого по праву можна назвати християнином.

Я теж розсердився і сказав:

— А ви знаєте, якою благородною людиною був Фре-лінген і який він справжній християнин, хоча й робітник?

Зоммервільд лиш поглянув на мене й, похитавши голо-вою, безпорадно розвів руками. Виникла пауза, було чутно лиш, як покашлювала Моніка Сільвс, але там, де в това-ристві присутній Фредебойль, господар може не боятися пауз у бесіді. Той одразу ж скористався мовчанкою й, за-вернувши розмову до теми вечора, години півтори говорив про відносність поняття «бідність», аж доки Кінкелю не вдалося вибрати зручний момент і розповісти отой анекдот про чоловіка, який, одержуючи від п'ятисот марок до трьох тисяч на місяць, терпів голу нужду. Тоді Цюпфнер і попросив у мене сигарету, щоб за димом заховати краску сорому.

У мене, як і в Марі, був гнітючий настрій, коли ми останнім поїздом поверталися в Кельн. Ми ледве нашкреб-ли грошей на ту поїздку, бо Марі так хотілося прийняти запрошення. Нам і фізично було нудно: ми надто мало їли, а випили більше, ніж звикли. Дорога назад здалася безконечною, а коли ми вийшли з вагона на Західному вокзалі в Кельні, довелося ще пішки йти додому — на трамвай грошей не лишилось.

У Кінкелів зразу підійшли до телефону.

— Альфред Кінкель слухає,— почувся самовпевнений юнацький голос.

— Це Шнір,— мовив я.— Чи можна побалакати з ва-шим батьком?

— Шнір-теолог чи Шнір-клоун?

— Клоун,— відповів я.

— Ах, це ви,— сказав він,— сподіваюсь, ви не надто близько взяли до серця всю цю історію?

— Близько до серця? — стомлено повторив я.— А що я маю не надто близько брати до серця?

— Як? — здивувався він. — Хіба ви не читали газети?

— Якої? — спитав я.

— «Голос Бонна», — відповів він.

— Що там — зганили мене? — поцікавився я.

— Куди там, — сказав він, — по-моєму, це скорше некролог. Хочете, я принесу газету й прочитаю вам?

— Ні, спасибі, — мовив я. В голосі юнака звучав справжній садизм.

— Але вам слід проглянути статтю, — наполягав він, — це послужить вам наукою.

Боже мій, та в нього ще й амбіція педагога.

— А хто ж то написав? — поцікавився я.

— Якийсь Костерт, підписався як «наш кореспондент по Рурській області». Блискуче написано, але досить підло.

— Ну звичайно, — зауважив я, — адже він християнин.

— А ви хіба ні?

— Ні, — сказав я. — А вашого батька що ж — немає вдома?

— Він не велів турбувати його, але для вас я охоче потурбую.

Це був перший випадок у моєму житті, коли садизм пішов мені на користь.

— Спасибі, — мовив я.

Я чув, як він поклав трубку на столик, пройшов через кімнату, і тут я знову почув з глибини квартири те знайоме злісне шипіння. Здавалося, ціла родина гадюк пересварилась між собою: дві гадюки чоловічого роду і одна жіночого. Мені завжди неприємно ставати свідком сцени, не призначеної для мого зору чи слуху, а містична властивість відчувати по телефону запахи ні в якому разі не дає мені радості, скорше вона гнітить мене. З квартири Кінкеля тхнуло таким густим м'ясним бульйоном, ніби там зварили цілого вола. Шипіння в глибині квартири здавалось таким небезпечним, наче син збирався задушити

батька або мати — сина. Все це нагадало мені Лаокоона, а що шипіння і лайка (до мене долинали навіть виляски рукопашної сутички, вигуки: «Ах ти, бидло!», «Паршива свиня!») були в квартирі людини, яку називали «сірим кардиналом німецького католицизму»¹, мене аж ніяк не звеселило. Згадав я і того жалюгідного Костерта з Бохума, який, напевне, ще вчора ввечері повис на телефоні, щоб передати свою мазню в редакцію, і все ж сьогодні вранці, мов той побитий пес, шкрябав у мої двері й прикидався «братом во Христі».

Очевидно, Кінкель буквально упирався ногами й руками, щоб не підходити до апарата, а дружина його — я поступово став розпізнавати характер усіх їхніх звуків і рухів — ще запальніше протестувала проти розмови зі мною, тоді як син відмовлявся сказати мені, що він, мовляв, помилився і батька вдома немає. Раптом запала цілковита тиша, така тиша, як буває, коли хтось уже стікає кров'ю; і то була справді тиша смертельної поразки. Згодом я почув, як хтось човгає ногами, почув, як узяли зі столу трубку, і вже думав, що її зараз покладуть на апарат. Я ще точно пам'ятав, де у Кінкеля стоїть телефон: якраз під однією з трьох мадонн у стилі барокко, яку Кінкель завжди вважав найменш цінною. Мені навіть хотілося, щоб він поклав трубку. Стало шкода його: певно, для нього зараз було справжньою мукою говорити зі мною, а сам я вже нічого приємного не ждав від цієї розмови — ні грошей, ні доброї поради. Якби він задихався, подавши голос, може б, моя жалість до нього переважила, але голос Кінкеля пролунав так само гучно та бадьоро, як і завжди. Одного разу хтось порівняв голос його з цілим взводом сурмачів.

¹ «Сірим кардиналом» прозивали Леклерка дю Трамбле — радника кардинала Рішельє.

— Алло, Шнір,— наче громом оглушило мене,— як прекрасно, що ви подзвонили мені!

— Алло, докторе,— сказав я,— я потрапив у скрутне становище.

Єдине, в чому він міг вбачати злу іронію, було слово «доктор», бо Кінкель, як і мій татусь, був новоспеченим доктором гоноріс кауза.

— Шнір,— сказав він,— невже ми такі чужі один одному, що ви змушені звертатись до мене як до пана доктора?

— А я навіть не уявляю, наскільки ми близькі чи далекі один одному,— відповів я.

Він зареготав особливо гучно — сповненим життєвої сили, щирим веселим католицьким сміхом «у стилі барокко».

— Мої симпатії до вас лишилися незмінними.

Мені важко було вірити в це. Очевидно, в його очах я впав так низько, що не варт уже й штовхати мене в прірву.

— Ви просто переживаєте кризу, не більше,— сказав він.— Ви молодий, візьміть себе в руки, і все влаштується.

«Взяти себе в руки» — це нагадувало мені ПП-9 нашої Анни.

— Про що ви говорите? — лагідним голосом запитав я.

— А про що ж я ще можу говорити,— мовив він,— звичайно, про ваше мистецтво, про вашу кар'єру.

— Але ж я маю на увазі зовсім інше,— пояснив я.— Як ви знаєте, я принципово не говорю про мистецтво, а про кар'єру і поготів. Я маю на увазі... я хочу... я шукаю Марі,— нарешті спромігся вимовити я.

У нього вихопився якийсь невизначений звук, що нагадував хрюкання й відрижку водночас. З глибини кімнати до моїх вух долинуло стихаюче шипіння, потім я почув,

як Кінкель поклав на стіл трубку, взяв її знову, і тепер уже голос його став тихішим, приглушеним, у нього в роті стирчала сигара.

— Шнір,— мовив він,— облиште минуле й забудьте про нього. Ваше сучасне — це мистецтво.

— Забути? — спитав я.— А ви спробуйте собі уявити, що ваша дружина раптом перейшла до іншого.

Він помовчав якусь мить, ніби говорячи: «Хай би собі йшла», потім сказав, посмоктуючи сигару:

— Вона не була вашою дружиною, і ви з нею не мали семеро дітей.

— Он як! — здивувався я.— Значить, вона не була мені дружиною?

— Ах, оцей анархічний романтизм,— вигукнув він.— Та будьте ж чоловіком!

— От прокляття,— вихопилось у мене,— саме тому я зараз і страждаю, що належу до чоловічого роду. А семеро дітей ще встигнуть народитись — адже Марі всього лише двадцять п'ять років.

— Під словом «чоловік» я розумію людину, яка вміє примиритись,— пояснив він.

— Це для мене звучить надто по-християнськи,— закинув я.

— Боже мій, чи не збираєтесь ви мене просвітити, що значить по-християнськи?

— Авжеж,— мовив я,— наскільки мені відомо, з погляду католиків, чоловік і жінка взаємно дарують одне одному таїнство причастя.

— Звичайно,— погодився він.

— А коли вони одне одному не дарують цього таїнства, то, значить, шлюб не дійсний — нехай вони хоч тричі зареєструються в мерії та повінчаються в церкві.

— Гм,— спантеличено буркнув він.

— Послухайте, докторе,— попросив я,— чи вам не

важко було б вийняти сигару з рота? А то виходить так, ніби ми з вами говоримо про курс акцій на біржі. Ваше цмокання нервує мене.

— Ну, от іще,— пробурмотів він, проте вийняв сигару з рота.— А взагалі запам'ятайте собі: що б ви не думали про все це — ваша особиста справа. Фрейлейн Деркум, як видно, думає про це інакше і робить так, як їй велить сумління. І робить правильно — тільки й можу вам сказати.

— Чому ж тоді ніхто з вас, нудотних католиків, не хоче сказати, де вона? Ви ховаєте її від мене.

— Не виставляйте себе на посміх, Шнір,— зауважив він.— Це ж не середні віки.

— І дуже шкода,— сказав я.— Коли б ми жили в середньовіччі, Марі могла бути моєю коханкою, і ніхто б не чіплявся весь час до її сумління. Ну, та вона однак повернеться до мене.

— Я на вашому місці, Шнір, не був би таким упевненим,— порадив Кінкель.— Ваше лихо в тому, що ви, певно, нездатні сприймати метафізичні поняття.

— Поки Марі турбувалась про спасіння моєї душі, з нею було все гаразд, але ви втовкмачили їй, що вона му- сить турбуватись про спасіння своєї власної душі, і тепер вийшло так, що я, хоч і нездатний сприймати метафізичні поняття, змушений турбуватися про спасіння душі Марі. Якщо вона зійдеться з Цюпфнером, тоді стане справжньою грішницею. Тут я дещо кумекаю в вашій метафізиці: якщо Марі це зробить, то, значить, піде по шляху зради й роз- пусти, а ваш прелат Зоммервільд у всьому цьому відіграє роль звідника.

Кінкель таки видавив з себе сміх, хоча вже й не такий гучний.

— Все це звучить досить смішно, особливо коли взяти до уваги, що Геріберт, так би мовити, є визнаним світським

главою німецького католицизму, а прелат Зоммервільд, так би мовити, його духовним главою.

— А ви — його совістю, — гнівно докинув я, — і добре знаєте, що я сказав правду.

Він засопів у трубку, стоячи там у себе, на Венусберзі, під найменш цінною з своїх мадонн.

— Ви такий молодий, що я не знаю, як вам і відповісти, просто заздрю вашій молодості.

— Облиште це, докторе, — сказав я, — не бентежтесь і не заздріть мені. Якщо Марі не повернеться до мене, я візьму та й уб'ю вашого премилого прелата. Просто піду та й уб'ю, — додав я, — мені вже більше нічого втрачати.

Кінкель нічого не відповів, тільки знову взяв у рот сигару.

— Я знаю, — напосідав я, — знаю, що зараз ваше сумління гарячково шукає виходу. Якби я вбив Цюпфнера, вам це було б на руку: він вас терпіти не може і надто «правий» для вас, а от Зоммервільд — той ваша міцна опора в Римі, де про вас — до речі, на мою скромну думку, цілком несправедливо — іде слава як про радикального «лівого».

— Облиште, нарешті, свої дурниці, Шнір. Що це сьогодні з вами?

— Католики нервують мене, — відповів я, — бо надто нечесно грають.

— А протестанти? — запитав він сміючись.

— Від їхнього копирсання у власній совісті мене просто нудить.

— А як атеїсти? — Він ще й досі сміявся.

— Нудно мені з ними, бо вони тільки й говорять, що про бога.

— А хто ж, власне, ви самі?

— Я клоун,— відповів я,— і в даний момент кращий, ніж про мене йде слава. На світі є одна істота католицького віросповідання, яка мені конче потрібна,— Марі, але саме її ви відняли у мене.

— Дурниці, Шнір,— сказав він,— викиньте з голови свою теорію викрадання. Ми живемо в двадцятому сторіччі.

— В тім-то й річ,— мовив я.— В тринадцятому я був би милим блазнем десь при дворі, і навіть кардиналам не було б ніякого діла до того, одружений я з нею чи ні. А тепер всякий католик шарпає її бідолашну совість, штовхає її на шлях розпусти і зради лише через якийсь там безглуздий клаптик паперу. В тринадцятому сторіччі вас би, докторе, за ваших мадонн відлучили б від церкви. Вам добре відомо, що їх поцупили з баварських та тірольських церков, а ви й без мене знаєте, що пограбування церкви ще і в наші часи вважається досить тяжким злочином.

— Послухайте, Шнір,— не витримає він,— невже ви прагнете образити мене особисто? Цього я од вас не чекав.

— Ви ось уже кілька років втручаєтесь у мої особисті справи, а коли я мимохідь роблю вам маленьке зауваження і прямо в вічі говорю правду, ви шаленієте. Ну, стривайте, ось тільки знову трохи розбагатію, то найму приватного детектива, хай розвідає, звідки походять ваші мадонни.

Кінкель уже не сміявся, тільки покашляв, і я відчув, що він і досі не збагнув, кажу я це серйозно чи жартую.

— Ну, кладіть трубку, Кінкель,— сказав я,— інакше я зараз іще почну про прожитковий мінімум. Бажаю вам і вашому сумлінню спокійного сну.

Проте він так і не зрозумів, що я говорю серйозно, тому я перший поклав трубку.

Я дуже добре знав, що Кінкель, хоч як це не дивно, ставився до мене з симпатією. Гадаю, він дав би мені навіть грошей, коли б я попросив у нього. Але мені були гидкі оте базікання з сигарою в зубах про метафізику та раптова образа, коли я нагадав про його мадонн. Я не хотів мати нічого спільного з ним. І з ффрау Фредебойль теж. Хай їм біс! А самому Фредебойлю при нагоді я дав би доброго ляпаса. Боротися з ним «духовною зброєю» безглуздо. Часом я шкодую, що тепер більше немає дуелей. Мою суперечку з Цюпфнером за Марі можна розв'язати тільки на дуелі. А то — затіяли балаканину про «вищі принципи», письмові зобов'язання, цілими днями вели таємні наради в ганноверському готелі — паскудство, та й годі. Після другого викидня Марі так занепала духом, стала нервова, весь час бігала до церкви й роздратовувалась, коли я в вільні вечори не йшов з нею до театру, на концерт чи на лекцію. А якщо ж я пропонував, як бувало раніше, пограти в «не-гнівайся-друже» і водночас, лежачи на животі в постелі, випити чайку, вона дратувалася ще дужче. По суті, все почалося з того, що Марі стала грати зі мною в «не-гнівайся-друже» тільки з люб'язності, аби лиш заспокоїти мене чи зробити мені приємність. Перестала вона й ходити зі мною в кіно дивитись мої улюблені фільми, на які пускають і шестирічних дітей.

По-моєму, ніхто в світі не розуміє клоуна, навіть самі клоуни не розуміють один одного — тут заважає заздрість і недоброзичливість. Марі почала розуміти мене, але до кінця так і не зрозуміла. Вона завжди гадала, що я, як «людина творча», повинен якомога більше ввібрати в себе культури. Хибна думка. Звичайно, коли я маю вільний вечір і почую, що де-небудь ставлять п'єсу Беккета, я ладен зразу ж ловити таксі й їхати туди, і в кіно ходжу час

від часу, навіть досить частенько, але тільки на ті фільми, що дозволяються й шестирічним дітям. Цього Марі ніяк не могла зрозуміти, бо її католицьке виховання складалося переважно з понять психології та оздобленого містиком раціоналізму, в рамках: «Нехай ганяють футбол, аби не думали про дівчат». А я так любив думати про дівчат, а потім завжди тільки про Марі. Часом я здавався сам собі якимось чудовиськом.

Я люблю дивитись фільми для шестирічних, бо в них немає дорослої пошлятини про зраду в сім'ї та розлучення. В картинах про зраду та розлучення завжди відіграє велику роль чие-небудь щастя. «Дай мені щастя, любий», або: «Невже ти станеш на заваді моєму щастю?» Я не уявляю собі ніякого щастя, що тривало б довше одної секунди, ну, можливо, двох чи трьох. Справжні фільми про розпусниць я знов-таки дивлюсь охоче, але їх дуже мало. Здебільшого ці фільми робляться з такими претензіями, що й не добереш, чи дійсно вони про повій. Є ще одна категорія жінок, не повій і не вірних дружин, а просто милосердих жінок, але такими у фільмах просто нехтують. А кінокартини для шестирічних, як правило, кишать повіями. Я ніколи не міг зрозуміти, що собі думають оті цензурні комітети, які розподіляють фільми на категорії і дозволяють дивитись отаке дітям. Жінки в тих фільмах або ж повії од природи, або розпусниці в соціологічному розумінні; а милосердих там не буває майже ніколи. Там у якому-небудь кафешантані на дикому Заході біляві красуні танцюють канкан, грубі ковбої, золотошукачі або звіролови, що років зо два самотні полювали на скунсів, жадібними очима видивляються на отих блондинок, але досить лиш якомусь ковбою, золотошукачеві чи звіролову позалицятися до дівчини чи податися до неї в кімнату,— як двері зачиняються перед самим його носом або якась бестія безжально збиває кулаком його з ніг. Я розумію, це

таким чином хотять прищепити поняття доброчесності. А виходить безжальність там, де найлюдянішим було б тільки милосердя. Нема нічого дивного, що далі ті бідолахи починають битися, стрілятись—це те ж саме, що гра в футбол у якомусь інтернаті, але тут, де йдеться про людей дорослих, це ще жорстокіше. Не розумію я американської моралі. Там милосерду жінку, яка йде на це діло не заради грошей і не від потягу до чоловіка, а тільки з милосердя до чоловічої природи, мабуть, спалили б як відьму.

Особливо ненавиджу я фільми про художників. Фільми про художників, певно, здебільшого роблять люди, які дали б Ван-Гогу за картину навіть не пачку, а тільки півпачки тютюну, та потім ще б і за тим пожалкували, бо їм би стало ясно, що він ладен був віддати її і за понюх табаки. У фільмах про художників страждання артистичної душі, нужда та боротьба з демоном-спокусником завжди відсутні в минуле. Живий художник, у якого немає грошей собі на сигарети й дружині на черевики, нічим не цікавить кіношників, бо ще три покоління балакунів не довели їм, що він справжній геній. Одного покоління балакунів їм замало.

«Бурхливі пориви творчої душі...» Навіть Марі вірила в ці дурниці. Хоч як це прикро, але щось подібне таки є, хоча його слід було б назвати якимось інакше. Клоунові потрібен спокій, щось на зразок того, що інші люди звуть дозвіллям. Але ж ті інші люди ніяк не можуть збагнути, що відчуття дозвілля для клоуна можливе лише тоді, коли він забуває про свою роботу, а не розуміють тому — і це для них цілком природно,— що самі вони займаються так званим мистецтвом саме у вільний час. Особливу категорію становлять «люди при мистецтві», які ні про що, крім мистецтва, не думають, але їм вільний час не потрібен, бо ж вони не працюють. І коли таких «людей при мистецтві» починають вшановувати як митців, виникають прикри

непорозуміння. «Люди при мистецтві» звичайно заводять балачки про мистецтво завжди саме тоді, коли митець почне відчувати щось схоже на дозвілля. І майже завжди поціляють точно в найболючіше місце: тільки-но митець на три-п'ять хвилин забуде про мистецтво, як вони починають розводитись про Ван-Гога, Кафку, Чапліна чи про Беккета. В такі хвилини я ладен накласти на себе руки: тільки-но стану думати про наше «діло» з Марі, про пиво, опале осіннє листя, про «не-гнівайся-друже» або про якісь дурниці, навіть сентиментальні, а тут який-небудь Фредебойль чи Зоммервільд починає базікати про мистецтво. Саме в ту мить, коли я з радістю відчуваю себе цілком нормальною людиною — по-обивательськи нормальною, як от, скажімо, Карл Емондс, — Фредебойлі та Зоммервільди заводять розмову про Клоделя або Іонеско. Цим трохи грішить і Марі, раніш це траплялося рідко, а потім усе частіше. Вперше я в ній помітив це, коли признався, що хочу співати пісень під гітару. Це, як вона сказала, вразило її «естетичний інстинкт».

Відпочинок для немитців — робочий час для клоуна. Що таке дозвілля, відомо всім од високооплачуваного директора підприємства до звичайного робітника, незалежно від того, чи ті люди п'ють пиво, чи на Алясці полюють ведмедів, збирають поштові марки чи картини імпресіоністів або експресіоністів (безперечно одне: хто *колекціонує* твори мистецтва, той не митець). Уже сама манера тих людей у час дозвілля з характерною безтурботною міною запалювати сигарету може довести мене до шаленства, бо мені надто знайоме почуття заздрості до людей, які можуть довго тішитись дозвіллям.

У клоуна теж бувають моменти дозвілля — тоді він може випростати ноги, закурити й, поки згорить половина сигарети, відчувати, що таке спокій і відпочинок. Так звана відпустка для мене просто нестерпна. А є ж люди,

які можуть «відпочивати» три тижні, місяць, а то й півтора! Марі пробувала кілька разів створити й мені умови для такого «відпочинку» на довгий час: ми виїздили до моря, у глиб материка, на води, в гори, але там я занедужував уже на другий день, уся моя шкіра з голови до ніг вкривалася сппом, а душу мою обступали думки про самогубство. По-моєму, я хворів од заздрощів. Тоді Марі прийшла в голову жахлива ідея провести зі мною відпустку в такому місці, де відпочивають митці. Там, звичайно, були самі тільки «люди при мистецтві», і мене в перший же вечір довів до бійки один кретин — якесь велике цабе з кінопромисловості, — вплутавши в дискусію про Чапліна та Грокка й про блазнів у драмах Шекспіра. Мене не тільки гарненько відлущували (ті «люди при мистецтві» якоесь ухитряються на своїх «білямистецьких» посадах жити в розкоші, нічого не робити, і тому в них сили, як у бичків), я ще й тяжко захворів на жовтяницю. Та ледве ми вибралися з того проклятого содому, як я зразу ж і видужав.

Що мене особливо турбує, так це моє невміння обмежити себе чи, як сказав би мій агент Цоверер, сконцентруватися. Мої номери являють собою надто строкату мішанину з пантоміми, естрадного мистецтва та клоунади — я міг би стати добрим п'єро і добрим клоуном теж, — а крім того, я часто міняю номери. Напевно, можна було б кілька років підряд прожити з таких номерів, як от «Католицька та протестантська проповіді», «Засідання спостережної ради», «Вуличний рух» тощо, але досить показати разів десять-двадцять той самий номер, як мені стає так нудно, що серед виступів на мене нападають позіхи, і доводиться буквально силою стримувати м'язи обличчя. Сам на себе наганяю скуку. А як уявлю собі, що деякі клоуни по тридцять років підряд показують ті самі номери, на серці в мене стає так тоскно, ніби мені прилюдно виїсти ложкою повний мішок муки.

У всякому ділі я повинен знаходити втіху, інакше захворію. Зненацька мені спаде на думку, що я міг би пристойно жонглювати або співати: все це лазівки, щоб уникнути щоденного тренування. А тренуватись треба щонайменше чотири, а то й шість годин на день. За останні шість тижнів я запустив і це — обмежувався тільки тим, що постою трохи на голові, походжу на руках, перекинуся разів зо два та зроблю кілька гімнастичних вправ на гумовій маті, яку завжди тягаю з собою на гастролі. А тепер ось пошкодив коліно, і є пристойний привід повалятися на дивані, покурити й подихати співчуттям до самого себе. Моя нова пантоміма «Промова міністра» вийшла досить вдалою, але, бажаючи не переборщити в карикатурі, я так і не зміг вийти за певні рамки. Всі мої ліричні спроби зазнали невдачі. Мені ще досі не вдалося створити щось властиве людині, не опускаючись до жакливого халтури. Щоправда, мої номери «Пара на танцювальній площадці» та «По дорозі в школу й додому» вийшли непогано, в них принаймні відчувається артистична майстерність. Та взявшись потім за «Життєвий шлях людини», я знову все звів до карикатури. Марі мала рацію, називаючи мої спроби співати під гітару втечею від самого себе.

Найліпше вдається мені зображення всіляких буденних недоладностей: я спостерігаю, узагальнюю свої спостереження, підношу їх до певного ступеня і, нарешті, добуваю з них корінь, але вже не з таким покажчиком, з яким підносив до ступеня. Так, щоденно на кожен великий вокзал прибувають тисячі людей, що працюють у місті, а інші тисячі виїждять із міста, бо працюють за його межами. Чому б таким людям просто не помінятися робочими місцями? Або візьмімо нескінченні валки автомашин, що в години «пік» пробираються одна одній назустріч. Та досить людям обмінятися роботою або квартирами, як одразу зникне отой бензиновий сморід і не буде потреби в одчай-

душному жестикулюванні поліцаїв-регулювальників: на перехрестях вулиць стало б так тихо і спокійно, що регулювальники могли б грати в «не-гнівайся-друже». З цих спостережень я підготував пантоміму, в якій беруть участь лише мої руки та ноги, а біле як сніг обличчя весь час лишається непорушним, і мені вдається з допомогою чотирьох своїх кінцівок створити враження незвичайно по-жвавленого й заплутаного вуличного руху. Мій девіз — якомога менше реквізиту, а ще краще — ніякого. Для номера «По дорозі в школу й додому», наприклад, мені не потрібен навіть ранець — досить руки, яка його тримає; я стрімголов перебігаю вулицю перед самим трамваєм, що розпачливо дзвенить, перестерігаючи пішоходів, стрибаю в автобуси, вискакую з них, купую витрішки у вітринах магазинів, пишу на стінах будинків різні слова з орфографічними помилками, нарешті, запізнившись на урок, смиренно стою перед розгніваним учителем, знімаю з плечей ранець і прослизгаю за свою парту. Зображення зворушливого дитячого життя вдається мені найкраще: в житті дитини все буденне, банальне здається великим і значним, воно завжди уявляється новим, несподіваним і часто трагічним. І самого дозвілля у дітей, поки вони діти, не буває; дозвілля з'являється тільки тоді, коли в життя дитини входять «моральні принципи». Я з фанатичним азартом спостерігаю різні прояви відчуття дозвілля: як робітник ховає в кишеню получку, сідає на велосипед, як біржовий спекулянт остаточно кладе на апарат телефонну трубку, ховає в шухляду свій блокнот і замикає шухляду або як продавщиця продуктового магазину скидає фартух, мие руки, поправляє перед дзеркалом зачіску, підмальовує уста, бере сумочку і йде з магазину, — все це так по-людськи, що я часом здаюся сам собі якимсь виродком, бо тоді як у всіх людей настає дозвілля, я змушений демонструвати свої номери.

Якось я заговорив з Марі про те, чи й у тварин буває дозвілля, скажімо, в корови, коли вона лежить, ремигає, або у віслюка, що, дрімаючи, стоїть коло тину. Вона сказала, що думати, ніби тварини теж працюють і, отже, теж потребують дозвілля, — кощунство. Мовляв, сон можна б назвати таким дозвіллям, що має багато спільного у людей і тварин, але справжнє дозвілля в години відпочинку буває тільки тоді, коли цілком усвідомлюєш його. Навіть лікарі мають дозвілля, а останнім часом — і священники. Мене це дратує, їм не слід було б давати відпочинок, щоб вони принаймні в цьому зрозуміли нас, митців. Їм зовсім не обов'язково розумітися на мистецтві, покликанні художника, призначенні господньому та на інших дурницях, але природу митця вони повинні знати. З Марі я частенько сперечався про те, чи бог, у якого вона вірує, теж має дозвілля; вона завжди відповідала «так», діставала Ветхий завіт і читала мені з історії створення світу: «А на сьомий день господь бог відпочивав». Я спростовував її твердження Новим завітом, говорив, що, можливо, бог у Ветхому завіті й відпочивав, а от Ісуса Христа на дозвіллі я собі уявити ніяк не можу. Марі зблідла, коли я їй це сказав, але погодилась і заявила, що думати, ніби Христос міг відпочивати, їй здається богохульством: він міг, звичайно, справляти свята, але бездіяльним ніколи не був.

Спати я можу як тварина, здебільшого без сновидінь, часто буває, що просплю кілька хвилин, а здається, ніби не був на цім світі вічність, неначе просунув голову крізь стіну, за якою лежить безмежна пітьма, забуття, вічний спокій і те, про що думала Генрієтта, коли раптом впустила з рук на землю ракетку, ложку в тарілку чи байдуже жбурляла карти в вогонь, — тобто ніщо. Якось я спитав її, про що вона думає, коли на неї «находить» таке, а вона сказала:

— А ти справді не знаєш?

— Ні,— відповів я.

І вона пояснила стиха:

— Ні про що, думаю про ніщо.

Я зауважив, що думати зовсім ні про що неможливо, а вона сказала:

— Ні, таки можна, я тоді раптом стаю вся порожня, а водночас ніби п'яна, і мені хочеться в ту мить скинути з себе черевики, одяг і всякий баласт.

Генрієтта ще сказала, що відчуває себе в такі хвилини чудово, завжди чекає, щоб настала така мить, та вона не приходить, коли її ждуть, а зненацька і здається тоді вічністю. Кілька разів з нею таке траплялось і в школі, я пам'ятаю, як одного разу мати наша сердито говорила по телефону з класною наставницею, запам'ятав і її слова: «Так, так, це істерія, ви маєте рацію і найсуворіше покарайте її».

Схоже відчуття чудесної порожнечі буває в мене під час гри в «не-гнівайся-друже», коли вона триває годин три-чотири: тоді для мене зникає все на світі, крім стуку фігурок та кубиків. Мені вдалося навіть Марі прищепити пристрасть до цієї гри, хоч вона більше схильна до шахів. Ця гра стала для нас своєрідним наркотиком. Іноді ми грали п'ять-шість годин підряд, і кельнери та покоївки, що приносили нам у номер чай або каву, дивилися на нас із таким же змішаним виразом страху й гніву, який бував на обличчі матері, коли це «находило» на Генрієтту, а часом вони говорили те ж саме, що й пасажери в автобусі, коли я повертався од Марі додому: «Просто неймовірно!» Марі винайшла досить складну систему обліку очків. Кожен, коли «викидав» партнера або «викидали» його самого, одержував відповідне очко: виходила цікава таблиця, і я купив Марі чотириколірний олівець, щоб їй було зручніше відмічати «актив» і «пасив» кожного гравця, як вона сама це називала.

Іноді ми грали і в дорозі, під час довгих переїздів залізницею, дивуючи серйозних пасажирів, поки я раптом не помітив, що Марі грає лише для того, аби зробити мені приємність, заспокоїти мене, дати перепочинок «душі митця». Вона стала грати неухважно, це почалося кілька місяців тому, коли я відмовився з'їздити в Бонн, хоча й мав п'ять вільних днів підряд. Мені не хотілось їхати в Бонн. Я боявся потрапити в те «коло прогресивних католиків», боявся зустрічі з Лео, а Марі наполягала, що їй ще раз треба «вдихнути католицького повітря». Я нагадав їй, як ми після першого вечора в тому «колі» поверталися з Бонна в Кельн, стомлені, змучені й розбиті, і як вона весь час повторяла в поїзді: «Ти такий милий, такий милий», а потім заснула в мене на плечі і тільки час від часу здригалася, коли кондуктор вигукував з тамбура, називаючи станції—Зехтем, Вальберберг, Брюль, Кальшойрен,—здригалась, підводила голову, а я лагідно знову прихилив її голову собі на плече, і коли ми вийшли з поїзда на Західному вокзалі в Кельні, вона сказала: «Краще б ми пішли в кіно». Я нагадав Марі все це, коли вона почала говорити про потребу «вдихнути католицького повітря», й запропонував піти в кіно чи на танці або пограти в «негнівайся-друже», та вона похитала головою і поїхала в Бонн сама. Що таке «католицьке повітря», я не можу собі уявити. Зрештою ми ж тоді були в Оснабрюку, а там, по-моєму, теж не бракувало «католицького повітря».

11

Я зайшов до ванної кімнати, линув у ванну трохи хвойного екстракту, що його мені поставила Моніка Сільвс, і відкрив кран з гарячою водою. Купатися майже так само приємно, як спати, а спати — майже так само

приємно, як займатись «тим ділом». Це вираз Марі, і я завжди думаю про «те діло» її словами. Я ніяк не міг собі уявити, що Марі може займатись «тим ділом» з Цюпфнером: мені просто бракувало для цього фантазії, так само як мені ніколи не спадало на думку копірситись у білизні Марі. Єдине, що я уявляв, так це її гру з Цюпфнером у «не-гнівайся-друже»,— але й від такої думки я шаленів. З Цюпфнером вона не могла робити нічого того, що ми з нею робили удвох, інакше мусить сама собі здаватися зрадницею і розпусницею. Навіть намазати маслом хліба йому не сміє. А коли уявлю, що вона бере з попільнички його сигарету й смоче її, мені аж млосно робиться, і навіть те, що він не палить і, певно, буде грати з нею в шахи, теж не втішало мене. Щось же та мусить вона робити з ним: танцювати, грати в карти, читати вголос або слухати його читання, та й говорити мусить з ним — про погоду чи там про гроші. Вона, власне, могла йому тільки готувати обід, не згадуючи про мене весь час, бо мені готувала так рідко, що це вже не обов'язково розглядати як зраду та розпусту.

Найліпше б оце зараз подзвонити Зоммервільду, проте було ще рано, а я вирішив підняти його о третій годині ночі й досхочу поговорити з ним про мистецтво. Дзвонити Зоммервільду о восьмій вечора — це надто пристойна пора, я хочу збудити його серед гупої ночі й розпитати, скільки вже вищих моральних принципів розжували вони з Марі і які комісійні перепадуть йому од Цюпфнера — абатський хрест тринадцятого століття чи середньорейнська мадонна чотирнадцятого. Думав і про те, яким способом краще убити його. Естетів, певно, найкраще вбивати цінними витворами мистецтва, щоб вони і в передсмертну хвилину обурювались таким кощунством. Статуетка мадонни для цього не досить цінна, а до того ж надто міцна, і тоді він, помираючи, втішатиметься тим, що хоч

мадонна врятована, а якась картина — не досить важка, хіба що рамою можна вбити, але тоді йому буде втіха, що хоч картина збереглася. Можна було б зіскрегти фарбу з цінної картини і задушити його понівеченим полотном: вбивство не дуже досконале, але для естета цілком доречно. Та й не легко спровадити на той світ такого здорового чолов'ягу — Зоммервільд високий, ставний, «особа вельможна», сивоголовий і «люб'язний», альпініст, пишається тим, що брав участь у двох світових війнах і має спортивну медаль. Це добре натренований і витривалий супротивник. Треба роздобути якийсь цінний витвір мистецтва з металу, бронзовий, чи золотий, або навіть мармуровий, але для цього довелось б спершу з'їздити в Рим і поцупити що-небудь з ватиканського музею.

Поки ванна наповнялась водою, я згадав Блотерта, впливового члена їхнього «кола», якого я бачив усього двічі. То був, так би мовити, «правий супротивник» Кінкеля, такий же політикан, але «людина іншої категорії, виходець з іншого кола»; Цюпфнер для нього — те саме, що Фредебойль для Кінкеля: немовби «права рука» і «духовний спадкоємець», але дзвонити Блотерту було безглуздіше, ніж благати про допомогу стіни моєї квартири. Єдине, що викликало в ньому помітні ознаки життя, це — Кінкелеві мадонни в стилі барокко. Він таким тоном порівнював їх зі своїми, що мені зразу стало ясно, як глибоко ненавидять один одного ці люди. Вони вчилися колись в одній школі і ще й досі були на «ти», але Блотерт був головою якогось такого товариства, що й Кінкель заздрив йому. Обидва рази, коли я стрічався з Блотертом, мені робилось моторошно. Він середнього росту, білявий, на вигляд років двадцяти п'яти; коли поглянеш на нього, він осміхнеться, а заговориш до нього — він спершу з півхвилини поскрегоче зубами, і з чотирьох слів, ним вимовлених, два будуть «канцлер» і «католон»; тоді раптом бачиш,

що йому вже за п'ятдесят і вигляд у нього, як у постарілого від таємних пороків учня старших класів. Зловісна особа. Часом, розтуливши рота, щоб сказати кілька слів, він судорожно кривився, заїкався: «ка-ка-ка...» — і мені ставало шкода його, поки він видавлював із себе решту слова — «...нцлер» або «...толон».

Марі говорила, ніби він «надзвичайно розумний», але я так і не мав нагоди переконатися в цьому; лише одного разу чув, як він вимовив більше двадцяти слів підряд, — це було тоді, коли в їхньому «колі» зайшла мова про смертну кару. Він виступав «без будь-яких обмежень — «за», і єдине, що мене дивувало в його висловах, так це те, що він не твердив лицемірно, ніби він «проти». Блотерт говорив про це з блаженним виразом обличчя, знову заїкався на своїх «ка-ка-ка», і це звучало так, ніби при кожному «ка» він стинає комусь голову. Часом він поглядав на мене з таким подивом, наче насилу стримував себе, щоб не сказати: «Неймовірно!» — проте, не стримуючись, хитав головою. По-моєму, негатолики для нього взагалі не існують. Мені завжди здавалося, що, коли буде введена смертна кара, він голосуватиме за страту всіх негатоликів. Він теж мав дружину, дітей і домашній телефон. Та мені легше було ще раз подзвонити своїй матері. Блотерта я згадав лише тому, що думав про Марі. Це ж тепер він стане завсідником у них вдома, бо належить до проводу того «кола», і, коли я уявлю собі, що він буде її постійним гостем, мені робиться страшно. Я дуже люблю її, і її прощальні слова: «Я мушу піти шляхом, яким повинна йти» — здаються мені прощальними словами якоїсь первісної християнки, що віддається на поталу хижим звірам.

Думав я і про Моніку Сільвс, уже знаючи, що колпсь так прийму від неї милосердя. Вона була така гарна та мила, що, на мій погляд, ще менше пасувала до того

«кола», ніж Марі. Що б вона не робила — усміхалась, танцювала, малювала чи поралась на кухні (одного разу я їй допомагав готувати бутерброди), — все виходило в неї так невимушено й природно, хоча її малюнки й не подобались мені. Надто багато наслухалась вона балачок Зоммервільда про покликання та місію художників і тому малювала майже виключно мадонн. Треба спробувати відговорити її від цього. Однак не вийде ніякого толку, хоч будь ти справжнім віруючим і непоганим художником. Хай би полишили малювання мадонн дітям та побожним ченцям, які і не вважають себе за художників.

Я подумав, чи вдасться мені одговорити Моніку від малювання мадонн. Вона не з дилетантів, молода ще — їй двадцять два чи двадцять три роки — і, безперечно, невинна, а це мене особливо лякало. Я з жахом подумав: а чи не обрали мене католики на роль Зігфріда для них? Зрештою і Моніка Сільвс може прожити зі мною кілька років, поки почнуть діяти «вищі принципи», а потім повернеться в Бонн і вийде заміж за фон Северна. Я почервонів од цієї думки й відкинув її. Моніка така мила дівчина, і мені не хотілось так зле думати про неї. Якщо я домовлюся з нею, треба перш за все відірвати її од Зоммервільда, того салонного лева, що чимось нагадує мого батька. Тільки мій батько не має ніяких претензій, крім однієї: щоб його вважали по можливості гуманним експлуататором, і він цій претензії цілком відповідає. А Зоммервільд на мене справляє таке враження, що він може з однаковим успіхом бути й директором курзалу чи філармонії, представником взуттєвої фабрики, витонченим кафешантанним співаком і, можливо, навіть редактором якогось «розумно поставленого» модного журналу.

Кожної неділі Зоммервільд виголошує проповідь у церкві святого Корбініана. Марі аж двічі затигла мене туди. Виходив такий жалюгідний спектакль, що началь-

ству Зоммервільда слід було б його заборонити. Краще вже самому читати окремо Рільке, Гофманстала і Ньюмена, ніж дозволити себе частувати солоденькою сумішшю з усіх трьох. Слухаючи ту проповідь, я обливався потом. Моя вегетативна нервова система не терпить таких протиприродних явищ. «Все живе хай існує, а крилате хай лине до неба» — мені аж моторошно стає від таких слів. Краще вже слухати якогось безпорадного гладкого пастора, який белькоче з амвона незбагненні істини цієї релігії без претензій, що його проповідь годиться «до друку». Марі зазмутило те, що на мене проповіді Зоммервільда не справили ніякого враження. Особливо неприємно було, коли ми після проповіді сиділи в кафе поблизу церкви святого Корбініана, куди набилось повно людей «при мистецтві», що також слухали проповідь. Зайшов і сам Зоммервільд, навколо нього зібралась компанія, нас теж затягли туди, і нам довелося ще разів три чи чотири прослухати нудотну жуйку, яку він мовив з амвона. Одна чарівна актриса з довгим золотавим волоссям і личком ангела — про яку Марі пошепки сказала мені, що вона вже «на три чверті» повернута до католицької церкви, — ладна була цілувати Зоммервільду ноги. Я певен, що він би не заперечував проти цього.

Я закрив кран, скинув куртку, стягнув через голову верхню і спідню сорочки, кинув усе те в куток і вже хотів був лізти в ванну, як задзвонив телефон. Я знаю тільки одну людину, яка змушує телефон деренчати так енергійно і бадьоро, — це мій агент Цонерер. Він так близько тримає до рота трубку і говорить так навально, що я завжди боюся, як би він не забризкав мене слиною. Якщо Цонерер хоче сказати мені щось приємне, то починає розмову словами: «Вчора ви були просто чарівні», — говорить просто так, не знаючи, як я виступав; а коли збирається сказати щось неприємне, тоді починає: «Послухайте,

Шнір, ви, звичайно, не Чаплін...» При тому він має на увазі не те, що я гірший клоун, ніж Чаплін, а лише те, що я не такий уже славетний артист, щоб мати право своїми вчинками дратувати його, Цонерера.

Сьогодні він, певно, не скаже навіть чогось неприємного, не буде, як звичайно, коли я відмовляюсь виступати, передікати кінець світу. Не буде навіть приписувати мені «істерію відмовлень». Очевидно, тепер уже мені відмовили Бамберг, Оффенбах і Нюрнберг, і він буде перераховувати мені по телефону всі збитки, яких за цей час зазнав з моєї вини. Телефон усе ще дзвонив гучно, бадьоро, мужньо, я вже хотів жбурнути в нього подушкою, а потім таки надів купальний халат, ввійшов до вітальні й став перед апаратом. Антрепренери мають міцні нерви, як і годиться їхньому стану, для них поняття «чутливість артистичної душі» має не більше значення, як «дортмундське пиво», і всяка серйозна спроба поговорити з ними про мистецтво та митців була б тільки марним навантаженням на легені. Вони й самі добре знають, що навіть у безсовісного митця в тисячу разів більше сумління, ніж у сумлінного антрепренера, але в їхніх руках така зброя, що не підступиш: вони добре знають, що митець не має іншого вибору, як робити те, що робить,— малювати картини, в ролі клоуна блукати по країні з гастролями, виконувати пісні та вирубувати з мармуру або граніту щось «вічне». Митець схожий на жінку, яка не вмє більше нічого, як тільки кохати, і стає жертвою першого стрічного осла чоловічого роду. Найлегше експлуатувати художників і жінок, а в кожному антрепренері є якась частка сутенера — в одному лише один процент, а в іншому і всі дев'яносто дев'ять. Телефон деренчав настирливо, так дзвонять тільки справжні сутенери. Звичайно, Цонерер уже знав од Костерта, коли я виїхав з Бохума, і добре знав, що я тепер

удома. Я зав'язав пояс халата і зняв трубку. В ту ж мить мені пахнуло в обличчя пивним духом.

— Достобіса, Шнір,— сказав Цонерер,— чого це ви змушуєте мене так довго чекати вас?

— У мене саме виникло скромне бажання прийняти ванну,— відповів я.— Хіба це суперечить нашому контракту?

— Ваш гумор завжди нагадує гумор приреченого,— констатував він.

— А де зашморг? — спитав я.— Уже чекає на мене?

— Облишмо символіку,— мовив він,— давайте поговоримо про справи.

— Не я перший почав говорити символами,— докинув я.

— Хто почав, не так важливо,— сказав він.— Мені здається, ви остаточно вирішили вбити себе як артиста.

— Вельмишановний пане Цонерер,— попросив я стиха,— вам не важко було б трохи одвернутись від трубки? А то од вас тхне пивом прямо мені в обличчя.

Він вилаявся собі під ніс: «От іще опудало горохове...» Потім засміявся:

— Вашу зухвалість, видно, нічим не зломити. Так про що ми з вами почали говорити?

— Про мистецтво,— мовив я,— але, якщо можна, давайте краще поговоримо про конкретні справи.

— Тут нам навряд чи що й лишилось обговорювати,— сказав він,— я не відмовлюсь од вас, чуєте? Ви мене зрозуміли?

Від подиву я не міг вимовити й слова.

— Ми вас вилучимо з обігу на півроку, а там я знову випхну вас на сцену. Гадаю, той слизняк із Бохума не дуже серйозно уразив вас?

— Та дісталось,— відповів я,— до того ж він обдурив

мене — замахорив пляшку горілки й різницю вартості біста першого та другого класу до Бонна.

— З вашого боку було слабоумством дозволяти знизити гонорар. Договір є договір, а що ви дали осічку, то це ж тільки через нещасний випадок.

— Цонерер,— озвався я стиха,— ви справді такий людяний, чи...

— Дурниці,— перебив він мене,— просто я вас люблю. Якщо ви цього й досі не помітили, то ви, значить, тупіший, ніж я думав, а крім того, ви ще можете принести непогану виручку. Тільки ви киньте оту дитячу пристрасть дудлити шнапс.

Він мав рацію. «Дитяча пристрасть» — тут найвлучніші слова.

— Але ж мені це допомагає,— спробував виправдатись я.

— Яким чином? — запитав він.

— Стає легше на душі,— відповів я.

— От іще дурниці,— сказав він,— облиште ви свою балаканину про душу. Звичайно, ми могли б оскаржити порушення контракту з боку Майнца і, певно, виграли б, але я не раджу тягатися з ними. Зробимо перерву на півроку, а там я знову поставлю вас на ноги.

— А на що мені жити? — спитав я.

— Ну,— сказав він,— батенько ваш міг би щось підкинути.

— А коли не дасть нічого?

— Годі знайдіть собі милу подружку, яка поки що зможе утримувати вас.

— Краще вже я піду халтурити,— сказав я,— сяду на велосипед і подамся по селах і містечках.

— Ви помиляйтесь,— мовив він,— у селах та містечках теж читають газети, а в такій ситуації я не можу вас

продати навіть за двадцять марок за виступ у якомусь шкільному клубі.

— Ви вже пробували це? — поцікавився я.

— Авжеж,— відповів Цонерер,— цілий день заради вас дзвонив по телефону. Нічого не вдієш. Ніщо так не псує настрою людини, як клоун, що викликає співчуття. Це так само, якби кельнер підвозив вам пиво, сидячи в лікарняному кріслі на колесах. Ви плакаєте марні ілюзії.

— А ви ні? — спитав я. Він мовчав, і я пояснив: — Я маю на увазі вашу надію випустити мене знову на сцену через півроку.

— Все може бути,— погодився Цонерер,— але це єдиний шанс. Було б краще почекати цілий рік.

— Рік,— мовив я.— А ви знаєте, скільки триває рік?

— Триста шістдесят п'ять днів,— сказав він, знову безцеремонно повернувшись обличчям до трубки. Від пивного духу мене аж занудило.

— А коли я спробую виступати під чужим ім'ям,— сказав я,— приліплю собі інший ніс і зміню номери. Буду співати під гітару, трохи жонглювати.

— Дурниці з маком,— перебив він,— од вашого співу розбіжаться люди, а в жонглюванні ви дилетант—і більш пічого. Все це дурниці. У вас є дані досить непоганого клоуна, можливо, навіть прекрасного, але не показуйте мені на очі принаймні місяців зо три і тренуйтеся щодня годин по вісім. Тоді я приїду до вас і подивлюсь ваші нові номери — або й старі, але тренуйтеся і киньте те дурне пияцтво.

Я мовчав. Мені чутно було, як він пихкає, затягуючись сигаретою.

— Знайдіть собі знову таку віддану душу, як та дівчина, що мандрувала з вами,— додав він.

— Віддану душу...— повторив я.

— Авжеж,— підхопив він,— а все інше — дурниці.

І викиньте з голови думку про те, ніби зможете обійтись без мене та халтурити в якихось жалюгідних клубах. Тижнів зо три все йтиме гаразд, можете покривлятися десь на ювілеях пожежників, обходячи їх потім з шапкою, поки я не дізнаюсь про це і не відріжу вам усіх шляхів.

— От собака! — не витримав я.

— Так,— сказав він,— я найкращий з тих собак, яких ви можете знайти собі, а коли почнете халтурити на свій страх і риск, то не мине й двох місяців, як з вами буде остаточно покінчено. Я в цій справі не новачок, чуєте?

Я промовчав.

— Ви мене слухаєте? — запитав він стиха.

— Так,— відповів я.

— Я люблю вас, Шнір,— сказав він,— ми добре працювали з вами, інакше я б не витрачав стільки грошей на телефонні розмови з вами.

— Тепер уже за сьому годину вечора,— зауважив я,— отже, вам ця розвага обійдеться всього-на-всього якпхось дві з половиною марки.

— Вірно,— сказав він,— може, марок три, але в даний момент жоден агент не поставить на вас і такої суми. Так от: через три місяці — і не менше шести бездоганних номерів. Витисніть із свого старого все, що можете. Амінь.

І він справді скінчив. Я ще потримав трубку в руці, послухав тутукання, почекав і неохоче поклав її. Він обдурював мене вже не раз, але ніколи не брехав мені. Тоді, коли я міг мати не менше двохсот п'ятдесяти марок за вечір, він забезпечував мені договори на сто сімдесят марок і, певно, гарненько заробляв на мені. Тільки поклавши трубку, я збагнув, що він був перший за весь вечір, з ким я охоче поговорив би по телефону довше. Він повинен би знайти для мене якийсь інший вихід, а не змушувати ждати півроку. Є ж, напевно, якась акторська трупа,

де б я згодівся. Я не важкий, голова в мене не паморочиться — трохи потренувавшись, я міг би виступати в парі з якимсь акробатом або розучити з іншим клоуном які-небудь скетчі. Марі завжди говорила, що мені потрібен партнер, тоді мої номери не здаватимуться мені такими нудними. Цонерер таки не обдумав усіх можливостей. Я вирішив подзвонити йому пізніше, повернувся до ванної кімнати, скинув купальний халат, кинув його на купу одягу в кутку і заліз у ванну. Тепла ванна мені майже так само приємна, як сон. На гастролях я завжди брав номер з ванною, навіть коли ще заробляв мало грошей. Марі часто говорила, що причиною такого марнотратства є моє походження, але це не вірно. Вдома у нас на теплу воду для ванни скупилися так само, як і на все інше. Купатись під холодним душем ми мали право скільки хочеш, а тепла ванна вважалась і вдома марнотратством; навіть Анну, яка на щось інше могла дивитися крізь пальці, не вдавалось переконати в цьому ділі. Очевидно, в її ПП-9 тепла ванна теж була своєрідним смертним гріхом.

Навіть у ванні мені бракувало Марі. Часом, бувало, я лежу у ванні, а Марі — в кімнаті на ліжку, і читає мені що-небудь, раз — всю історію про царя Соломона та царицю Савську з Ветхого завіту, іншим разом — про битву маккавеїв, а іноді уривки з книги Томаса Вольфа «Ангел, не забувай про небеса». А тепер я лежав усіма покинутий у тій безглуздій ванні іржавого кольору — вся кімната облицьована чорним кахлем, а сама ванна, мильниця, ручка душу і сидіння на унітазі — іржаво-червоного кольору. Мені бракувало голосу Марі. Як подумаю, то виходить, що вона й біблії не може читати з Цюпфнером, щоб не здаватися собі розпусницею чи зрадницею. Вона мимоволі му-сить згадати готель в Дюссельдорфі, де читала мені про Соломона й царицю Савську, поки я від утоми заснув у ванні. Зелені килими в кімнаті готелю, темне волосся

Марі, її голос... потім вона принесла мені запалену сигарету, а я поцілував її.

Я лежав по шию в мильній піні і думав про неї. Не могла вона нічого робити з ним чи при ньому, не згадуючи про мене. Навіть закручувати кришечку тюбика з зубною пастою не могла. Як часто ми снідали з нею — і бідно й досхочу, і поспіхом і поволі, і рано-вранці і пізно, майже опівдні, з повною вазою мармеладу і без нього. Від самої думки про те, що вона з Цюпфнером кожного ранку снідатиме точно в один і той же час, перш ніж він сяде в машину й поїде в своє католицьке бюро, я ладен стати віруючим і молитись, щоб цього — снідання з Цюпфнером — не сталось ніколи. Я спробував уявити собі Цюпфнера: каштанове волосся, біла шкіра, високий, ставний чоловік — можна сказати, Алквіад німецького католицизму, тільки не такий легковажний. Зі слів Кінкеля, він «хоч стоїть і в центрі, та, проте, ближче до правих, ніж до лівих». Ті балачки про стояння правіше й лівіше були однією з основних розмов у їхньому «колі». Щиро кажучи, я мусив би й Цюпфнера додати до чотирьох католиків, яких я вважаю справжніми: це папа Іоанн, Алек Гіннес, Марі, Грегорі — і Цюпфнер. Звичайно, і для нього — як би він не був закоханий — певну роль відігравало те, що він вирятував Марі з гріховного життя і перевів у праведне. В тому колишньому триманні за ручки, очевидно, нічого серйозного не було. Пізніше я говорив про це з Марі, вона зашарілась, але так невинно та мило, й сказала, що їхній дружбі «багато чого сприяло»: і те, що обох їхніх батьків переслідували нацисти, і католицизм, і «його манера триматися, ти сам знаєш... я і тепер поважаю його».

Вода вже охолочла, я випустив частину її, долив гарячої і всипав ще купального екстракту. При цьому згадав і свого батька, який мав долю в тій фабриці, що випускала

екстракт. Що б я не купував — сигарети, мило, письмовий папір, морозиво на паличці чи сосиски,— з усього мій батько має частку прибутку. Я гадаю, навіть і з тих двох з половиною сантиметрів зубної пасти, що я час від часу витрачаю на зуби, він має прибуток. Але згадувати про гроші в нашому домі вважалося непристойним. Коли Анна пробувала підрахувати витрати й показати моїй матері господарчу книгу, та завжди говорила: «Знову про гроші? Мені це огидно!» При цьому вона так копилила губи, що «о» звучало в неї, як «е». Грошей нам, дітям, на різні наші потреби якщо і давали, то дуже мало. На щастя, ми мали багато родичів, і коли їх усіх збирали, приїздило десятків п'ять чи шість дядьків і тіток; деякі з них були досить добрі — іноді підсовували нам трохи грошень, бо скарעדність нашої матері стала своєрідним прислів'ям. До того ж моя бабуся по матері була дворянкою, з роду Гогенброде, і батькові й досі здається, що його прийняли зятем з ласки, хоча тесть його був Тулер, тільки теща походила з роду фон Гогенброде. А тепер же німці схибнулися на дворянстві і моляться на нього більше, ніж у 1910 році. Навіть люди, які вважаються розумними, навипередки поспішають зав'язати знайомства з дворянами. Треба було б звернути увагу матиного «Об'єднаного комітету» і на цей факт. Це справжній расизм. Навіть такий розумний чоловік, як мій дід, ніяк не може забути, що Шнірам ще в 1918 році мали дати дворянство, що це, «так би мовити», було вже записано в актах, але в найвирішальніший момент кайзер, який мав підписати відповідний декрет, чкурнув з Німеччини (певно, у нього в той час були інші турботи, якщо він їх коли взагалі мав). Цю історію про «майже-дворянство» Шнірів ще й досі, через півстоліття, розповідають при всякій нагоді: «Той декрет знайшли у папці його величності»,— завжди додає мій батько. Дивно, як це ніхто не поїхав

у Доорн і не змусив кайзера підписати той документ. Я послав би туди верхового гінця, тоді справа принаймні була б вирішена в відповідному до неї стилі.

Я згадав, як Марі, коли я вже, бувало, лежав у ванні, розбирала чемодани; як вона стояла перед дзеркалом, скидала рукавички, пригладжувала волосся; як виймала з шафи плічка, вішала на них одяг і знову ховала в шафу — вони стиха скрипіли, ковзаючи по латунній жердині; потім черевики — тихе постукування підборів, шурхіт підшов; і звуки на скляній кришці нічного столика, де вона розставляла свої флакончики, тубики й баночки: велику банку з кремом, вузенький флакончик з лаком для нігтів, пудреницю і, з чітким металевим стуком, патрончики з губною помадою.

Раптом я помітив, що, лежачи у ванні, почав плакати, і тут несподівано зробив відкриття у фізиці: мої сльози здалися мені холодними. Звичайно вони завжди здавалися мені гарячі, за останні місяці я не раз плакав гарячими сльозами, коли бував напідпитку. Я став думати про Генрієтту, про батька, згадав про наведеного в католицьку віру Лео і здивувався, що він так довго не дзвонить.

12

Вперше вона сказала, що боїться мене, коли ми були в Оснабрюку і я відмовився поїхати з нею в Бонн, а вона будь-що хотіла туди, щоб «дихнути католицьким повітрям». Мені не сподобався цей вислів, я зауважив, що і в Оснабрюку досить католиків, але вона сказала, ніби я не розумію і не хочу зрозуміти її.

Ми жили в Оснабрюку вже два дні, між двома ангажементами, і попереду ще мали три вільні дні. З самого ранку лив дощ, ні в одному кінотеатрі не йшов цікавий для мене фільм, і я навіть не наважився запропонувати їй

пограти в «не-гнівайся-друже»: ще напередодні під час гри у Марі був такий вираз обличчя, як у дуже терплячої няньки.

Марі читала, лежачи в постелі, я стояв біля вікна, курив і дивився то на Гамбурзьку вулицю, то на вокзальну площу, де люди перебігали під дощем з вокзалу до трамвайної зупинки. І «тим ділом» ми теж займатись не могли. Марі нездужала. У неї був не те щоб справжній викидень, але щось подібне. Я не розбирався в тому, і ніхто мені не пояснив. У всякому разі, вона гадала, що завагітніла, а тепер уже не було нічого, хоча вранці Марі всього дві години пробула в лікарні. Вона була стомлена, бліда й знервована, і я сказав, що тепер їй, напевно, шкідливо пускатися в таку далеку дорогу поїздом. Мені хотілося знати все детальніше, чи не було їй там боляче, але Марі нічого не розповідала, тільки час від часу плакала, і не так, як звичайно, а якимось роздратовано.

У вікно я побачив хлопчача, що йшов зліва вулицею до вокзалу; він промок до нитки і під зливою тримав поперед себе розкритий учнівський портфель. Кришку портфеля відкинув назад і ніс його з таким виразом обличчя, яке я бачив тільки на картинці «Хрещення», де волхви підносять новонародженому Христу ладан, золото і мірру. Я міг розгледіти навіть мокрі, розбухлі од води обкладинки книжок. Вираз обличчя хлопця нагадав мені Генрієтту: цілковите самозречення, урочиста задума. Марі спитала мене з ліжка:

— Про що ти думаєш?

— Ні про що,— відповів я.

Я ще бачив, як хлопчина повільно перетнув привокзальну площу, потім зник у вокзалі, і мені стало страшно за нього; за чверть години такого блаженства він буде хвилин п'ять гірко розплачуватись: розгнівана мати, засмучений батько, вдома немає грошей на нові книги й зошити...

— Про що ти думаєш? — знову спитала Марі.

Я хотів був уже сказати «ні про що», але потім згадав хлопчика й почав розповідати, про що думав: як хлопець прийде додому, в якесь приміське село, і як йому, мабуть, доведеться брехати, бо ніхто не повірить, що справді сталося. Він скаже, що посковзнувся, що портфель випав у нього з рук у калюжу або що на хвилинку поставив його на землю, та випадково якраз під ринву, а тут несподівано полилась вода — і прямо в портфель. Я розповідав усе це Марі тихим, монотонним голосом, а вона раптом озвалася з ліжка:

— До чого все це? Навіщо ти розповідаєш мені такі дурниці?

— Бо я думав саме про це, коли ти мене запитала.

Вона мені не повірила, і я розсердився. Ми ніколи не брехали одне одному і не звинувачували одне одного в брехні. Я так розсердився, що змусив її встати, взути черевики й побігти зі мною на вокзал. Поспішаючи, я забув парасольку, ми добре промокли, але на вокзалі того хлопця не знайшли. Обійшли зал чекання, заглянули навіть до бюро обслуговування пасажирів, нарешті я спитав у контролера при виході, чи не відійшов який поїзд за останні хвилини. Той відповів: так, відійшов до Бомте, дві хвилини тому. Я запитав, чи не проходив тут хлопчик, мокрий увесь, білявий, такого-то зросту, а той підозріливо спитав:

— Навіщо це вам? Він щось накоїв?

— Ні,— пояснив я,— ми лиш хотіли б знати, чи поїхав він тим поїздом.

Обоє ми, я і Марі, були мокрі, і службовець недовіркою оглянув нас з голови до ніг.

— Ви рейнландець? — запитав. Це прозвучало так, ніби він цікавився, чи був я під судом.

— Так, — підтвердив я.

— Такі довідки я можу давати тільки з дозволу начальства, — сказав він.

Певно, він мав колись неприємності через рейнландця, очевидно, на військовій службі. Я знав робітника сцени, якого на військовій службі одурив якийсь берлінець, і відтоді кожний берлінець і кожна берлінка стали його особистими ворогами. Під час виступу однієї берлінської актриси він несподівано вимкнув світло, вона оступилась і зламала собі ногу. Вина робітника не була доведена, сказали просто: «Коротке замикання», але я певний, що робітник вимкнув світло тільки тому, що дівчина була з Берліна, а його колись у вермахті обдурив саме берлінець. Той службовець при виході так подивився на мене, що мені аж моторошно стало.

— Ми з цією дамою побились об заклад, — мовив я, — йдеться про парі.

Все це вийшло якось непереконливо, фальшиво, бо я говорив неправду, а коли я брешу, то видно зразу.

— Так, — сказав він, — значить, побилися об заклад. Ну, якщо вже рейнландці б'ються об заклад, то добра не жди від них.

Так ми нічого й не добились. Я був подумав узяти таксі, поїхати в Бомте й там на станції діждатись поїзда, щоб побачити, як той хлопець виходитиме з вагона. Але ж він міг вийти і на якомусь полустанку до чи після Бомте. Коли ми повернулися назад у готель, то промокли до нитки і замерзли. Я завів Марі вниз до бара, став перед стойкою, обняв Марі за плечі й замовив коньяку. Хазяїн, він же власник готелю, поглянув на нас так, наче збирався покликати поліцію. Напередодні ми кілька годин підряд грали в «не-гнівайся-друже» й замовляли собі в номер бутерброди з шинкою та чай, вранці Марі поїхала в лікарню й повернулася звідти бліда як смерть. Хазяїн по-

ставив нам чарки з таким злом, що розхлюпав половину коньяку, і демонстративно дивився кудись повз нас.

— Ти не віриш мені? — спитав я Марі.— Я маю на увазі того хлопця.

— Чому ж ні,— відповіла вона,— я тобі вірю.

Вона так сказала лише з жалості, а не тому, що справді повірила, а я злостився на себе, що не мав мужності вказати хазяїну на розлитий коньяк. Поряд з нами стояв якийсь товстий суб'єкт і, прицмокуючи, пив пиво. Після кожного ковтка він облизував з губів піну й поглядав на мене так, наче ось-ось хотів заговорити зі мною. Я боюся взагалі встрявати в розмову з підпилими німцями певного віку, бо вони завжди балакають про війну, вважають, що все це було прекрасно, а коли вже добре вип'ють, то виявляється, що вони вбивці і «нічого страшного» в цьому не вбачають. Марі дрижала від холоду і, коли я підсунув наші порожні чарки по нікельованій стойці до хазяїна, осудливо похитала головою. Цього разу хазяїн поставив нам чарки обережно, не розхлюпуючи коньяк, і мені стало легше на душі. Тепер мене вже не гнітила думка, що я боягуз. Наш опасистий сусід вихилив чарку горілки й почав щось бурмотіти собі під ніс.

— В сорок четвертому ми пили відрами і сивуху, і коньяк,— белькотав він.— Відрами... а решту — виливали прямо на вулицю й підпалювали... щоб і краплі не лишилось тим капловухим.— Він зареготав.— Ні краплі.

Коли я вдруге підсунув хазяїну порожні чарки, він наповнив тільки одну і, перш ніж наповнити другу, запитально глянув на мене, і я лиш тоді помітив, що Марі пішла геть. Я кивнув, і він налив другу чарку. Я випив обидві, і ще й досі радий, що зразу ж після того вдалося піти звідти. Марі лежала в номері на постелі й плакала, а коли я поклав їй руку на чоло, вона одвела її, спокійно, лагідно, але одвела геть. Я сів поряд з нею, взяв її за руку, і вона

не відняла руки. Мені стало легше на душі. Надворі вже стемніло, я просидів біля Марі на ліжку з годину, тримаючи її за руку, а тоді вже почав говорити. Говорив тихо, розповів ще раз усю пригоду з хлопчиком, а вона потискувала мою руку, ніби хотіла сказати: «Так, так, та я ж вірю тобі». Я ще попросив її розповісти детальніше, що там робили з нею в лікарні, а вона відповіла, що то було щось «жіноче» і додала: «Нічого страшного, але гидко». Слово «жіноче» завжди наводить на мене страх. Воно звучить для мене якось фатально-таємниче, бо я в тих справах абсолютний профан. Я прожив з Марі три роки, перш ніж почув щось про те «жіноче». Звичайно, я знав, як жінки родять дітей, але не уявляв собі ніяких подробиць. Вперше почув про це, коли мені вже минуло двадцять чотири роки і Марі була вже три роки моєю дружиною. Марі сміялась тоді, зрозумівши, який я наївний. Вона пригорнула мою голову до грудей і весь час повторяла: «Ти — золотко, золотко моє...» Другим, хто розповів мені про це, був Карл Емондс, мій шкільний товариш, який вічно возився з своїми жахливими «зачатковими таблицями».

Трохи згодом я сходив до аптеки, купив Марі снотворне і далі вже сидів біля її ліжка, аж поки вона заснула. Я й досі не знаю, що з нею тоді сталось і до яких ускладнень привело її те «жіноче». Наступного ранку я пішов до міської бібліотеки й прочитав усе, що було написано в енциклопедії про це, і мені стало легше. А опівдні Марі сама поїхала в Бонн, взявши з собою тільки дорожню сумку. Вона вже більше не говорила, щоб і я поїхав з нею, а тільки сказала:

— Отже, післязавтра зустрінемося у Франкфурті.

Надвечір, коли прийшли з поліції «наглядачі за мораллю», я зрадів, що вони не застали Марі, хоча розлука з нею надзвичайно гнітила мене. По-моєму, то хазяїн го-

телю доніс на нас. Я, звичайно, всюди видавав Марі за дружину, і за весь час тільки раз чи два виникали труднощі на цьому ґрунті. А в Оснабрюку тоді вийшло дуже неприємно. З'явилося двоє агентів у цивільному, чоловік і жінка, підкреслено ввічливі, якісь незвичайно акуратні — певно, їх там спеціально дресирують, щоб могли справити «приємне враження». Я взагалі не можу терпіти поліцейської ввічливості. Дама була пристойного вигляду, зі смаком підфарбована, сіла тільки на моє запрошення, взяла навіть сигарету, тоді як її колега «непомітно» оглядав кімнату.

— Фрейлейн Деркум уже немає з вами?

— Ні,— відповів я,— вона виїхала трохи раніше, після-завтра ми зустрінемося з нею у Франкфурті.

— Ви артист?

— Так,— сказав я, хоч це було й не точно, але я подумав, що так простіше, і відповів ствердно.

— Ви повинні зрозуміти нас,— мовила дама,— нам доводиться вдаватися до вибіркової перевірки, коли у приїжджих трапляються абортивні...— вона ніби відкашлялась,— захворювання.

— Я все розумію,— сказав я, хоча в енциклопедії про «абортивні» захворювання нічого й не вичптав.

Чиповник сісти відмовився, ввічливо, але ніби непомітно він весь час оглядав кімнату.

— Ваша домашня адреса? — запитала дама.

Я дав їй нашу боннську адресу. Вона встала. Її колега вказав поглядом на розчинену одягну шафу.

— Це сукні фрейлейн Деркум? — запитав він.

— Так,— підтвердив я.

Чиновник кинув «багатозначний» погляд на колегу, вона знизала плечима, він теж, потім пильно оглянув килим на підлозі, нахилився над якоюсь плямою і так зиркнув на мене, наче сподівався, що зараз я зізнаюсь у вбив-

стві. Нарешті вони пішли геть. До самого кінця тієї комедії вони тримались надзвичайно ввічливо. А тільки-но вийшли, я поспіхом склав усі речі в чемодан, попросив рахунок, викликав з вокзалу носильника і виїхав звідти найближчим поїздом. Хазяїнові готелю заплатив навіть за всю добу наперед. Речі багажем відправив у Франкфурт, а сам сів у перший же поїзд, що вирушав на південь. Мене охопив такий страх, що хотілося втікати звідти. Спаковуючи речі, я помітив на одній з носових хусточок Марі пляму крові. Ще й на пероні, поки не сів у франкфуртський поїзд, я боявся, що ось зараз мені на плече ляже чиясь рука і якийсь агент ввічливим голосом зашптає з-за спини: «Зізнаєтесь?» Я ладен був зізнатися в усьому. Уже за північ я проїздив Бонн. Але мені й на думку не спало вийти з поїзда.

Я проїхав до самого Франкфурта, прибув туди близько четвертої години ранку, оселився в досить дорогому готелі й подзвонив звідти Марі в Бонн. Я боявся, що не застану її вдома, але вона зразу ж підійшла до апарата й сказала:

— Ганс? Слава богу, що ти подзвонив, бо я так турбувалася...

— Турбувалася? — перепитав я.

— Авжеж, — відповіла вона, — я дзвонила в Оснабрюк, а там сказали, що ти виїхав. Я зараз же їду у Франкфурт, негайно.

Я прийняв ванну, замовив собі в номер сніданок, потім ліг спати, а об одинадцятій ранку мене збудила Марі. Її наче хтось підмінив — вона стала така мила й майже весела. І коли я ситав її: «Ну як, надихалась уже католицьким повітрям?», — вона засміялась і поцілувала мене.

Про поліцію я їй так нічого і не розповів.

Я подумав, чи не обнови́ти мені ще раз воду у ванні. Але піна вже осіла, вода охолола й помутніла, і я відчув, що час уже й вилазити. Від купання колінові не стало краще, воно ще більше розпухло, і нога майже не згиналась. Вилазячи з ванни, я посковзнувся і мало не впав на красиву кахельну підлогу. Я мав намір зразу ж подзвонити Цонереру й попросити, щоб він мене влаштував у якусь бродячу трупу. Я обтерся, запалив сигарету й став оглядати себе в дзеркалі: таки здорово схуд. Коли задзвонив телефон, у мене з'явилась на мить надія, що то Марі. Але вона дзвонила не так. Це скорше міг бути Лео. Я пошкандибав до вітальні, зняв трубку й гукнув:

— Алло!

— Перепрошую,— почувся голос Зоммервільда,— сподіваюсь, я не перешкодив вам докінчити яке-небудь подвійне сальто.

— Я не акробат,— злісно відповів я,— я тільки клоун, а це велика різниця, не менша, як між езуїтом і домініканцем, і якщо тут щось і станеться подвійне, то тільки подвійне вбивство.

Він зареготав.

— Ех, Шнір, Шнір,— сказав він,— я серйозно турбуюсь за вас. Ви, певно, приїхали в Бонн, щоб усім нам по телефону об'явити війну?

— Хіба це я подзвонив вам,— закинув я,— а не ви мені?

— А,— сказав він,— невже це так уже важливо, хто кому подзвонив?

Я промовчав.

— Мені добре відомо,— продовжував Зоммервільд,— що ви не любите мене, а я — вас це здивує,— я люблю вас,

і ви мусите визнати за мною право проводити в життя певні принципи, в які я вірю і які репрезентую.

— При потребі — навіть силою, — докинув я.

— Ні, — заперечив він, і голос його звучав чітко, — ні, не силою, але наполегливо, саме так, як того хотіла особа, що про неї йде мова.

— Чому ви говорите «особа», а не Марі?

— Бо для мене важливий якомога об'єктивніший підхід до справи.

— В цьому ваша велика помилка, прелате, — мовив я, — в даному разі йдеться про винятково суб'єктивну справу.

Мені було холодно в самому халаті, сигарета у мене в роті намокла, і я не міг затягнутись як слід.

— Я не тільки вас, а й Цюпфнера порішу, якщо Марі не повернеться до мене, — сказав я.

— О боже мій, — роздратовано мовив він, — не вплутуйте ви Геріберта в цю справу.

— Ну ви й жартівник, — сказав я, — якийсь суб'єкт віднімає в мене дружину, і саме його я не повинен вплутувати в цю справу...

— Він не суб'єкт, і фрейлейн Деркум не була вашою дружиною, а до того ж — він не віднімав її у вас, вона сама пішла.

— Цілком добровільно, так?

— Так, — відповів він, — цілком добровільно, хоча, можливо, й не без боротьби між природою та надприродним.

— Он як! — здивувався я. — А де ж у цьому ділі оте «надприродне»?

— Шнір, — роздратовано сказав він, — попри всі ваші невдачі, я вважаю вас хорошим клоуном, проте в теології ви анічогісінько не тямите.

— І все ж доволі, щоб зрозуміти, що ви, католики,

такі ж жорстокі до мене, невіруючого, як іудеї до християн, а християни до поганів. Я тільки й чую од вас: теологія, закон,— і все це, власне, тільки заради ідіотського клаптя паперу, що його має видати не хто інший, як держава.

— Ви, Шнір, плутаєте привід і причину,— зауважив він,— але я вас розумію, цілком розумію.

— Нічого ви не розумієте,— сказав я,— а внаслідок усього цього вийде подвійне перелюбство: уперше Марі вчинить його, коли зійдеться з вашим Геріббертом, а вдруге — коли вона одного чудового дня знову втече від нього зі мною. Звичайно, я не такий витончений митець, а головне — не досить християнин, щоб який-небудь прелат сказав мені: «А чому б вам, Шнір, і далі не жити в гріховному зв'язку?»

— Ви не збагнули теологічного зерна в різниці між вашим випадком і тим, про який ми тоді дискутували.

— Яка ж тут різниця? — запитав я.— Може, вона полягає в тому, що Безевіц по-вашому благородніший і служить вашій братії локомотивом католицької віри?

— Та ні ж бо,— щиро засміявся він,— різниця тут церковно-правова. Б. жив з розлученою жінкою і не міг повінчатися в церкві, тоді як вашому вінчанню ніщо не перешкоджало, бо фрейлейн Деркум ще не вінчалася й не розлучалась.

— Я вже погодився підписати який хочете документ,— сказав я,— навіть ладен був пристати до католицької віри.

— Але з якою зневагою!..

— То що ж я — мав лицемірити, прикидатися, ніби всією душею вірю в те, у що не вірю? Якщо ви наполягаєте на праві й законі, тобто на суто формальній стороні справи, то чому ж тоді закидаєте мені відсутність певних почуттів?

— Я вам нічого не закидаю.

Я промовчав. Зоммервільд сказав правду, і мені стало неприємно від його правоти. Марі пішла від мене, а вони, звичайно, прийняли її з розкритими обіймами, проте якби вона хотіла лишитися зі мною, ніхто б її не змусив кинути мене.

— Алло, Шнір,— гукнув Зоммервільд,— ви ще біля апарата?

— Так, я біля апарата,— відповів я. Розмова з ним по телефону уявлялась мені інакше. Думав підняти його з постелі о пів на третю ночі, вилаяти добре і пригрозити йому.

— Що я можу зробити для вас? — запитав він стиха.

— Нічого,— відповів я.— Якщо ви мені скажете, ніби таємні переговори в ганноверському готелі були спрямовані виключно до того, щоб Марі стала мені ще вірнішою, то й тоді я вам повірю.

— Ви, Шнір, мабуть, не помітили, що в ваших стосунках з фрейлейн Деркум наступила криза,— сказав він.

— А ви тільки цього й чекали, щоб сунути свого носа,— закинув я,— вказати їй законну й відповідну церковному праву лазівку, щоб звільнитися від мене. А я то завжди гадав, ніби католицька церква проти розлучень.

— Горе мені, та й годі, з вами, Шнір,— вигукнув він,— не будете ж ви від мене, католицького пастора, вимагати, щоб я підтримував бажання жінки й надалі жити в гріхах!

— А чому б і ні? — сказав я.— А так ви штовхаєте її на шлях розпусти і шлюбної зради; якщо ви, як пастор, берете на себе таку відповідальність, то що ж, будь ласка.

— Ваш антиклерикалізм просто приголомшує мене. Щось подібне я спостерігав лише у католиків.

— Зовсім я не антиклерикал, не вигадуйте казачого — я всього-на-всього тільки анти-Зоммервільд, бо ви повели нечесну гру і взагалі дворушник.

— Боже мій,— вжахнувся він,— а це ж іще чому?

— Як послухавш ваші проповіді, то здається, ніби серце у вас величезне, як напнутий парус, а потім виявляється, що ви шушукаєтесь по готелях, шахраюєте. Я в поті чола заробляю собі на хліб, а ви тим часом збиваєте з пуття мою дружину, навіть не вислухавши мене. Це нечесно й підступно, але чого іншого можна чекати від естета?

— Ну що ж, картайте мене, ображайте,— сказав він.— Я вас розумію, як ніхто інший.

— Нічого ви не розумієте, ви влили в душу Марі прокляту отруту. А я, щоб ви знали, люблю чисті напої: мені чистий самогон любіший, ніж підроблений коньяк.

— Говоріть, говоріть,— сказав він,— вам треба виговоритись; усе це звучить так, ніби вас зачепило за саме серце.

— А таки зачепило, прелате, за серце і за душу, бо йдеться про Марі.

— Настане час, коли ви, Шнір, усвідомите, що були несправедливі до мене. І в цьому питанні, і взагалі...— В голосі його забриніла сльозлива нотка.— А що стосується мого «нечистого напою», то ви, певно, забуваєте одну істину: коли людину мучить спрага, звичайна спрага, то краще дати їй якогось пійла, аніж не дати нічого.

— Але ж у вашому святому письмі сказано про чисту прозору воду — чому ж ви не частуєте нею людей?

— Може, це виходить і так,— сказав він тремтячим голосом,— і лише тому (я користуюсь вашим порівнянням), тому, що я стою в самому кінці довгого ряду людей, які черпають і передають воду з джерела,— можливо, я стою в тому ряду сотий чи навіть тисячний, і до мене доходить вода уже не такою свіжою. Крім того, я хочу вам, Шнір, сказати ще одне... Ви слухаєте?

— Слухаю,— відповів я.

— Ви можете любити жінку, навіть не живучи з нею.

— Он як! — здивувався я. — Зараз ви, певно, заведете мову про діву Марію.

— Не глузуйте, Шнір, це вам не до лица.

— Я зовсім не глузую, — сказав я, — бо цілком спроможний поважати те, чого не розумію. Проте вважаю фатальною помилкою ставити за приклад діву Марію молодій дівчині, яка не хоче йти в черниці. Одного разу я навіть прочитав лекцію на цю тему.

— Навіть так? — здивувався він. — Де ж це було?

— Тут, у Бонні, — відповів я, — дівчатам з групи Марі. Я приїздив з Кельна до них на молодіжний вечір, показав дівчатам кілька своїх фокусів, а потім говорив з ними про діву Марію. Якщо цікавитесь, то розпитайте Моніку Сільвс. Звичайно, я не міг балакати з дівчатами про те, що ви називаєте «плотським бажанням»! Ви ще слухаєте?

— Слухаю і дивуюсь, — мовив він. — Ви таки справді стаєте вульгарним, Шнір.

— Достобіса, прелате, — не витримав я, — адже весь процес, внаслідок якого з'являються на світ діти, теж досить вульгарне діло. Але, якщо вам це приємніше, ми можемо поговорити й про лелеку... Все, що говориться в ваших «колах», виголошується в проповідях і пишеться в святому письмі про це вульгарне діло, — чистісіньке лицемірство. В глибині душі ви, католики, дивитесь на нього як на свинство, мимоволі узаконене шлюбом, або ж ілюзорно відділяєте плотське від того, що, крім плотського, належить до цього діла, — але ж саме те, що, крім плотського, належить сюди, і є найскладніше. Навіть заміжня жінка, що ледве терпить свого законного чоловіка, не є сама тільки плоть, і якийсь найбрудніший п'яниця, що йде до повії, не є сама тільки плоть, як і та

повія. Ви поводитесь з усім «тим ділом», як з карнавальною вертушкою, а воно — справжній динаміт.

— Шнір, — в'яло озвався Зоммервільд, — мене дивує, як багато ви думали про «це діло».

— Дивує! — вигукнув я. — А чом вас не дивують оті безмозкі тварюки, що дивляться на своїх дружин як на звичайнісіньку законну власність? Спитайте Моніку Сільвс, що я тоді говорив про це дівчатам. Відколи я відчув, що сам належу до чоловічого роду, я майже ні про що інше не думав так серйозно. А вас це дивує?

— Але ж ви не маєте ніякої, навіть найменшої уяви про *право і закон*. А втім, ці речі — якими складними вони б не були — потребують певного впорядкування.

— Ага, — сказав я, — од вашого впорядкування перепало дещо й мені. Ви штовхаєте природу на шлях, який самі ж називаєте перелюбством, а коли природа вторгається в шлюб, ви починаєте страхати людей. Сповідь, прощення, гріх і тому подібне. Все у вас регулюється законом.

Зоммервільд засміявся. Сміх його звучав якось вульгарно.

— Шнір, — мовив він, — нарешті я збагнув, чого ви страждаєте. Очевидно, ви такий же однолюб, як і осел.

— Ви навіть і в зоології нічого не тямите, — сказав я, — що вже тоді говорити про *homo sapiens*¹. Віслюки зовсім не однолюбів, хоч на вигляд вони й благочестиві. У них панує нічим не обмежений проміскуїтет. От ворони моногамні, а також колючки, галки і часом носороги.

— А Марі, очевидно, ні... — бовкнув він. І, певно, помітивши, як боляче вразили мене ці слова, додав стиха: — Дуже шкодую, Шнір, я волів би краще не говорити вам цього, але ж... Ви вірите моїй щирості?

¹ Розумна людина (*латин.*).

Я мовчав. Виплюнувши на килим недопалену сигарету, я дивився, як з неї посипались іскри й пропалили чорні дірочки.

— Шнір,— гукнув він благально,— принаймні повірте, що мені не хотілось вам говорити про це.

— Вам хіба не однаково, вірю я вам чи ні? — сказав я.— А втім, якщо для вас це щось важить, будь ласка: я вірю вам.

— Ви тільки-но так багато говорили про природу,— почав він знову,— вам слід було б, скорившись їй, поїхати слідом за Марі й боротися за неї.

— Боротися...— повторив я.— А де це написано у ваших проклятих законах про шлюб?

— Але ж ваші зв'язки з фрейлейн Деркум не були шлюбом.

— Гаразд,— погодився я,— нехай і так, не були шлюбом. Але ж я мало не щодня домагався поговорити з нею по телефону, день у день писав їй листи.

— Я знаю,— сказав він,— знаю. Але тепер це вже запізно.

— Отже, тепер лишається тільки одне: зруйнувати той шлюб,— констатував я.

— Ви не підете на це,— сказав він,— я знаю вас краще, ніж ви думаєте, і скільки б ви не лаялись та не погрожували мені, я скажу вам: найстрашніше в вас те, що ви наївна, я б сказав — надто чиста людина. Чи міг би я вам допомогти? Я маю на увазі...— Він обірвав на півслові.

— Ви маєте на увазі — грішми? — перепитав я.

— І грішми теж,— сказав він.— Але я мав на увазі ваші професійні справи.

— Можливо, я ще повернуся до цього,— відповів я,— попрошу допомогти і грошима, і в справі мого фаху. А зараз ви мені скажіть: де вона тепер?

Я почув Зоммервільдове дихання, і в тиші до мене вперше долинув його запах: пахло ніжним лос'йоном для гоління, трохи червоним вином і сигарою, але слабо.

— Вони поїхали в Рим,— нарешті вимовив він.

— Медовий місяць, так? — запитав я хрипким голосом.

— Так це називають,— ствердив Зоммервільд.

— Щоб довершити розпусту,— докинув я.

Я поклав трубку на апарат, не сказавши йому ні «дякую», ні «до побачення». Поглянув на чорні цяточки, випалені в килимі іскрами від сигарети, але був надто стомлений, щоб стати на них ногою і остаточно загасити. Мене морозило, боліло коліно. Надто довго я пролежав у ванні.

Зі мною Марі не схотіла їхати в Рим. Коли я запропонував якось з'їздити туди, вона почервоніла і відповіла: «В Італію — можна, але не в Рим». І на моє запитання — чому? — здивовано сказала: «Ти справді не знаєш чому?» — «Ні»,— відповів я, а вона так і не пояснила мені причини. Я охоче поїхав би з нею в Рим подивитися на папу. По-моєму, я міг би годинами чекати на площі святого Петра, плескав би в долоні і кричав би: «Еввіва!», побачивши його в вікні палацу. Коли я все це сказав Марі, вона трохи не сказала. Заявила, що, на її думку, це «щось антиприродне», коли агностик, подібний до мене, збирається радо вітати святого отця. Вона просто ревнувала. Це я часто помічав у католиків: вони ревниво оберігають атрибути своєї віри — священні таїнства, папу — як справжні скнари. До того ж це найзарозуміліша категорія людей, мені відомих. В усьому вони вбачають свою перевагу: і в тому, чим сильна їхня церква, і в тому, чим вона слаба, і від кожного, хто, на їхню думку, має хоч крихту розуму, сподіваються, що він скоро пристане до їхньої віри. Можливо, Марі не поїхала

зі мною в Рим тому, що там їй особливо соромно було б за своє грішне співжиття зі мною. В деяких речах вона була досить наївна, та й розумом особливо не відзначалась. А от поїхати туди тепер з Цюпфнером — це вже була підлість. Напевно, вони потраплять на прийом, і бідолашний папа звертатиметься до неї зі словами «дочко моя», а до Цюпфнера — «мій любий сину», і гадки не маючи, що перед ним стоїть навколішках зрадлива й розпусна пара. Можливо, вона поїхала з Цюпфнером до Рима ще й тому, що там їй ніщо не нагадуватиме про мене. Ми побували в Неаполі, Венеції та Флоренції, були в Парижі й Лондоні та в багатьох німецьких містах. А в Римі вона гарантована від будь-яких згадок про мене і вже напевно матиме доволі «католицького повітря».

Я вирішив пізніше подзвонити ще Зоммервільду й сказати, що вважаю особливо негідним з його боку глузування з мові схильності до моногамії. Але ця підла риса властива майже всім освіченим католикам: сидять собі за кріпосним валом своїх догм і відбиваються на всі боки витесаними з догм принципами, а коли їх по-справжньому притиснеш до стіни їхніми ж «непохитними істинами», вони посміхаються й кивають на «природу людини». А то ще скривлять пику в чванливій посмішці так, ніби тільки-но побували у папи і той наділив їх часточкою своєї непогрішності. У всякому разі, якщо хтось почне серйозно вірити в їхні холоднокровно проголошувані неймовірні істини, його зразу ж охрестять «протестантом» або ж людиною без чуття гумору. Заговориш з ними серйозно про шлюб — вони зразу ж виставлять наперед свого Генріха Восьмого: з цієї гармати вони стріляють ось уже три століття підряд, бажаючи довести, яка непохитна їхня церква; а коли хочуть показати, яка вона лагідна й великодушна, — розповідають анекдоти про якого-небудь Безевіца, повторяють дотепи епі-

скопів, але тільки серед «втаємничених», куди вони відносять «освічених та інтелігентних людей», і тоді вже значення не має, «праві» вони чи «ліві». Коли я в той вечір порадив Зоммервільду вставити прелатський жарт з Безевідом у його проповідь, він мало не сказився од гніву. З амвона вони завжди, коли йдеться про чоловіка та жінку, стріляють із своєї важкої гармати — з Генріха Восьмого. Ціле королівство за шлюб! Право! Закон! Догма!

Мене почало нудити з двох причин: фізично, бо я після того злиденного сніданку в Бохумі нічого, крім сигарет, за цілий день і в рот не взяв, і душевно, бо уявив собі, як Марі у римському готелі одягається і Цюпфнер дивиться на неї. Певно, він ще буде копір-сатись і в її білизні. Цим акуратно причесаним у пробор, інтелігентним, справедливим і освіченим католикам потрібні милосерді жінки. Марі не підходить Цюпфнеру. Для такого, як він, завжди бездоганно одягненого, досить модно, щоб не бути старомодним, і все ж не настільки модно, щоб мати вигляд англійського денді, для чоловіка, який щоранку щедро обливається холодною водою і чистить зуби так старанно, немов хоче встановити рекорд, — для нього Марі не дуже інтелігентна і надто довго во-зиться зі своїм ранковим туалетом. Він належить до типу людей, які, перш ніж зайти в приймальню залу папи, встигають змахнути носовою хусточкою порох з черевиків. Мені стало шкода і папу, перед яким вони стануть навколішки. Він ласкаво усміхнеться й щиро зрадіє тій гарній, симпатичній парі німецьких католиків — і знов-таки пошиється в дурні. Адже йому й на думку не спаде, що благословляє він двох перелюбців.

Я зайшов у ванну кімнату, розтерся сухим рушником, одягся знову, пішов у кухню й поставив кип'ятити воду. Моніка про все подумала. Сірники лежали на газовій

плиті, молоте кофе стояло у щільно закритій банці, поряд лежав паперовий фільтр, а в холодильнику — шинка, яйця, овочеві консерви. Я люблю кухонну роботу тільки тоді, коли це єдина можливість врятуватися від деяких балакучих дорослих. Коли Зоммервільд почне патякати про «ерос», Блотерт — стріляти своїми «ка-ка — канцлер» або Фредебойль заведе свою спритно скомпільовану лекцію про Кокто,— тоді мені, звичайно, краще піти до кухні й там видавлювати з тюбиків майонез, розрізати оливки та робити бутерброди з ліверною ковбасою. Та коли мені самому доводиться щось готувати в кухні для себе, я стаю сам не свій. На самоті мої руки робляться невірними, і вже від думки про те, що треба відкрити консерви чи бити яйця на сковорідку, мене охоплює глибока меланхолія. Взагалі я не якийсь типовий холостяк. Коли Марі нездужала або ходила на роботу — ще в Кельні вона якийсь час працювала в магазині канцприладдя,— мені не важко було повозитись і в кухні, а коли в неї трапився перший викидень, я навіть виправ постільну білизну, поки наша хазяйка повернулась додому з кіно.

Мені вдалося, не поранивши рук, відкрити бляшанку з квасолею, потім я став наливати крізь фільтр окріп і згадав чомусь той дім, що побудував собі Цюпфнер. Два роки тому я там був.

14

Я уявив собі, як вона в темряві повертається додому. Акуратно підстрижений газон у місячному світлі — майже блакитний. Біля гаража лежать зрізані гілки — то їх там склав садівник. Між кущами дроку та глоду стоять відрізки з відходами, готові до відправки. П'ятниця, робочий тиждень скінчився. Вона вже знає, чим запахне в кухні —

рибою, і знає, які писульки знайде; одну від Цюпфнера на телевізорі: «Мушу ще зайти до Ф. у нагальній справі. Цілую. Геріберт»; другу від служниці на холодильнику: «Пішла в кіно, повернуся о десятій. Грета (Луїза, Бірґіт)».

Відчинила гараж, ввімкнула світло: на побіленій стіні — тінь од самоката і старої швейної машини. «Мерседес» стоїть на місці, отже, Цюпфнер пішов пішки. «Хапнути повітря, трохи хапнути повітря». Бруд на колесах та грязезахисних крилах свідчить про поїздку по Ейфелю і промови сьогодні надвечір перед католицькою молоддю («триматися разом, виступати разом, страждати разом»).

Погляд нагору — і в дитячій кімнаті вже темно. Сусідні будинки відділені під'їзними алеями та широкими клумбами квітів. У вікнах — хворобливі відблиски телевізорів. Там прихід з роботи батька і чоловіка сприймається як зайві турботи, навіть повернення блудного сина було б прикрим порушенням спокою: для нього б не зарізали бичка, не засмажили б навіть курчати — тільки б кивнули на холодильник: там лишилося трохи ліверної ковбаси.

Щосуботи в пообідній час відбуваються «братання» між сусідами: якщо м'яч перелетить через тин або проскочить у щілину кошеня чи цуценя, м'яч перекидають назад, кошеня — «ах, яке миле!..», цуценя — «ах, яке миле!..» — подадуть через хвіртку або крізь тин. Приглушено роздратування в голосах, жодних особистих натяків; тільки іноді з рівного, спокійного тону вихоплюється гостра шпилька і дряпне по гладенькому небу добросусідських стосунків, і завжди з якогось нікчемного приводу: то з брязкотом розіб'ється блюде, то покотиться м'яч і примне квіти, то дитина кине камінець на лаковану автомашину, то з садового шланга забриз-

кають тільки-но випране чи напрасоване вбрання — тоді враз стають різкими голоси, які ніколи не підвищуються від обману, зради та абортів.

— Ах, у тебе просто надто сприйнятливі вуха, прийми якісь ліки.

Не приймай нічого, Марі.

Розчинила двері в будинок: тиша і приємне тепло. Маленька Маріхен спить нагорі. Як швидко прийшло все це: весілля в Бонні, медовий місяць у Римі, вагітність, роди — і на білосніжній дитячій подушечці каштанові кучерика. Ти пам'ятаєш, як він, показуючи нам свій дім, бадьоро проголосив: «Тут вистачить місця на дванадцятіро діток!» А тепер щоранку, снідаючи, пильно окидає тебе оком з німим докором на устах: «Ну от, знову...» А простаки, його друзі по партії та церкві, після третьої чарки коньяку безцеремонно кричать: «Одне вже є, щоб здійснити програму Адама Різе, треба додати ще одинадцять!»

У місті вже пошепки передають одне одному: ти знову була в кіно, в такий ясний сонячний день — ховаєшся в кіно. І знову в кіно, і знов.

І всі вечори — в їхньому «колі», та ще в домі Блотерта, де тільки й чуєш «ка-ка-ка...», і цього разу навіть не діждешся закінчення «...нцлер», а тільки — «...толон». Наче стороннє тіло, муляє тобі вуха це слово. Воно нагадує своїм звучанням «еталон» і ще трохи — «карбункул». У Блотерта в нутрі ніби вмонтований лічильник Гейгера, який може виявити в людях той католон. «У цього є — в того нема; у цієї є — в тієї нема». Як общипують пелюстки квітки: любить — не любить, любить — не любить. Вона мене любить. На католон перевіряють футбольні команди і друзів по партії, уряд і опозицію. Його розшукують як расову ознаку і не знаходять: ніс нордичний, а рот — романський. Та в одному

він є напевне, той жаданий усіма й розшукуваний всюди католон. Сам Блотерт його має, він проковтнув його, і ти, Марі, стережися його очей: йому властива запізнїла хтивість, уява семінарїста про шосту заповідь, і якщо він заговорить про всім відомий гріх, то тільки латинню: *in sexto, de sexto*¹. Звичайно, це звучить як «секс». А які в нього любі дітки! Старшим — вісімнадцятилітньому Губерту й сімнадцятилітній Маргрет — дозволяється лягти спати пізніше, щоб і вони мали якусь користь від розмов дорослих. Про «католон», станову державу, про смертну кару. Від цих понять в очах фрау Блотерт спалахують якісь дивні іскорки, а голос підноситься до такого збудження, в якому чується хтивий сміх і плач водночас. Ти шукала втіхи в затхлому цинізмі «лівого» Фредебойля — марно! Так само марно будеш ти дратуватись затхлим цинізмом «правого» Блотерта. Є одне прекрасне слово: «ніщо». Не думай ні про що. Ні про канцлера, ні про католон — думай про клоуна, що плаче у ванні й розхлюпує собі на пантофлі каву.

15

Я відрізняв цей звук від інших, але не знав, яке відношення він має до мене, чув його часто, але ще ніколи не мав потреби реагувати на нього. У нас вдома на дзвінок біля входу реагували служниці, в крамниці Деркума я часто чув той дзвінок, але ніколи не йшов відчиняти двері. В Кельні ми жили в пансіоні, в готельних номерах можна почути лише телефонні дзвінки. І цей дзвінок — я чув, але не сприймав його. Він був мені чужий, я чув його в цій квартирі всього двічі: коли якось розсильний

¹ Шостий (латин.).

приніс молоко і, вдруге, коли Цюпфнер прислав Марі чайні троянди. Коли принесли троянди, я саме лежав у ліжку, Марі ввійшла до спальні й показала мені квіти, з насолодою вдихаючи їх аромат, і тут сталося прикре непорозуміння, бо я подумав, що букет призначався мені. Часом бувало, що мої шанувальниці прислали квіти в готель. Я сказав Марі:

— Прекрасні троянди, залиш їх собі.

А вона глянула на мене й відповіла:

— Та їх же мені й прислали.

Я почервонів. Мені стало соромно, до того ж я згадав, що ніколи досі не посилав Марі квітів. Звичайно, я віддавав їй усі квіти, що їх підносили мені на сцену глядачі, а от спеціально для неї — не купував ніколи, що правда, за букети, які мені підносили на сцену, здебільшого я мусив платити сам.

— Від кого ж ці квіти? — запитав я.

— Од Цюпфнера, — відповіла Марі.

— Достобіса... — вихопилось у мене. — Навіщо ж це? — В ту мить я пригадав, як вони колись трималися за руки.

Марі почервоніла і сказала:

— А чому він не може посилати мені квітів?

— Питання слід поставити інакше, — мовив я. — Чому він має посилати тобі квіти?

— Ми знайомі вже давно, — сказала Марі, — і, може, він так шанує мене...

— Гаразд, — погодився я, — хай собі шанує, але посилати стільки дорогих квітів — це вже настирливість. По-моєму, навіть непристойність.

Марі образилась і вийшла зі спальні.

Коли прийшов той хлопець із молочної крамниці, ми сиділи у вітальні, Марі вийшла, одчинила двері й розплатилася за молоко. Гості до нас у цю квартиру прихо-

дили тільки раз: то був Лео ще до навернення в католицьку віру, але він не дзвонив — він прийшов разом з Марі.

Дзвоник дзвенів якось незвичайно: і нерішуче, наче боязливо, і вперто водночас. Я страшенно перелякався: а що, коли це Моніка — може, Зоммервільд прислав її до мене під якимсь приводом? Мене зразу ж охопив нібелунгівський комплекс. Я вискочив у мокрих пантофлях в передпокій і не міг одразу знайти кнопку, на яку слід було натиснути. Шукаючи її, я згадав, що у Моніки ж є ключ од моєї квартири. Нарешті намацав кнопку, натиснув на неї і почув знизу такий шум, наче в шибку забилася бджола. Я вийшов на площадку і став біля дверцят ліфта. Спалахнув червоний сигнал «зайнято», потім вогник освітив одиницю, перескочив на двійку, я схвильовано слідкував за цифрами поверхів і раптом помітив, що поряд зі мною стоїть іще хтось. Я злякано обернувся: гарненька жінка, білява, не дуже худа, з милими світло-сірими очима. Капелюшок у неї, як на мій смак, був занадто червоний. Я усміхнувся, вона теж усміхнулась і сказала:

— Ви, певно, пан Шнір? Моє прізвище Гребзель, я ваша сусідка. Рада, що нарешті побачила, який ви.

— Я теж радий,— відповів я, і це була правда. Незважаючи на той червоний капелюшок, ф'рау Гребзель справляла присмне враження. Я побачив у неї під рукою примірник газети «Голос Бонна», а вона, помітивши мій погляд, почервоніла і сказала:

— Не звертайте уваги на все це...

— Я тому собаці наб'ю пику,— сказав я.— Коли б ви знали, який то жалюгідний і лицемірний тип, та ще й одурив мене на цілу пляшку шнапсу.

Вона засміялась.

— І чоловік мій, і я — ми були б дуже раді зав'язати з вами добросусідські стосунки,— мовила вона.— Ви довго тут пробудете?

— Та довгенько,— відповів я,— якщо дозволите, я подзвоню вам... У вас теж усе іржавого кольору?

— Ну звичайно! — відповіла вона.— Іржавим кольором позначений увесь шостий поверх.

На третьому поверсі ліфт затримався трохи довше, потім червоне світло спалахнуло на четвірці, на п'ятірці... Я розчинив дверцята і здивовано відступив на крок назад: з ліфта вийшов мій батько... Він потримав дверцята для ф'рау Гребзель, потім повернувся до мене.

— Боже мій! — вихопилось у мене.— Батьку!..

Досі я ніколи не звав його батьком, а завжди тільки татом.

— Гансе...— пробурмотів він і зробив незграбну спробу обняти мене.

Я пішов поперед нього до квартири, взяв у нього капелюх і пальто, розчинив двері до вітальні й жестом запросив його сісти на диван. Але він не поспішав сідати.

Обидва ми були збентежені. Мабуть, збентеження — єдина форма порозуміння між батьками та дітьми. Певно, моє звертання — «Батьку!» — прозвучало надто патетично й посилено неминуче при такій зустрічі збентеження. Нарешті батько сів у одне з крісел іржавого кольору й, окинувши поглядом мою постать у забризканих кавою пантофлях, мокрих шкарпетках, надто довгому та ще й вогненно-рудому халаті, несхвально похитав головою. Батько мій — чоловік невисокого росту, з тонкими рисами обличчя і так уміло грає роль шляхетної людини, що працівники телебачення прямо б'ються за нього, коли треба організувати якусь публічну дискусію з економічних питань. До того ж, він ніби випромінює доброту та мудрість і вже набув такої слави в ролі телезірки, якої

ніколи б не досяг просто «буровугільний Шпір». Він не терпить і натяку на грубість. Поглянеш на нього — і здається, ніби він мусить палити сигари, і не товсті, а тоненькі, елегантні, а те, що він, майже сімдесятилітній капіталіст, палить сигарети, справляє несподіване враження молодій, цілком сучасній людині. Зрозуміло, чому його виставляють на всіх дискусіях, де мова йде про гроші. На вигляд він не лише випромінює доброту, а й справді добра людина. Я простягнув йому пачку з сигаретами, дав припалити, і коли при цьому схилився до нього, він сказав:

— Про клоунів я, звичайно, знаю мало, та все ж маю про них деяку уяву. А от що вони купуються в каві — для мене новина. — Часом він буває дуже дотепний.

— Я не купався в каві, батьку. Я лиш хотів заварити собі каву, а вийшла така халепа... — Це була остання зручна нагода знову назвати його татом, але цього я вчасно не збагнув. — Може, ти вип'єш чого-небудь?

Він осміхнувся, недовіриливо глянув на мене й запитав:

— А що в тебе є — у твоїй господі?

Я вийшов у кухню. В холодильнику був коньяк, там же стояло кілька пляшок мінеральної води, лимонаду та пляшка червоного вина. Я взяв усього по пляшці, приніс у вітальню й розставив рядочком на столі перед батьком. Він вийняв з кишені окуляри й почав розглядати етикетки. А далі, похитавши головою, спершу відсунув пляшку з коньяком. Я знав, що він любить коньяк, і ображено сказав:

— Але ж це, здається, хороша марка...

— Марка то прекрасна, — мовив він, — але і найкращий коньяк можна зіпсувати, переохолодивши його.

— Боже мій, — знітився я, — хіба коньяк не ставлять у холодильник?

Він глянув на мене поверх окулярів так, наче мене тільки-но викрили в усіх содомських гріхах. Крім усього іншого, мій батько по-своєму естет, він міг щоранку по три й чотири рази відсилати грінки назад у кухню, поки Анна підсмажить їх на його смак; ця мовчазна боротьба повторяється кожного дня, бо Анна так чи інакше дивиться на грінки, як на «англосаксонське недомство».

— Коньяк у холодильник...— презирливо мовив батько.— Ти справді не знав цього... чи тільки придурюєшся? Ти ж бо любиш напускати туману.

— Не знав,— признався я. Він допитливо глянув мені в очі й осміхнувся — видно, повірив.

— А втім, я стільки грошей витратив на твоє виховання,— сказав він.

Це мало прозвучати іронічно, саме так, як і має говорити майже сімдесятирічний батько зі своїм цілком дорослим сином, проте іронія не вдалася йому, вона примерзла до слова «гроші». Так само похитуючи головою, він забракував лимонад та червоне вино і нарешті сказав:

— За цих обставин мінеральна вода мені здається найвірнішим напоєм.

Я дістав із серванта дві склянки й відкупорив пляшку мінеральної води. Здається, я хоч це зробив правильно. Спостерігаючи мою роботу, батько доброзичливо кивав головою.

— Ти нічого не матимеш проти, коли я так і лишуся в цьому халаті? — запитав я.

— Матиму,— сказав він,— це нервує мене. Будь ласка, одягнися пристойніше. Твій затрапезний вигляд і цей... цей запах кави надають ситуації не властивого їй комізму. Я маю поговорити з тобою серйозно. А крім того — вибач мене за мою одвертість,— я, як ти, певно,

ще не забув, взагалі не можу терпіти будь-яких проявів розхлябаності.

— Це не розхлябаність,— заперечив я,— а тільки мій зовнішній вигляд під час розрядки...

— Я не можу сказати, як часто ти за своє життя справді слухався мене,— мовив він,— тепер ти не зобов'язаний коритись мені. Я тільки прошу тебе: зроби таку ласку.

Це мене здивувало. Раніше батько був скорше боязливий, майже завжди мовчазний. На виступах перед телеоб'єктивом він навчився дискутувати й доводити свою правоту з «непереборною чарівністю». Я був надто стомлений, щоб протистояти його чарівності.

Я пішов у ванну кімнату, скинув змочені кавою шкарпетки, витер насухо ноги, надів сорочку, штани та куртку, заскочив босоніж у кухню, вигріб на тарілку підігріту квасолю, випустив прямо на неї зверху рідко зварені яйця, вишкрябав ложкою рештки білка з шкаралупи, взяв скибку хліба, ложку і зайшов знову до вітальні. Батько поглянув на мою тарілку з такою міною, в якій досить уміло повднались і подив, і огида.

— Вибач,— сказав я,— я сьогодні з дев'ятої години ранку ще нічого не їв, а ти, гадаю, не матимеш ніякої втіхи, якщо я непритомний упаду до твоїх ніг.

Він силувано засміявся, покрутив головою і, зітхнувши, сказав:

— Ну, гаразд, але, знаєш, їсти самий яєчний білок просто шкідливо.

— А я потім ще з'їм яблуко,— пояснив я. Далі змішав квасолю з яйцем, одкусив хліба і запхнув у рот повну ложку приготованої мною каші, яка дуже смакувала мені.

— Ти принаймні додав би туди томатного соку,— порадив батько.

— У мене його немає, — відповів я.

Їв я квапливо, і неминучі при тому звуки, як видно, дратували батька. Він намагався приховати почуття огиди, але це йому не вдавалось. Нарешті я підвівся, пішов у кухню і став доїдати свою страву стоячи біля холодильника; їв і дивився на себе в дзеркало, що висіло над холодильником. Останні тижні я занедбав навіть найнеобхідніше тренування — тренування обличчя. У клоуна, який досягає найбільшого ефекту непорушним обличчям, воно має бути дуже рухливим. Раніше я перед початком тренування, перш ніж прибрати виразу сторонньої для мене людини, показував собі язика — щоб таким чином якнайбільше наблизитись до самого себе. Потім я облишив той метод і без будь-яких трюків пильно вдивлявся в своє обличчя, по півгодини щодня, аж поки кінець кінцем переставав існувати для себе; а що я не схильний милуватися самим собою, то часто здавалось, наче я ось-ось дійду до божевілля. Я просто забував, що те відображення в дзеркалі — я сам, і, скінчивши тренування, повертав дзеркало до стіни; а потім, коли мені протягом дня доводилось мимохідь позирнути в нього, я лякався: там, у дзеркалі над туалетним столиком, стояв чужий чоловік, про якого я не міг сказати, серйозний він чи комічний, — якийсь довгоносий, білий привид... Я стрімголов тікав од нього до Марі, щоб побачити себе в її очах. Відтоді як вона пішла від мене, я більше не можу тренувати свого обличчя — боюся збожеволіти. Після тренування я завжди, бувало, підходив якомога ближче до Марі, аж поки побачу себе в її очах — крихітне зображення, трохи спотворене, а все ж можна розпізнати, що то я, хоч я був такий самий, якого лякався перед дзеркалом. Як пояснити Цонереру, що без Марі я не можу більше тренуватись перед дзеркалом? Спостерігати себе в дзеркалі під час їжі було не страшно,

а тільки сумно. Я міг зосередити увагу на ложці, міг розгледіти кожну квасолину, шматочки білка й жовтка між ними, дивитись на скибку хліба, що зменшувалась на моїх очах. Дзеркало свідчило про існування таких зворушливо-реальних речей, як спорожніла тарілка, скибка хліба, що зменшувалась весь час, трохи замазаний їжею рот, який я витираю рукавом куртки. Це не було тренування. Зі мною не було людини, яка б повернула мене з дзеркала.

Я, не поспішаючи, зайшов знову до вітальні.

— Надто швидко,— зауважив батько,— дуже квапливо ти їси. Сідай же нарешті. Ти нічого не п'єш?

— Ні,— відповів я.— Хотів було зварити собі кави, але ж це мені не вдалося.

— Може, давай я тобі зварю? — запропонував він.

— А ти хіба вмєєш? — поцікавився я.

— Про мене йде слава як про майстра варити каву,— сказав він.

— Та не треба,— сказав я.— Зап'ю ось мінеральною водою, це не має значення.

— Але ж я це роблю з задоволенням,— не відступав батько.

— Не треба,— сказав я,— дякую. Там, у кухні, жахливе безладдя: величезна калюжа кави, відкриті бляшанки, на підлозі валяється яєчна шкаралупа...

— Ну, гаразд,— погодився він,— як знаєш.

У нього був такий вираз обличчя, ніби його образили якоюсь непристойністю. Він налив мені мінеральної води, простягнув свій розкритий портсигар, я взяв сигарету, він дав мені прикурити, ми сиділи й мовчки курили. Мені стало шкода батька. Певно, я зовсім збив його з пантелику своєю тарілкою з квасолею. Він, очевидно, сподівався побачити в моїй квартирі те, що в його уяві зветься богомою: поетичне безладдя і всілякі модерністські

викрутаси на стінах і на стелі. А тут — квартира обставлена без будь-якого смаку і стилю випадково підібраними меблями, майже міщанська на вигляд, і я помітив, що вона справила на нього гнітюче враження. Сервант ми придбали по якомусь каталогу, на стінах висіли майже виключно репродукції, і серед них тільки дві — абстракціоністські, і єдине, що було пристойного, це дві акварелі Моніки Сільвс над комодом: «Рейнський ландшафт III» і «Рейнський ландшафт IV» в темно-сірих тонах, з ледве помітними білими мазками. Ті кілька красивих речей, що були у нас, — крісла, вази та чайний столик на коліщатах у кутку, — купила Марі. Мій батько з тих людей, яким потрібна відповідна атмосфера, а атмосфера нашої квартири нервувала його й позбавляла «дару мови».

— Це тобі мати сказала, що я тут? — нарешті запитав я, коли ми вже закурили по другій сигареті, не вимовивши й слова.

— Так, — відповів він. — Чому ти не можеш говорити з нею, не згадуючи про такі речі?

— Якби вона не відповіла своїм комітетським голосом, то все пішло б інакше, — пояснив я.

— А ти щось маєш проти того комітету? — спокійно запитав батько.

— Ні, — відповів я, — це дуже добре, що расові суперечності примиряються, але в мене інше поняття про раси, ніж у того комітету. Візьмімо, наприклад, негрів: вони ж тепер саме останній крик моди, я хотів був запропонувати матері одного свого приятеля негра в нахлібники; а їх же, негрів, в кількасот рас. Ні, той комітет ніколи не стане безробітним. Або, скажімо, цигани: матері слід би запросити їх кілька чоловік до чаю. Прямо з вулиці. Расових проблем, як бачиш, іще досить.

— Я не про це хотів поговорити з тобою, — зауважив батько. Я мовчав. Він поглянув мені в обличчя і додав

стиха: — Я хотів поговорити з тобою про гроші.— Я все ще мовчав.— По-моєму, у тебе зараз певні утруднення... Та скажи ж, нарешті, що-небудь!

— «Утруднення» — це надто м'який вислів. Я, очевидно, не зможу виступати цілий рік. Ось поглянь...— Я підняв холошу й показав опухле коліно, потім знов опустив холошу і вказівним пальцем правої руки ткнув себе у груди зліва.— І тут,— додав я.

— Боже мій,— стурбувався батько,— серце?

— Так,— сказав я,— серце.

— Я подзвоню Дромерту й попрошу прийняти тебе. Він найкращий з наших сердечників.

— Помиляєшся,— мовив я,— мені не потрібна консультація Дромерта.

— Але ж ти сказав: серце.

— Може, мені слід було б сказати: душа, нутро, чи що, але мені здалося більш доречним слово «серце».

— Ах, от що,— сухо зауважив він,— ти все про ту історію.

Мабуть, Зоммервільд уже розповів йому ту «історію» під час гри в скат у Великопанському клубі — так, мимохідь, між заячим рагу, пивом і «чирвовим тузом без трьох». Батько підвівся, пройшовся по кімнаті туди й сюди, потім став за кріслом і, спершись руками об спинку, подивився на мене згори вниз.

— Якщо я почну вживати гучні слова, ти, звичайно, скажеш: дурниці,— мовив він,— але ти знаєш, чого тобі бракує? Бракує саме того, що робить чоловіка справжнім чоловіком: уміння примиритись.

— Це я сьогодні вже чув один раз,— відповів я.

— Тоді послухай і вдруге: примирися.

— А, облиш,— стомлено сказав я.

— Ти як гадаєш, що в мене було на серці, коли Лео прийшов і заявив: переходжу в католицтво? Мені це було

не менш боляче, ніж смерть Генрієтти,— мене б не так вразило, якби він сказав, що став комуністом. Я ще можу собі дещо уявити, коли молодик почне плекати нездійсненні ілюзії про соціальну справедливість і таке інше, але такого...— Він судорожно вп'явся руками в спинку крісла й рішуче покрутив головою.— Такого — ні, ні! — Йому, видно, і справді було боляче. Він зблід і зразу став старшим як на його літа.

— Сядь, батьку,— сказав я,— випий хоч тепер коньяку.

Він сів, кивнув на пляшку з коньяком, я взяв у серванті чарку, налив йому, він випив без будь-якої примовки чи подяки.

— Ти, звичайно, цього не розумієш,— сказав він потім.

— Ні,— признався я.

— Я боюся за кожного молодика, який починає вірити в такі речі. Тому це мене страшенно вразило, але я примирився і з цим — примирився. Чого ти так дивишся на мене?

— Я мушу вибачитись перед тобою,— сказав я.— Побачивши тебе на телеекрані, я подумав, що з тебе вийшов би прекрасний актор. Навіть до певної міри клоун.— Він підозріливо глянув на мене, майже ображено, тому я поспішив додати: — Ні, справді, тату, ти прекрасно грав свою роль.— Я був радий, що зміг його знову назвати татом.

— Вони просто нав'язали мені ту роль,— сказав він.

— Вона цілком у твоєму амплуа,— мовив я,— і те, що ти граєш, виходить здорово.

— Нічого я не граю, абсолютно нічого, і не маю потреби грати.

— Це погано,— зауважив я,— погано для твоїх противників.

— У мене противників нема,— обурився він.

— Тим гірше для твоїх противників,— сказав я.

Він знову недовіриливо скоса глянув на мене, а потім засміявся і сказав:

— Але ж і справді я не вважаю їх противниками.

— Тоді це ще гірше, ніж я думав,— мовив я.— Невже твої партнери, з якими ти весь час дискутуєш про гроші, зовсім не усвідомлюють, що ви завжди замовчуєте найважливіше,— чи ви про все домовляєтесь наперед?

Він долив собі коньяку й запитально глянув на мене.

— Я хотів поговорити з тобою про твоє майбутнє.

— Одну хвилиночку,— перебив я його,— мене просто цікавить, як це робиться. От ви завжди говорите про проценти: десять, двадцять п'ять, п'ятдесят процентів, але ж ніколи не кажете, від якої суми ті проценти.

Він мовчки взяв чарку, випив коньяк, і коли потім глянув на мене, вираз обличчя у нього був майже дурнуватий.

— Що я хочу сказати? — вів я далі.— Бухгалтер з мене не бозна-який, але мені відомо, що сто процентів з пфеніга — буде пфеніг, тоді як п'ять процентів з одного мільярда становлять п'ятдесят мільйонів... Ти мене розумієш?

— Господи,— сказав він,— невже у тебе так багато вільного часу, щоб дивитися телепередачі?

— Так,— відповів я,— після тієї «історії», як ти її називаєш, я часто просиджую біля телевізора — це так приємно спустошує мене. Ніяких тобі думок, ні почуттів. А до того ж, коли бачишся з рідним батьком раз у три роки, то з радістю дивишся на нього хоча б на телеекрані, де-небудь у пивниці, сидячи в сутінках з кухлем пива в руках. Іноді я щиро пишаюсь тобою — до того ти спритно відводиш своїх партнерів од запитань про суму процента.

— Ти помиляєшся,— холодно зауважив він,— я нікого ні від чого не відводжу.

— А хіба не нудно жити без противників?

Він підвівся й окинув мене сердитим поглядом. Я теж підвівся на ноги. Ми стали обидва позаду своїх крісел, поклавши руки на спинки. Я засміявся і сказав:

— Як клоун, я, природно, цікавлюсь сучасними формами пантоміми. Одного разу, сидячи на самоті в задній кімнаті якоїсь пивниці, я вимкнув звук телевізора. Прекрасне видовище! Проникнення *l'art pour l'art*¹ у політику заробітної плати, в економіку. Шкода, що ти не бачив мого номера «Засідання спостережної ради».

— Я хочу тобі дещо сказати,— перебив мене батько.— Я говорив про тебе з Геннегольмом. Попросив його побувати на твоїх виступах і зробити для мене... певні висновки.

На мене раптом напали позіхи. Це було неввічливо, але я нічого вдіяти з собою не міг, хоча добре розумів, як це непристойно. Минулої ночі я спав погано, день видався жахливий. Коли за три роки вперше бачишся з батьком і, власне, вперше в житті серйозно з ним говориш, то позіхання, звичайно, найнедоречніше заняття. Я був дуже схвильований, але смертельно стомився і шкодував, що саме при ньому на мене напали позіхи. Уже саме прізвище Геннегольм діяло на мене як снотворне. Такі люди, як мій батько, завжди повинні мати все *найкраще*: найкращого в світі сердечника Дромерта, найкращого театрального критика Федеральної Республіки Геннегольма, найкращого кравця, найкраще шампанське, найкращі готелі, найкращих письменників... Це дуже нудно. Позіхаючи, я дійшов до судорог, мало не викинув щелепу. Те, що Геннегольм педераст, аж нічого

¹ Чистого мистецтва (*франц.*).

не змінює — однак його прізвище викликає в мене позіхи. Серед педерастів трапляються дуже забавні люди, але саме забавні люди наводять на мене нудьгу, особливо ексцентрики, а Геннегольм не тільки педераст, але й ексцентричний. Він відвідував майже всі прийоми нашої матері і, розмовляючи з людьми, завжди підступав до них впритул, щедро обдаючи їх своїм диханням так, що співбесідники мимоволі брали участь у його останній трапезі. При нашій останній зустрічі — років чотири тому — від нього тхнуло картопляним салатом, і в атмосфері тих пахощів його кардинальська жилетка та медово-руді мефістофельські вусики вже більше не здавались мені екстравагантними. Він був дуже дотепний, це всі знали, і тому він мусив постійно сипати дотепами. Мабуть, важко так жити!

— Пробач, — мовив я, переконавшись, що перший приступ позіхів минув. — То що ж говорить Геннегольм?

Батько образився. Він завжди ображався, коли хтось при ньому давав собі волю, а мої позіхи зачепили його не суб'єктивно, а об'єктивно. Він похитав головою, як і тоді, коли я сів перед ним з повною тарілкою квасолі.

— Геннегольм стежив за твоїм розвитком з великим інтересом, він дуже доброзичливо ставиться до тебе.

— Такі індіки ніколи не втрачають надії, — зауважив я, — це впертий народ.

— Облиш свої дурниці, — різко сказав батько, — тобі слід би радіти, що в особі такого впливового знавця можеш мати підтримку і опору.

— Я просто щасливий, — докинув я.

— Але в нього є чимало критичних зауважень до того, з чим ти досі виступав. Він вважає, що тобі слід відмовитись від усього п'єротичного в твоїх номерах, і хоча в тебе є хист арлекіна, було б шкода розпоршувати

й на це твій талант, а як клоун — ти просто нічого не вартий. Твої перспективи вбачає він у послідовному повороті до пантоміми... Та чи ти взагалі слухаєш мене? — Голос його ставав дедалі різкішим.

— Будь ласка, не турбуйся, що я заплющив очі, — мовив я, — я чую кожне твоє слово, усе до останнього з цих розумних і слухних зауважень.

Коли він почав цитувати Геннегольма, я знову заплющив очі. Від цього мені стало так приємно, а крім того, не муляв очі темно-каштановий комод, що стояв біля стіни за батьковою спиною. Огидна коробка, яка своїм виглядом чимось нагадувала школу: вся темно-коричнева, ручки-пухирі чорні, а зверху замість прикраси — яскраво-жовта планка. Комод той Марі взяла з батьківського дому.

— Будь ласка, — мовив я стиха, — говори, говори далі.

Я був страшенно стомлений, у мене болів живіт, боліла голова, а стояв я за кріслом у такій судорожно-скарлюченій позі, що коліно стало пухнути ще більше. Закривши повіки, я побачив перед собою своє обличчя, яке бачив у дзеркалі тисячі разів у години тренування: цілком непорушне, все покрите білилом, ні брови, ні навіть віії не ворухнуться, я лиш поволі поводжу очима туди й сюди, мов полохливий кролик, щоб досягти ефекту, який критики типу Геннегольма назвали «дивовижною здібністю зображати тваринний розпач». А тепер я мертвий, на тисячі годин запертий віч-на-віч зі своїм обличчям — і нема вже можливості врятуватися в очах Марі.

— Та говори ж, — сказав я.

— Він порадив мені віддати тебе в науку до одного з кращих майстрів. На рік, на два або хоч на півроку. Геннегольм вважає, що тобі слід зосередитись, учитись і усвідомити себе до такої міри, поки ти знову станеш наївним. А головне — тренуватись, тренуватись і трену-

ватись і... Ти мене слухаєш? — Голос його, слава богу, пом'якшав.

— Слухаю,— відповів я.

— І я згоден фінансувати твоє навчання.

Мені здавалося, що моє коліно стало вже таким товстим і круглим, як газовий балон. Не розплющуючи очей, я, мов сліпий, навпомацки обійшов крісло, сів, намацав на столі сигарети. Батько злякано зойкнув. Я так добре вмію імітувати сліпця, що можна й справді подумати, ніби я сліпий. В ту хвилину я сам собі здавався сліпим і вірив, що можу й назавжди лишитись таким. Я грав не сліпця, а людину, яка тільки-но осліпла, а коли нарешті взяв у рот сигарету, відчув полум'я батькової запальнички, відчув навіть, як воно тремтить.

— Сину мій,— злякано запитав батько,— ти хворий?

— Так,— відповів я стиха і затагнувся сигаретою, глибоко вдихаючи дим,— я смертельно хворий, але не сліпий. Болить живіт, голова, болить коліно, душу мою роз'ятрює безмежна меланхолія, але найгірше — це я добре знаю — найгірше те, що Геннегольм правий, він має рацію процентів на дев'яносто п'ять, і я навіть знаю, що він далі сказав тобі. Говорив він про Кляйста?

— Так,— сказав батько.

— Казав, що я повинен спершу втратити свою душу, цілком спустошитись і що лише тоді я зможу мати нову душу,— говорив таке?

— Так,— сказав батько.— А звідки ти це знаєш?

— Боже мій,— відповів я,— та я ж знаю всі його теорії, навіть знаю, звідки вони у нього. Але я не хочу втрачати своєї душі, я хочу повернути її собі.

— А ти втратив її?

— Так.

— Де ж вона?

— В Римі,— відповів я, розплющив очі й засміявся.

Батько і справді побілів од страху і наче постарів. Коли він теж засміявся, сміх його звучав полегшено і все ж роздратовано.

— Ах ти, шибеник,— сказав він,— то ти навмисне прикидався?

— На жаль,— відповів я,— не зовсім і не досить тонко. Геннегольм сказав би: ще надто натуралістично,— і він мав би рацію. Такі індики завжди мають рацію, у них незвичайна інтуїція — щоправда, більше нічого у них немає, але все ж таки...

— От шибеник,— знову повторив батько,— пошив мене в дурні.

— Ні,— відповів я,— я пошив тебе в дурні не більше, ніж це робить який-небудь справжній сліпець. Повір мені: і справжньому сліпцю не завжди обов'язково йти навпомацки та шукати опори. Деякі сліпці, хоч вони й справді сліпі, грають роль сліпців. Я міг би зараз, на твоїх очах, так прошкандибати звідси до дверей, що ти закричав би від болю і співчуття і миттю викликав би найкращого в світі хірурга, самого Фретцера. Хочеш — покажу? — Я вже став на ноги.

— Облиш, прошу тебе,— страдницьким голосом сказав батько, і я знову сів.

— Будь ласка, сядь і ти,— попросив я,— бо, коли ти отак стоїш весь час, мене це нервує.

Він сів, налив собі мінеральної води і спантеличено глянув на мене.

— Тебе одразу й не розкусиш,— мовив він,— дай же мені ясну відповідь. Я плачу за твоє навчання незалежно від того, куди ти захочеш поїхати — в Лондон, Париж, Брюссель. Для мене в цій справі чим краще, тим краще.

— Ні,— стомлено сказав я,— для мене чим краще, тим гірше. Мені не допоможе ніяке навчання, допоможе тільки вперта праця. Я вчився, коли мені було трина-

дцять, чотирнадцять років, аж до двадцяти одного. Ви тільки не помічали цього. І якщо Геннегольм гадає, ніби я ще й тепер міг би вчитись, то він дурніший, ніж я про нього думав.

— Він фахівець,— зауважив батько,— кращого за нього я не знаю.

— Навіть найкращий з усіх наших фахівців,— докинув я,— але він фахівець, та й годі, розуміється на театрі, трагедії, комедії дель арте, пантомімі. А втім, поглянь — які невдалі його власні комедіантські спроби, коли він раптом з'являється в фіолетовій сорочці з чорною шовковою краваткою. Який-небудь дилетант — і той посоромився б. Що критики критикують — не так страшно, гірше те, що вони некритичні і зовсім позбавлені чуття гумору щодо себе самих. От у чому лихо. Звичайно, він справжній фахівець, але ж якщо він гадає, що мені після шести років роботи на сцені слід знову почати вчитись, то це вже дурниці.

— Отже, гроші тобі не потрібні? — запитав батько. В голосі його відчувалось полегшення, і це насторожило мене.

— Навпаки,— сказав я,— мені дуже потрібні гроші.

— І що ж ти збираєшся робити? Виступати і далі за таких обставин?

— За яких «таких обставин»? — перепитав я.

— Ну,— почав він збентежено,— ти ж і сам знаєш, що про тебе пишуть.

— Що про мене пишуть?.. — мовив я.— Останні місяці я гастролював виключно на периферії.

— Я звелів зібрати мені все про тебе,— сказав батько,— і ми з Геннегольмом проаналізували всі відгуки.

— Ну й діла! — сказав я.— І скільки ж ти йому заплатив за все?

— Облиш це,— відповів він,— ти краще скажи: які в тебе наміри?

— Тренуватись, працювати півроку, рік — я ще не знаю скільки.

— Де?

— Тут,— відповів я.— А де ж іще?

Це, як видно, налякало батька, і йому не вдалося приховати свого почуття.

— Я не буду надокучати вам і компрометувати вас, навіть не ходитиму на ваші прийоми,— сказав я.

Батько почервонів. Я кілька разів ходив до них на *jour fixe*¹, як сторонній, а не особисто до батька та матері. Пив там коктейлі, жував маслини, пив чай, а йдучи додому, запихав собі в кишені їхні сигарети, і так відкрито, що бачили слуги й, червоніючи, одвертались.

— Ет...— тільки й вимовив батько і трохи одвернувся в кріслі. Йому, видно, хотілося встати й відійти до вікна. Але він лиш потупив очі й сказав: — Мені було б приємніше, коли б ти обрав солідний шлях, який пропонує Геннегольм. Фінансувати якесь непевне діло мені просто трудно. А ти хіба сам не заощадив нічого? Адже ти, певно, заробляв немало за минулі роки.

— Жодного пфеніга не заощадив,— сказав я.— І зараз у мене є одна-єдина марка.— Я дістав з кишені ту марку й показав йому. Він справді нахилився й почав розглядати її, немов якусь рідкісну комаху.

— Мені важко тобі повірити,— мовив він,— у всякому разі, я не виховував з тебе марнотратника. Скільки ж тобі потрібно на місяць, як ти визначаєш свої потреби?

У мене закалатало серце. Не сподівався, що він погодиться так безпосередньо допомогти мені. Я трохи подумав. Мені було потрібно не дуже багато і не так уже

¹ Прийом, журфікс (франц.).

й мало, а так, щоб вистачило на прожиток, проте я не мав ані найменшої уяви, скільки ж мені потрібно. Платня за електрику, за телефон, та й жити на якісь кошти треба. Я аж спітнів од хвилювання.

— Перш за все,— почав я,— мені потрібна товста гумова мата, на всю оцю кімнату, сім метрів на п'ять. Ти міг би дістати її дешевше з вашої Рейнської фабрики гумових виробів.

— Прекрасно,— сказав батько, посміхнувшись,— я навіть подарую її тобі. Сім метрів на п'ять... Але ж Геннегольм вважає, що тобі не слід розпорощувати сил на акробатику.

— Я і не буду,— відповів я.— А крім мати, мені, мабуть, потрібно ще тисячу марок на місяць.

— Тисячу марок! — вигукнув батько. Він, видно, справді злякався, бо зразу встав і навіть губи в нього затремтіли.

— Ну, добре,— сказав я.— А якої ти думки про це?

Я ніколи й уявлення не мав, скільки він мав в дійсності грошей. По тисячі марок на місяць протягом року це становить, наскільки я можу підрахувати, дванадцять тисяч марок, а така сума не погубить його. Адже він справжній мільйонер, це мені батько Марі точно довів, показав на конкретних цифрах. Я вже й не пам'ятав усіх подробиць, але він скрізь мав акції і «свою частку», навіть у тій фабриці, що виробляла банний екстракт.

Батько ходив за своїм кріслом туди й назад, цілком спокійний, і тільки ворухив губами, немов щось підраховуючи. Можливо, він і справді це робив, але щось уже занадто довго.

Я знову пригадав, якими скнарами виявились мої рідні, коли я з Марі виїхав із Бонна. Батько написав мені, що з моральних міркувань відмовляє в будь-якій матеріальній підтримці і сподівається, що я «працею

своїх рук» прогледую себе і «ту нещасну, порядну дівчину, яку звабив». Мені, мовляв, відомо, що старого Деркума він завжди поважав як противника і як людину, а тепер я оскандалив його.

Ми проживали тоді в одному пансіоні в Кельн-Еренфельді. Сімсот марок, які Марі успадкувала од матері, вийшли за один місяць, хоч мені й здавалося, що ми витрачали їх розумно й ощадливо. Жили ми поблизу еренфельдського вокзалу, з вікна своєї кімнати дивились на червоний цегляний мур станції; поїзди, навантажені бурим вугіллям, прибували до міста й повертались порожняком — досить втішна картина, вельми зворушливий шум: вони весь час нагадували про фінансове благополуччя моєї родини. З ванної кімнати відкривався вид на двір з його сміттєвими урнами та вірьовками для сушіння білизни, а в темряві час від часу було чути, як деренчать бляшанки та шльопають пакети з сміттям, крадькома викинуті з вікон мешканцями пансіону. Часто, лежачи у ванні, я наспівував літургічних пісень, аж поки хазяйка заборонила мені спершу співати — «люди подумують, що я надала притулок якомусь розстриженому пасторові», — а потім і користуватись ванною в борг. На її думку, я купався надто часто, а це — надмірна розкіш. Час від часу вона копірсалась кочергою у викинутих у двір пакетах з сміттям, щоб по характеру покидьків викрити винуватців: цибульні лущайки, кофейна гуща, кісточки з відбивних котлет — усе це давало їй матеріал для ґрунтовних комбінацій, які вона доповнювала даними, добутими мимохідь у м'ясних та овочевих крамницях, але ніколи ті розвідки не мали успіху. Покидьки нічого не говорили про особу винуватця. Погрози, які хазяйка посиляла в завішане білизнаю небо, звичайно формулю-

вались так, що кожен міг сприйняти їх на свою адресу: «Мене не одуриш, я знаю, з ким маю справу». Кожного ранку ми з Марі злягали на підвіконня, виглядаючи поштаря, який часом приносив нам посилки від подруг Марі, Лео, Анни, а зрідка, через дуже нерівні проміжки часу, чеки від мого діда, але од батька та матері йшли тільки вимоги «взяти долю у власні руки, подолати невдачі власними силами».

Пізніше мати навіть написала, що «зреклася» мене. Вона може дійти в своїй пошлості до ідіотизму — адже це слово вона взяла з роману Шніцлера, що зветься «Серце в розладі». В тому романі батько та мати «зрікаються» дочки за те, що вона відмовилась народити дитину від якогось «шляхетного, але немічного митця», здається, актора. Мати моя дослівно процитувала фразу з восьмого розділу роману: «Моє сумління велить мені зректись тебе». Та цитата здалася їй цілком доречною. В усякому разі, мати «зреклася» мене. Я певен, вона це зробила тільки тому, що таким чином могла оберекти від конфліктів не тільки своє сумління, а й свій банківський рахунок. Вдома сподівалися, що я заживу подвижницьким життям: піду на завод чи на будівництво, щоб прогудувати свою кохану; і всі розчарувались, коли я цього не зробив. Навіть Лео та Анна не змогли приховати свого розчарування. Вони вже уявляли собі, як я на світанку йду на роботу з бутербродами та судком у руках і, оглянувшись на вікно своєї кімнати, посилаю Марі поцілунок рукою, а пізно ввечері знов повертаюсь додому «стомлений, але задоволений», читаю газету і дивлюсь, як Марі займається в'язанням. Проте я не зробив ані найменшого зусилля, щоб цю їхню ілюзію перетворити в життя. Я не залишав Марі саму, а вона тільки цього й хотіла. Я відчував себе «митцем» (значно більше, ніж будь-коли пізніше), і ми могли втілювати в життя своє дитяче уявлення

про богему: в кімнаті всюди пляшки з-під к'янті, на стінах — мішковина, строката рогожа. Я й досі червонію від зворушення, згадуючи той рік нашого життя. Коли Марі, бувало, наприкінці тижня ходила до хазяйки з проханням відстрочити нам плату за квартиру, хазяйка завжди лаялась і все допитувалася, чом я не йду працювати. А Марі з властивим їй дивним пафосом відповідала: «Мій чоловік — артист, так, артист!»

Одного разу я чув, як вона, стоячи на брудних сходах, кричала в розчинені двері хазяйчиної кімнати:

— Так, він артист!

А хазяйка хрипіла у відповідь:

— Що? Артист? Артист і ваш чоловік водночас? Ото, певно, була потіха в мерії, коли вас реєстрували!

Найбільше вона злилася від того, що ми майже щодня години до десятої або й до одинадцятої вилежувались у постелі. У неї не вистачало фантазії збагнути, що нам так найлегше було економити витрати на сніданки та струм для опалювальної електропічки, і не знала вона, що я здебільшого тільки о дванадцятій годині міг іти на тренування в зал місцевої парафії, бо там завжди до полудня що-небудь відбувалось — консультації для матерів, підготовка новаків до причастя, курси кухарок або збори католицького товариства забудовників. Ми жили поблизу церкви, в якій Генріх Белен був капеланом, саме він дістав мені дозвіл тренуватися на сцені того невеличкого залу і влаштував нас у пансіон. В той час багато католиків співчувало нам. Жінка, яка керувала парафіяльними курсами кухарів, постійно підгодовувала нас рештками їжі з курсової кухні, здебільшого давала нам супу та картопляної бабки, а часом і трохи м'яса, а коли Марі допомагала їй прибирати, вона, бувало, дасть їй то пачку масла, то кульочок цукру. Часом вона залишалась подивитись на мої вправи і нерідко хапалася

за живіт од сміху, а потім на полудень частувала нас кавою. Навіть дізнавшись, що ми не вінчані, лишилась доброю до нас. Мені здається, вона й не думала, що артисти взагалі «по-справжньому» одружуються. Іноді, в холодні дні, ми приходили туди й раніше, до полудня. Марі вчилась куховарити, а я сидів у роздягальні біля електричної пічки й читав. Крізь тонку стіну мені було чути хихикання в залі, потім серйозні лекції про калорії, вітаміни та калькуляцію, проте в цілому заняття там, очевидно, проходили жваво.

У дні консультацій для матерів ми туди не могли заходити до кінця занять. Молода лікарка, що проводила консультації, була надзвичайно коректна і по-своєму привітна, але страшенно боялась пилуки, яку я збивав, гасаючи по сцені. Пізніше вона твердила, ніби та пилука висить у повітрі ще цілу добу після мого тренування і шкодить немовлятам, тому домоглася, щоб я за двадцять чотири години до її консультації не користувався сценою. Генріху Белену навіть дісталось од його патера, який і гадки не мав, що я там щодня тренуюсь, а потім настійно порадив Генріхові «не заходити надто далеко в своїй любові до ближнього».

Часом я з Марі ходив до церкви. Там було так тепло — я завжди сідав на лаву, під якою проходила труба парового опалення; до того ж там панувала цілковита тиша, здавалося, вуличного шуму і близько не було, і так приємно, що церква безлюдна — всього чоловік сім чи вісім; мені часом здавалось, ніби і я один з тих поминальників, які зібралися на тиху панахиду, поховавши прекрасну в своєму безсиллі справу. Крім мене та Марі, туди приходили виключно літні жінки. Позбавлений будь-якого пафосу голос Генріха Белена, що правив службу, якнайкраще пасував до тієї темної, непоказної церковки. Одного разу я навіть замінив служку, який несподівано

кудись зник: це сталося наприкінці меси, коли книгу святого письма переносять з правої сторони на ліву. Я просто помітив, що Генріх раптом завагався і втратив ритм служби, і миттю підскочив до нього, взяв книгу з правого боку, проходячи повз врата вівтаря, став навколішки й переніс книгу на лівий бік. Мені здавалося неввічливим не виручити Генріха в такому становищі. Марі почервоніла по самі вуха, а Генріх тільки усміхнувся. Ми з ним уже давно знайомі, він трохи старший за мене і в нашому інтернаті був капітаном футбольної команди. Звичайно після церковної служби ми чекали Генріха надворі біля виходу з ризниці, він запрошував нас поспідати, по дорозі в крамниці брав у борг яйця, шинку, каву та сигарети і радів, як дитя, коли його економка нездужала готувати.

Я згадував усіх, хто допомагав нам у той час, як мої домашні, сидячи на своїх поганих мільйонах, зреклися мене і втішалися своєю моральною правотою.

Батько ще й досі ходив за своїм кріслом туди й сюди і, ворущачи губами, щось підраховував. Я вже хотів сказати йому, що відмовляюсь од його грошей, але мені здавалося, що я все ж маю якісь права на них, і не хотілося корчити з себе героя з одною маркою в кишені, бо потім доведеться жалкувати. Мені справді були потрібні гроші, до зарізу потрібні, а він же ще не дав мені жодного пфеніга відтоді, як я пішов з дому. Лео віддавав нам усе, що мав, іноді Анна прислала булку домашньої випічки, а пізніше навіть мій дід час від часу прислав гроші у вигляді безготівкового чека на п'ятнадцять чи двадцять марок, а одного разу з якихось невідомих мені і досі міркувань прислав чек на двадцять дві марки.

З тими чеками у нас щоразу траплялися неймовірні пригоди: хазяйка наша не мала власного рахунку в банку,

Генріх теж, він розумівся на тих безготівкових чеках не більше від нас. Перший чек Генріх просто здав на рахунок благодійницького фонду своєї церкви, розпитав у опадній касі, що таке безготівкові чеки і як з ними оперувати, потім пішов до свого патера й попросив у нього чек на п'ятнадцять марок готівкою, але патер мало не луснув від люті. Він розтлумачив Генріхові, що ніяк не може видати чека на готівку, бо йому доведеться звітуватися про всі видатки, що благодійницький рахунок — річ дуже делікатна, його контролюють і, якщо він напише: «Зробив ласку капелану Белену й виплатив гроші взамін приватного безготівкового чека», йому нагорить за це, бо зрештою церковний рахунок — не міняльна контора для безготівкових чеків «невідомого походження». Він, мовляв, може зареєструвати безготівковий чек лише як пожертву певного призначення, як безпосередню допомогу одного Шніра другому, а мені потім виплатити вартість готівкою вже як милостиню з благодійницького фонду. Це ще, мовляв, може пройти, але теж не зовсім законно. Загалом минуло днів десять, поки ті п'ятнадцять марок потрапили до наших рук, бо Генріх мав буквально тисячу інших справ і не міг займатись виключно викупом моїх безготівкових чеків. Після тієї історії я кожного разу, одержуючи від діда безготівковий чек, набирався страху. Виходило казна-що: то були ніби й гроші, а втім, і не гроші, і ніколи ми не одержували від діда того, що справді потребували, — просто грошей.

Кінець кінцем Генріх завів собі рахунок у банку, щоб мати право обмінювати наші безготівкові чеки на готівкові, але він часто відлучався на три-чотири дні з міста, а одного разу — коли прийшов той чек на двадцять дві марки — поїхав у відпустку на три тижні, і я після довгих митарств нарешті розшукав у Кельні свого єдиного друга дитячих років Едгара Вінекена, який обіймав там

якусь посаду, здається, був референтом СДПН в питаннях культури. Я знайшов його адресу в телефонній книзі, але не мав двох грошів, щоб подзвонити йому, тому пішов пішки з Кельн-Еренфельда в Кельн-Кальк, не застав його вдома і прождав під дверима квартири до восьми годин вечора, бо хазяйка не дозволила зайти в його кімнату. Він жив поблизу великої і дуже похмурої церкви на вулиці Енгельса (я й досі не знаю, чи не вважав він себе зобов'язаним жити на вулиці Енгельса саме тому, що був членом СДПН). Я вже дійшов до краю, був смертельно стомлений, голодний, не мав навіть сигарети, а серце мов краяла думка про те, що Марі сидить удома сама і тривожиться за мене. До того ж Кельн-Кальк, вулиця Енгельса та хімічна фабрика поблизу — дуже невтішне видовище для меланхоліка. Нарешті я зайшов до якоїсь булочної і попросив продавщицю подарувати мені один хлібець. Вона була ще молода, але якась замучена з виду. Я діждався моменту, коли з крамнички вийдуть усі покупці, потім швидко ввійшов і, навіть не сказавши «добри вечір», випалив:

— Дайте мені один хлібець!

Я боявся, що туди ось-ось хто-небудь зайде. Жінка поглянула на мене, спершу її тонкі непривітні уста стали ще тонші, потім трохи округлились, виповнилися, вона, не говорячи й слова, вкинула в кульок три булочки й шматок прісного пирога і подала мені. Здається, я навіть не сказав «спасибі», а схопив кульок і мерщій вискочив з крамнички. Потім сів на ганочку будинку, в якому жив Едгар, і став їсти булочки та пиріг, час від часу мацаючи за кишеню, де лежав безготівковий чек на двадцять дві марки. Двадцять два — незвичайне число, і я все міркував про те, чим його пояснити: можливо, та сума лишилась у діда на якомусь рахунку, може, старий просто пожартував, а найбільше ймовірно — це простий

випадок, і все ж дивно було, що там значилось не тільки цифрами — 22,— а й словами: «двадцять дві», — певно, дід таки щось мав на увазі, виписуючи чек. Я так ніколи й не взнав нічого про походження тієї суми. Пізніше виявилося, що прождав я Едгара на вулиці Енгельса в Кальку всього-на-всього півтори години, а мені вони здалися вічністю, сповненою скорботи: темні фасади будинків та випари хімічної фабрики гнітили мою душу.

Едгар був радий зустрічі зі мною. Він аж сявав увесь, плескав мене по плечу, потім повів до своєї кімнати, де на стіні висів великий фотопортрет Брехта, а під ним — гітара й безліч книжок кишенькового формату на саморобній етажерці. Я чув, як він за дверима докоряв хазяйці, що вона не впустила мене до кімнати, потім повернувся з пляшкою шнапсу і, весь сяючи, розповів, як того вечора в театральному комітеті виграв битву «проти тих смердючих псів із ХДС», а далі попросив мене розповісти все, що я пережив з часу нашої останньої зустрічі. Ми з ним ще хлопчиками гралися разом кілька років підряд. Його батько був колись банщиком, а потім — сторожем на спортивному майданчику поблизу нашого дому. Я попросив звільнити мене від довгої сповіді, в кількох словах змалював йому своє нинішнє становище й попросив реалізувати мій чек. Едгар щиро поспівчував мені, одразу все зрозумів, дав мені тридцять марок і навіть не хотів брати чека, але я благав таки взяти його. Здається, я мало не заплакав, благаючи взяти у мене чек. Нарешті Едгар, грохи образившись, узяв, і я запросив його приїхати до нас і подивитись на моє тренування. Він провів мене аж до трамвайної зупинки біля кальківської пошти, але я, помітивши по другий бік площі вільне таксі, помчав туди, вскочив у машину і встиг побачити тільки широке бліде обличчя Едгара: вираз у нього був спантеличений і ображений водночас. Тоді я вперше дозволив собі таку

розкіш як таксі, але якщо хтось коли-небудь і заслужив таксі, то це я в той вечір. Я вже не мав ні сили, ні терпіння трястися в трамваї через увесь Кельн і ще цілу годину чекати, поки побачу Марі. Таксі коштувало мені майже вісім марок. Я дав водієві ще п'ятдесят пфенігів на чай і подався сходами нашого пансіону нагору. Марі з плачем кинулась мені на ший, я теж заплакав. Ми обоє пережили стільки страху одне за одного, наче були розлучені цілу вічність, в розпачі навіть поцілуватись забули, тільки повторяли пошепки знову і знов, що ніколи, ніколи більше не будемо розлучатись. «Поки смерть не розлучить нас»,— шепотіла Марі. Потім Марі «приготувалась», як вона завжди говорила,— напудрилась, підкрасила губи,— і ми пішли в харчевню на Венлоерштрассе, з'їли по дві порції гуляшу, купили собі пляшку червоного вина й повернулись додому.

Едгар так і не пробачив мені до кінця ту поїздку в таксі. Ми потім стрічались частенько, Едгар навіть допоміг нам ще раз грошима, коли у Марі був викидень. Він і не згадував ніколи про ту мою поїздку в таксі, але в нього лишилась недовіра до мене, яка не згладилась і досі.

— Боже мій,— вигукнув батько голосно і якимсь новим, незнайомим мені тоном,— та говори ж голосніше й й чіткіше і розплющ очі. Більше ти не обдуриш мене своїми трюками.

Я розплющив очі й поглянув на нього.

— А хіба я балакав? — запитав я.

— Авжеж,— сказав він,— щось бурмочеш собі під ніс, але єдине, що я розібрав, це «погані мільйони». Ти повторив ці слова кілька разів.

— Та це і є єдине, що ти можеш і повинен зрозуміти.

— І слова «безготівковий чек» я теж розібрав.

— Ну, гаразд,— мовив я,— а тепер сядь і скажи мені, що ти собі надумав — яку допомогу можеш давати мені щомісяця протягом року?

Я підійшов до нього, лагідно взяв за плечі й посадив у крісло. Він одразу ж підвівся, і ми так і стояли віч-на-віч, майже впритул.

— Я обдумав це діло і так і сяк,— тихо мовив він,— якщо ти не хочеш прийняти моєї умови про солідне навчання під контролем фахівців, а маєш намір працювати тут... то, власне кажучи... так, я гадаю, двісті марок на місяць вистачить тобі.

Я певен, що він хотів сказати — двісті п'ятдесят або триста марок, але в останню мить передумав і сказав — двісті. Проте його, очевидно, злякав вираз мого обличчя, бо він додав поспішніше, ніж це личило його випещеній особі:

— Геннегольм говорив мені, що аскетизм — основа пантоміми.

Я все ще мовчав, тільки дивився на нього «порожніми очима», як дивиться клейстівська маріонетка. Я навіть не обурилась, але був так здивований, що довгим тренуванням завчена гримаса з «порожніми очима» з'явилася сама собою. Батько почав нервувати, у нього на верхній губі проступили дрібненькі крапельки поту. Проте в мене ще досі не зародилось ні почуття гніву, ні гіркоти чи ненависті; мої «порожні очі» поволі сповнювалися лише жалістю до батька.

— Любий тату,— сказав я стиха,— двісті марок — не так уже й мало, як ти, здається, подумав. Це досить пристойна сума, і я не збираюся сперечатись про це з тобою, але чи знаєш ти принаймні, що аскетизм — дорога втіха, у всякому разі, той аскетизм, який має на увазі Геннегольм; він має на увазі не аскетизм, а діету, багато

пісного м'яса і салати. Найдешевша форма аскетизму — голод, але голодний клоун... а втім, це краще, ніж п'яний клоун.

Я відступив трохи назад, бо мені неприємно було стояти так близько до нього й бачити, як краплі поту на його губах дедалі більшають.

— Знаєш що? — запропонував я. — Давай поговоримо не про гроші, а про щось інше, як належить справжнім джентльменам.

— Але ж я справді хочу допомогти тобі, — сказав він у розпачі, — я охоче дам тобі триста марок.

— Зараз я нічого не хочу й чути про гроші, — мовив я. — Тільки хотів би пояснити тобі, що було найдивнішого для мене в нашому дитинстві.

— Що ж саме? — запитав він і так поглянув на мене, ніби чекав смертного вироку. Він, певно, думав, що я почну говорити про його коханку, якій він побудував віллу в Годесберзі.

— Не хвилюйся, — сказав я, — це тебе тільки здивує: найдивнішим спогадом про дитинство є те, що ми вдома ніколи не могли нажертися досхочу.

Почувши слово «нажертися», батько здригнувся, проковтнув слину, потім осудливо засміявся і спитав:

— Ти хочеш сказати, що ви ніколи по-справжньому не наїдались?

— Саме так, — спокійно відповів я, — ми ніколи по-справжньому не наїдались, принаймні так було вдома. Я й досі не знаю, чим це пояснити — скупістю чи якимось принципом; мені було б краще думати, що скупістю, але чи знаєш ти взагалі, що відчуває дитина, коли вона з обіду й до вечора ганяє на велосипеді, грає в футбол та купається в Рейні?

— По-моєму — апетит, — холодно зауважив він.

— Ні,— сказав я,— голод. Як не дивно, але ми з самого дитинства тільки й знали, що ми багаті, дуже багаті, проте нічого не мали від того багатства — навіть їжі досхочу не мали.

— Та хіба ж вам чогось бракувало?

— Так,— сказав я,— я ж тобі говорю: їжі, а крім того — кишенькових грошей. Ти знаєш, чого мені завжди хотілось попоїсти в дитинстві?

— Боже мій,— злякано сказав він,— чого ж тобі хотілося?

— Картоплі,— відповів я.— Але мати вже тоді схилнулася на стрункості — та ти ж знаєш: вона завжди йшла попереду своєї епохи,— і от у нас весь час кишіли всілякі слабоумні балакуни, кожен пропонував свою теорію харчування, та, на жаль, у жодній з тих теорій картопля не відігравала позитивної ролі. Часом, коли вас не було вдома, служниці готували собі картоплю — в мундирах, з маслом, сіллю та цибулею — і зрідка будили й нас; тоді ми мали право в піжамах зійти вниз і — при умові дотримання абсолютної таємниці — набити собі шлунки картоплею. А по п'ятницях ми ходили до Вінекенів, там завжди готували картопляний салат, і ффрау Вінекен накладала нам повну тарілку з горою. І ще у нас завжди ставили на стіл надто мало хліба; наша хлібниця взагалі була якимось прикрим непорозумінням: самі прокляті підсмажені сухарі або кілька скибочок хліба, засушеного «з медичних міркувань». А от коли я приходив до Вінекенів і Едгар саме приносив хліб, ффрау Вінекен візьме ту хлібину, притисне її лівою рукою до грудей та й крає правою свіжі скиби, а ми підхоплюєм їх і намазуємо яблучним повидлом.

Батько, слухаючи, сумно похилив голову. Я простягнув пачку з сигаретами, він узяв одну, і я дав йому припалити. Мені стало шкода його. Мабуть, трудно батькові

вперше в житті серйозно говорити з сином, якому вже мало не сповнилось двадцять вісім років.

— Ну, і тисяча інших речей,— сказав я,— скажімо, ті ж солодцеві цукерки або надувні кўльки. Мати вважала це чистим марнотратством. Не заперечую — це чисте марнотратство, але щоб пустити в повітря всі ваші погані мільйони у вигляді надувних кўлок — ніякого нашого марнотратства не вистачить. Або дешеві цукерки, од яких нас мати відстрашувала своїми особливо мудрими теоріями про те, що вони — справжнісінька отрута. Але ж вона нам не давала й інших цукерок, що не були отрутою, не давала ніяких. В інтернаті всі дивувалися,— додав я стиха,— що я єдиний ніколи не ремствував на їжу, а все поїдав і вважав усі страви смачними.

— Ну, от бачиш,— стомлено зауважив батько,— і в цьому було принаймні щось хороше.— Це прозвучало не досить переконливо і вже зовсім невесело.

— О,— закинув я,— теоретично мені цілком ясна педагогічна цінність такого виховання, але ж то все тільки теорія, педагогіка, психологія, хімія, а внаслідок усього цього — невдоволення на все життя. У Вінекенів я зразу бачив, коли з'являлися гроші,— щоп'ятниці, і в Шнівіндів та Голлератів було видно, що кожного першого та п'ятнадцятого числа получка,— тоді з'являлося щось особливе, кожному давали шмат ковбаси або торта, а ф́рау Вінекен завжди у п'ятницю вранці йшла до перукарні, бо ранніми вечорами в ці дні... ну, як ти сказав би, вечір присвячували Венері...

— Що? — вигукнув батько.— Невже ти хочеш сказати...— Він почервонів, осудливо дивлячись на мене.

— Авжеж,— відповів я,— це я й хотів сказати. У п'ятницю по обіді дітей відсиляли в кіно. А до кіно дозволяли піти купити морозива, щоб вони принаймні годин на три з половиною пішли з дому на той час, коли

мати повернеться з перукарні, а батько прийде додому з получкою. Ти ж сам знавш — житла в робітників не дуже просторі.

— Ти хочеш сказати,— почав знову батько,— хочеш сказати, що ви знали, навіщо дітей відсилають у кіно?

— Звичайно, не все знали,— мовив я,— головне я збагнув значно пізніше, пригадуючи все це, і далеко пізніше зрозумів, чому ффрау Вінекен кожного разу так зворушливо червоніла, коли ми поверталися з кіно і їли картопляний салат. Пізніше, уже як Вінекен став сторожем спортивного майданчика, все змінилося — тоді він, певно, частіше бував удома. Хлопчаком я лише помічав, що їй ставало якось ніяково, і тільки пізніше збагнув, чому саме. Але ж у квартирі, що складається з однієї великої кімнати й кухні, вони, звичайно, іншого вибору не мали.

Батька все це так приголомшило, що я вже боявся й заговорити знову про гроші,— адже це йому могло здатися пошлим. Він сприймав нашу зустріч як щось трагічне, але вже почав трохи й тішитись трагізмом «благородного страждання», смакувати його, а це значить, що далі важко буде повернутись до теми про триста марок на місяць, які він сам запропонував мені. З грішми справа приблизно така, як і з «плотським бажанням»: ніхто одверто не висловлювався про це й не думав, воно сприймалось або ж «витончено» — як Марі говорила про «плотські бажання» священників,— або вульгарно, але ніколи гроші не сприймалися як те, що вони в даний момент могли дати: їжу чи таксі, пачку сигарет чи кімнату з ванною в готелі.

Батько страждав, це було очевидно і дуже вразило мене. Він одвернувся до вікна, вийняв з кишені носову хусточку й витер свої скупі сльози. Ніколи досі я ще не бачив, щоб він плакав і користувався хусточкою за її

призначенням. Він щоранку одержував дві свіжі хусточки, а вечорами трохи зім'яті, але зовсім чисті викидав у ящик для білизни в своїй ванній кімнаті. Були часи, коли мати з ощадності, бо мило було дефіцитним товаром, заводила з ним довгі дискусії про те, чи не міг би він носити ті ж самі хусточки принаймні днів зо два чи три. «Адже ж ти тільки носиш їх у кишенях, і ніколи вони в тебе не забруднюються — треба ж думати й про наш обов'язок перед суспільством». Цим вона натякала на кампанію «боротьби з псуванням цінностей» та «марнуванням грошей». Але батько — це сталося єдиний раз за мові пам'яті — енергійно протестував і наполіг на тому, щоб йому щоранку видавали по дві свіжі хусточки. Проте я ніколи не бачив на ньому ні порошинки, ні краплі вологи або ж чогось такого, що викликало потребу витерти носа. А тепер він стояв обличчям до вікна й витирив не тільки сльози, а й таку вульгарну річ, як піт на верхній губі.

Я вийшов у кухню, бо він ще й досі плакав, було чутно, як він навіть схлипнув. Коли плачеш, то краще без свідків, і я подумав, що власний син, якого майже не знаєш, найменш бажаний свідок. Сам я лише при одній людині міг плакати — при Марі, а от чи була батькова коханка такого сорту людиною для нього, я не знав. Я бачив її тільки один раз, вона здалась мені привітною, гарною і якимось приємно пустою, але чув про неї немало. Наші родичі зображали її як особу, жадібну до грошей, та, проте, в нашому роду вважали жадібним до грошей кожного, хто «безсоромно» нагадував, що людині час від часу треба їсти, пити й купувати черевики. А вже той, хто вважає життєво необхідними такі речі, як сигарети, ванну, квіти і вино, має всі шанси потрапити в родинну хроніку під ім'ям «божевільного марнотрата». Я уявляв, що коханка таки коштує дорого: адже вона мусить купу-

вати собі панчохи, сукні, платити за житло і завжди бути в доброму гуморі, а це можливо тільки при умові «цілком урівноваженого фінансового стану», як сказав би мій батько. Коли він іде до неї після своїх смертельно нудних засідань спостережних рад, вона повинна ж бути веселою, запашною, побувати перед тим у перукарні. Я не міг собі уявити, що вона жадібна до грошей. Напевно, вона просто дорого коштувала батькові, а це в колі нашої рідні означало те саме, що й жадоба до грошей. Коли садівник Генкельс, який часом допомагав старому фурману, раптом з надзвичайною скромністю заїкнувся про те, що платня підсобним робітникам «уже, власне, три роки» вища за платню, яку він мав у нас, моя мати своїм пронизливим голосом прочитала двогодинну лекцію про «жадобу деяких людей до грошей». Якось на Новий рік вона дала поштареві двадцять пфенігів на чай і потім дуже обурилась, знайшовши на ранок у поштової скриньці в конверті ті двадцять пфенігів і записку, в якій поштар писав: «Совість не дозволяє мені грабувати вас, ласкава пані». Звичайно, у неї знайшовся в міністерстві зв'язку знайомий статс-секретар, якому вона зразу ж поскаржилася на «зухвальця, жадібного до грошей».

У кухні я поспіхом обійшов калюжу кави, пройшов через передпокій у ванну кімнату, вийняв з ванни пробку і тільки тоді пригадав, що вперше за останні роки прийняв ванну, не заспівавши хоча б «Лоретанської літанії». Змиваючи душею рештки піни на стінках ванни, з якої поволі витікала вода, я тихенько наспівував «Tantum Ergo». Попробував було й «Лоретанську літанію», — мені завжди подобалась та єврейська дівчина Маріам, часом навіть хотілось вірити, що вона справді

колись жила,— але й ця літанія не допомагала: певно, вона вже надто католицька, а я ненавидів і католицизм, і католиків.

Я подумав про те, що слід подзвонити Генріху Белену та Карлу Емондсу. З Карлом Емондсом я не говорив уже два роки після сварки, яка виникла між нами, а листів ми один одному взагалі не писали. Він повівся підло зі мною, і все через якусь дурницю: одного разу, коли Карл з своєю Сабіною пішли в кіно, а Марі — в своє «коло», я лишився доглядати їхнього наймолодшого сінка Грегора і вбив йому в молоко сире яйце. Сабіна сказала, щоб я о десятій годині підігрів молоко, налив у пляшечку й дав Грегору, а що хлопчик здався мені надто блідим і безпричинно капризним (він навіть не плакав, а тільки пхикав так, що мене взяла жалість до дитини), — то я подумав, що молоко з сирим яйцем піде йому на користь. Підігріваючи молоко, я носив дитину на руках по кухні, примовляючи: «А що їстиме наш малюк, що ми йому зараз дамо гам-гам? Яечко, от що!» — і таке інше, потім розбив яйце, збив як слід у міксері й вилив у молоко. Старші діти Карла вже міцно спали, нам з Грегором у кухні ніхто не заважав, і коли я дав йому в рот пляшечку, мені здалося, що молоко з яйцем дуже сподобалось малюкові. Він став усміхатись, а попоївши, зразу ж, не капризуючи, заснув. Коли потім Карл повернувся з кіно і побачив у кухні яєчну шкаралупу, він ввійшов до вітальні, де я сидів з Сабіною, і сказав: «Це ти правильно зробив, що приготував собі яєчню». Я пояснив, що яйце з'їв не сам, а дав Грегору, — і тут здійнялася ціла буря, з лайкою та прокльонами. Сабіну охопила справжня істерика, вона кричала на мене: «Вбивця! Вбивця!» Карл зарешетував і собі: «Бродяга! Розпусний цап!» Я так розпалився, що охрестив його «нещасною талалайкою», схопив своє пальто і, розгніваний, побіг від

них. Він ще волав мені навздогін з передпокою: «Ти безпритульний босяк!» А я йому у відповідь знизу: «А ти істеричний міщанин, вертихвіст нещасний!» Я справді люблю дітей, вмю добре забавляти їх, особливо немовлят, і не думав, щоб яйце пішло на шкоду однорічній дитині, але те, що Карл назвав мене «розпусним цапом», образило мене дужче, ніж Сабініне «вбивця». Зрештою схвильованій матері можна дещо й дозволити та пробачити, але ж Карл добре знав, що я не якийсь там «розпусний цап». Так наші дружні стосунки по-ідіотськи зіпсувались, хоча в глибині душі він вважав «чудесним» мій «вільний спосіб життя», а мене приваблював міщанський уклад його життя. Мені так і не вдалося переконати його, яким нудотно-одноманітним було моє життя, як педантично воно протікало, з усіма тими поїздками залізницею, готелями, тренуваннями, виступами, грою в «не-гнівайся-друже» та незмінним пивом,— і як мене приваблює Карлове життя, саме через його міщанський характер. Звичайно, він, як і всі інші, вважав, що ми принципіально не хочемо мати дітей, і викидні Марі здавались йому підозрілими; не знав він, як нам хотілося мати дітей. Попри всі ці неприємності я телеграмою попросив Карла подзвонити мені, але не збирався стрельнути в нього грошей. За цей час у нього з'явилась і четверта дитина, тому з грішми було сутужно.

Я сполоснув ще раз ванну, пройшов потихеньку в передпокій і заглянув у розчинені двері до вітальні. Батько знову повернувся лицем до столу і вже не плакав. З червоним носом, вологими зморшкуватими щоками він мав вигляд якогось промерзлого дідка, на диво спустошеного і майже дурнуватою. Я налив трішки коньяку й подав йому чарку. Він мовчки взяв чарку і випив. Не властивий йому вираз дурника так і лишився на його обличчі, а те, як він перекинув чарку й мовчав, з якимсь безо-

радним благанням простягнув її назад порожню, нагадувало слабоумство, якого я в ньому досі не помічав. Він мав вигляд людини, яка вже абсолютно нічим не цікавиться в житті, окрім хіба кримінальних романів, вина певної марки та заялжених дотепів. Свою вологу й зім'яту носову хусточку батько поклав прямо на стіл, і я сприйняв це кричуще для нього порушення правил пристойності як своєрідний каприз,— так роблять деякі діти, хоч їм уже тисячу разів казали, що носову хусточку на стіл не кладуть. Я налив йому ще трохи коньяку, він випив і зробив такий жест, що міг лише означати: «Прошу, подай мені пальто». Я удав, ніби не помітив натяку. Мені треба було повернути його до розмови про гроші. Я не придумав нічого кращого, як знову дістати з кишені свою єдину марку й почати жонглювати нею: підняв руку й покотом спустив монетку по руці вниз, а потім назад на долоню. На цей трюк він реагував вимушеною усмішкою. Я підкинув марку вгору, мало не до стелі, знову спіймав її — але батько лише повторив свій жест: «Будь ласка, моє пальто». Тоді я ще раз підкинув монету вгору, підхопив її великим пальцем правої ступні й потримав її так на висоті мало не під самим носом у батька, але він тільки роздратовано крутнув головою і пробурчав:

— Облиш!..

Знизавши плечима, я пішов у передпокій і взяв його пальто та капелюх з гардероба. Він уже стояв поряд зі мною, я допоміг йому одягтися, підняв рукавички, що випали з капелюха, й подав йому. Він знову мало не заплакав, якимось комічно скривив носа й губи і прошепотів:

— Невже ти не можеш сказати мені ще й ласкавого слова?

— Як-то ні? — мовив я. — Ти так ласкаво поклав мені свою руку на плече, коли тоді ті ідіоти судили мене,

і особливо благородно було з твого боку, що ти врятував життя фрау Вінекен, коли той слабоумний майор збирався розстріляти її.

— А, що там,— сказав він,— я вже все це майже забув.

— Це особливо благородно, що ти забув,— зауважив я,— а я не забув.

Він глянув на мене так, ніби благав не називати ім'я Генрієтти, і я не назвав, хоч і збирався спитати, чому в нього тоді не ворухнулося серце заборонити їй ту «екскурсію» в зенітниці. Я лиш кивнув головою, і він зрозумів, що я не спом'яну ім'я Генрієтти. Напевно, він, сидячи на засіданнях спостережної ради, малював у своєму блокноті голівки і час від часу виводив літеру «Г», а іноді, може, навіть цілком її ім'я: «Генрієтта». Він не був безпосередньо винен, тільки виявив якесь недоумство, що завадило йому збагнути всю трагедію або ж стало її передумовою. Точно не берусь цього пояснити. Він був такий витончений і шляхетний, такий добрий з вигляду, а втім, навіть не прислав мені якоїсь милостині, коли ми з Марі жили в Кельні. Що робило цього люб'язного чоловіка, мого батька, таким твердим і сильним, чому він говорить з телевізійного екрана про обов'язки перед суспільством, про державну свідомість, про Німеччину, навіть про християнство, в яке ж він і сам казав, що зовсім не вірить,— але говорить так, що, слухаючи його, мимоволі віриш? Певно, причиною цього можуть бути теж тільки гроші — не конкретні гроші, за які купують молоко, їздять у таксі, тримають коханку чи ходять у кіно, а гроші абстрактні. Я побоювався його, а він мене, бо ми обидва знали, що ми не реалісти, і обидва з презирством дивились на людей, які говорили про «реалістичну політику». Ми знали, що йдеться про щось більше, ніж ті дурні могли збагнути. І зараз я прочитав

у батьківських очах: не може він дати грошей клоуну, який тільки й знає, що витратити їх, тобто якраз протилежне тому, що з грошима слід робити. Я теж знав, що, хоч би він дав мені їх цілий мільйон, я б витратив їх, а для нього витратити гроші було рівнозначним марнотратству.

Коли я ждав у кухні та ванній кімнаті, поки він поплаче на самоті, у мене ще була надія, що батько, зворушений усім цим, подарує мені кругленьку суму, не ставлячи тих ідіотських умов, але тепер я ясно прочитав у нього в очах: цього він не може. Він не реаліст, і я теж, хоч обидва ми знали, що ті реалісти через свою обмеженість були тільки реалістами, такими ж дурними, як і всі маріонетки, що тисячу раз хапаються за комір і все ж не помічають нитки, на якій підвішені.

Я ще раз кивнув, щоб остаточно заспокоїти його: мовляв, не буду більше ні про гроші, ні про Генрієтту, проте в ту мить подумав про неї в такому вигляді, що здався мені непристойним,— уявив собі, якою б вона була тепер: тридцяти трьох років, напевно, уже розлучена з якимось промисловцем. Я не міг собі уявити, що вона жила б нашим пошлим життям — фліртувала, ходила б на прийоми й «міцно трималась за християнство», засідала в різних «комітетах» та «була особливо люб'язною до тих із СДПН, бо інакше вони стануть ще обмеженішими». Я міг уявити її лише як зайдиголову, здатну на вчинки, які реалісти вважали б снобізмом, бо в самих бракує фантазії: скажімо, хлюпнути коктейлю за комір якому-небудь президенту численних об'єднань або врзатись на своїй машині прямо в «мерседес» якомусь оберлицеміру, який тільки й знає, що скалити зуби. Чого б тільки вона не натворила, якби не могла малювати чи на гончарному крузі робити маслянки. Адже вона, як і я, повсюди, де тільки проявляється життя, відчувала б ту незриму стіну,

за якою гроші перестають бути тим, що можна витратити, стають недоторканими й існують тільки як абстрактна цифра в дарохранильниці.

Я пропустив батька до виходу. Він знову став потіти й вікликав у мене почуття жалю. Я збігав швиденько до вітальні, взяв там на столі його брудну хусточку й запхнув йому в кишеню пальта. Моя мати могла затіяти скандал, перевіряючи наприкінці місяця білизну й недоличившись носової хусточки,— могла приписати служницям крадіжку чи недбальство.

— Може, викликати тобі таксі? — запитав я.

— Ні,— відповів батько,— я трохи пройдуся пішки. Шофер чекає мене недалеко від вокзалу.

Він пройшов повз мене, я розчинив двері, провів його до ліфта й натиснув на кнопку. На площадці я ще раз вийняв з кишені свою марку, поклав її на долоню витягнутої лівої руки і став розглядати її. Батько з огидою одвернув погляд убік і крутнув головою. Я подумав, що він міг би принаймні вийняти гаманець і дати мені хоча б п'ятдесят, сто марок, але страждання, благородство й усвідомлення свого трагічного становища піднесли його до такого рівня досконалості, що будь-яка думка про гроші здавалась йому гидкою, а мої спроби нагадати про них — оскверненням святині. Я розчинив перед ним дверцята ліфта, він обняв мене, несподівано приюхався, захихикав і сказав:

— А від тебе й справді пахне кавою... Шкода, а я ж дуже хотів тобі зварити доброї кави — це я таки вмію.

Він випустив мене з обіймів, зайшов у ліфт, і, перш ніж ліфт почав спускатися вниз, я ще встиг побачити, як він там натиснув кнопку й хитро посміхнувся. Я ще постояв, спостерігаючи, як спалахують цифри: п'ять, чотири, три, два, один,— потім червоний вогник погас.

Повернувшись у квартиру й замкнувши за собою двері, я зрозумів, що повівся як дурень. Треба було прийняти батькову пропозицію — зварити мені каву — і таким чином затримати його ще на якийсь час. А в вирішальний момент, коли він подаватиме каву на стіл і, радіючи своїй удачі, наливатиме її в чашки, слід було сказати: «Викладай гроші» — або просто: «Ну, давай уже гроші». В вирішальний момент завжди все робиться примітивно, по-варварськи. Тоді говорять просто: «Ви одержуєте половину Польщі, ми — половину Румунії. А як з Сілезією: хочете мати три чверті її чи досить і половини?» Або ще так: «Вам чотири міністерських крісла, а нам — такий-то концерт». Я пошився в дурні, піддавшись і своєму, і батьковому настрою, замість просто схопити його за гаманець. Слід було почати з грошей, заговорити про них — про мертві, абстрактні, приковані на ланцюг гроші, які означають для людини життя або смерть. «Ви тільки й знаєте: гроші та й гроші!» — з жахом кричала мати завжди, навіть тоді, коли ми просили тридцять пфенігів на зошити. Вічні гроші. Вічна любов...

Я зайшов у кухню, одрізав скибку хліба, намазав її маслом, ввійшов до вітальні й набрав номер телефону Бели Брозен. Сподівався, що батько в такому стані — його, певно, морозило від хвилювання — поїде не додому, а до коханки. На вигляд вона схожа на сестру-жалібницю, яка може покласти його в постіль, дати грілку й напоїти гарячим молоком з медом. А в нашої матері дурна манера: якщо хто занедужає, вона зразу ж радить «взяти себе в руки», мобілізувати волю, а з певного часу «єдиними ліками» вважає холодний душ.

— Слухає Брозен,— відповіла вона, і мені було при-

ємно, що від неї нічим не пахне. У неї чудовий голос — альт, теплий і чарівний.

Я сказав:

— Це говорить Шнір, Ганс Шнір,— ви мене пам'ятаєте?

— Ще б пак, не пам'ятати,— відповіла ффрау Брозен сердечно,— добре пам'ятаю і так співчуваю вам.— Я не розумів, про що вона говорить, і второпав тільки тоді, як вона додала: — Але ж ви не забувайте, що всі критики дурні й чванливі егоїсти.

— Коли б я міг цьому вірити, мені б полегшало,— сказав я, зітхнувши.

— А ви візьміть та й повірте,— сказала вона,— просто повірте. Ви не можете собі уявити, як допомагає залізна воля — просто повірити в що-небудь, і все тут.

— Ну, а якщо мене хтось похвалить, як тоді бути?

— О-о-о! — Вона засміялась і витягла те «о» в чарівну колоратуру.— В такому разі ви просто повірте, що в ньому випадково взяла гору чесність і він забув про свій егоїзм.

Я засміявся. Я не знав, як мені звертатись до неї: «Бела» чи «ффрау Брозен». Адже ми були мало знайомі, а довідника, в якому можна б знайти пораду, як звертатись до коханки рідного батька, поки що немає. Зрештою я назвав її «ффрау Бела», хоч ця театральна манера звертання й здається мені особливо слабоумною.

— Ффрау Бела,— мовив я,— я в надзвичайній скруті. У мене був батько, ми балакали про всяку всячину, і я ніяк не міг заговорити з ним про гроші, тим часом...— Я відчув, що вона почервоніла, я вважав її цілком сумлінною жінкою, вірив, що її стосунки з моїм батьком ґрунтуються безумовно на «щирій любові» і тому всякі «грошові справи» для неї — справжня мука.— Будь ласка, вислухайте мене,— сказав я,— забудьте все, про що

ви зараз подумали, і відкиньте сором; я лише прошу вас, якщо мій батько заговорить з вами про мене... я хочу сказати: може, вам удасться навести його на думку про те, що мені конче потрібні гроші. Готівкою. І негайно, бо я остаточно збанкрутував. Ви слухаєте?

— Слухаю...— відповіла вона так тихо, що я навіть злякався. Потім у трубці стало чути, як вона хлипає.— Ви, звичайно, вважаєте мене непорядною жінкою, Гансе,— сказала вона і заплакала, вже не стримуючись,— продажною тварюкою, яких багато. Та інакше ви й *не можете* думати про мене. О-о-о...

— Нічого подібного,— заперечив я голосно,— я ніколи про вас так погано не думав, справді ніколи.— Я вже боявся, що вона заговорить про свою душу і про душу мого батька; судячи по тому, як нестримно вона заридала, це була сентиментальна жінка, і можна було чекати, що вона ще навіть заговорить про Марі.— Правда,— сказав я не досить переконливо, бо мені здалося підозрілим, що вона так зневажливо вимовляла слова «продажна тварюка».— Правда,— сказав я,— я завжди був переконаний у благородстві вашої душі й ніколи нічого поганого не думав про вас.— Це була правда.— А до того ж...— мені хотілося знову звернутись до неї на ім'я, але я не спромігся вимовити оте жахливе «Бела»,— до того ж мені вже скоро буде тридцять років. Ви ще слухаєте?

— Так,— зітхнула вона і знову схлипнула десь там, у Годесберзі, наче сиділа в сповідальні.

— Спробуйте хоча б натякнути йому, що мені потрібні гроші, і все.

— По-моєму, не зовсім зручно говорити з ним про це так прямо,— сказала вона стомлено.— Все, що стосується його сім'ї,— ви самі розумієте,— для нас табу. Але є інший спосіб.— Я мовчки ждав. Вона вже не плакала

вголос, а тільки схлипувала.— Часом він дає мені гроші для моїх колег, які терплять нужду,— сказала вона,— в такому випадку він полишає все на мене. Отже... ви як гадаєте, чи зручно буде, якщо я передаватиму вам ті невеличкі суми, як колезі, що в даний час терпить нужду?

— Я дійсно один з ваших колег, який терпить нужду, і не тільки в даний час, а буду в такому становищі принаймні з півроку. Але прошу вас, скажіть: що ви називаєте «невеличкими сумами»?

Вона відкашлялась, повторила своє «о», проте вже без колоратури, і сказала:

— Здебільшого це субсидії в конкретних випадках нужди: коли хтось помре, захворіє чи жінка народить дитину,— я хочу сказати, що в даному разі йдеться не про постійну підтримку, а, так би мовити, часткову допомогу.

— Яких розмірів? — запитав я.

Вона відповіла не одразу, і я спробував собі уявити її зараз. Я бачив її років п'ять тому, коли Марі вдалося зтягти мене в оперу. Фрау Брозен співала партію сільської дівчини, звабленої одним графом, і мене здивував батьків смак. То була дебела особа середнього росту, безсумнівна блондинка з традиційно пишними грудьми; вона стояла біля хати й, спершись на воза, а пізніше — на вила, прекрасним сильним голосом виражала прості емоції душевних переживань.

— Алло! — гукнув я.— Алло!

— О-о-о,— нарешті озвалась вона, і їй вдалася знову колоратура, хоча цього разу й слабенька,— ви так прямо ставите питання...

— Цього вимагає моє становище,— мовив я. Мене охопила тривога: чим довше вона мовчала, тим менша могла бути сума, яку фрау Брозен збиралась назвати.

— Знаєте,— зрештою сказала вона,— ті суми коливаються приблизно між десятьма й тридцятьма марками.

— А якщо ви придумаете якогось колегу, що потрапив у виключно важке становище — скажімо, тяжко поранився — і потребує на кілька місяців марок по сто допомоги?

— Друже мій,— відповіла вона стиха,— я ж гадаю, ви не сподіваєтеся, що я стану обманщицею.

— Ні,— сказав я,— я ж бо справді поранився і... Хіба ж ми з вами не колеги, не артисти?

— Спробую,— згодилась вона,— але не знаю, чи він кльоне на це.

— Що-що? — гукнув я.

— Я не знаю, чи вдасться мені зобразити справу так, щоб це його переконало. Боюсь, не вистачить фантазії.

Цього вона могла й не говорити, я вже й сам подумав, що більшої дурепи не стрічав за своє життя.

— А що, коли б ви спробували влаштувати мені ангажемент, скажімо, в тутешньому театрі, звичайно, на другорядні ролі — я непогано можу грати шаржовані ролі,— сказав я.

— Ні-ні, мій любий Гансе,— відповіла вона,— у мене й так голова йде обертом від усіх тих інтриг.

— Ну гаразд,— мовив я,— хотів би лиш сказати, що для мене бажані навіть невеличкі суми. До побачення й велике спасибі.— І я поклав трубку, перш ніж вона встигла щось сказати.

У мене було неясне почуття, що з цього джерела нічого не потече. Надто дурна та Брозен. А інтонація, з якою вона вимовила слово «кльоне», насторожила мене. Не виключено, що ту «підтримку колегам у нужді» вона просто клала в свою сумочку. Мені знов стало шкода батька, хотілося, щоб коханка в нього була і гарна, й інтелігентна. Я все ще каювся, що не дав йому можливості

зварити мені каву. Певно, та дурепа сміється в нього за спиною і глузливо крутить головою, наче невдоволена вчителька, коли батько йде в її кухню варити каву, а потім, лицемірно сяючи, хвалить його за каву, як хвалять собаку, що подав поноску. Шаленіючи від таких думок, я відійшов од телефону до вікна, розчинив його й став дивитись на вулицю. Я боявся, що рано чи пізно доведеться повернутись до пропозиції Зоммервільда і прийняти допомогу від нього. Раптом я дістав з кишені свою марку, жбурнув її на вулицю і в ту ж мить пожалкував за нею, поглянув їй услід, але не побачив її,— мені лише здалося, ніби я почув, як монета упала на дах трамвая, що рухався вулицею. Я взяв зі столу хліб з маслом і, дивлячись на вулицю, почав їсти. Минала вже восьма година вечора, я пробув у Бонні майже дві години, дзвонив шістьом так званим друзям, поговорив з матір'ю і з батьком, але в мене не тільки не добавилось жодної марки, а ще стало на марку менше, ніж було в час приїзду. Мені вже хотілося зійти вниз і пошукати свою марку на вулиці, проте час наближався до пів на дев'яту, і кожную мить міг прийти чи подзвонити Лео.

Марі добре, вона тепер у Римі, в лоні своєї церкви, і обдумує, як слід одягтися до аудієнції у папи. Цюпфнер, певно, роздобув їй фото Жаклін Кеннеді, купив іспанську мантилью та вуаль, бо тепер же Марі, по суті, стала ніби first lady¹ німецького католицизму. Я вирішив і собі з'їздити до Рима й попросити аудієнції у папи. Адже він і сам чимось нагадує старого, мудрого клоуна, та, власне, і образ арлекіна народився в італійському місті Бергамо; треба буде цей факт перевірити в Геннегольма, той усе знає. Я пояснив би папі, що мій шлюб з Марі розбився, власне кажучи, тільки через якісь там формальності з

¹ Першою дамою (англ.).

реєстрацією, і попросив би розглядати мене як своєрідну протилежність Генріху Восьмому: той був віруючим багатоженцем, а я — невіруючий однолюб. Розповів би йому, які зарозумілі та підлі німецькі «провідні» католики, — щоб він не дозволив пошити себе в дурні. Показав би йому кілька своїх номерів, такі забавні й легенькі сценки, як «По дорозі до школи й додому», але свого номера «Кардинал» — ні в якому разі, це його образить, бо ж він сам був колись кардиналом, а його мені найменше хотілось образити.

Я часто стаю жертвою власної фантазії; ось і тепер я так ясно уявив свою аудієнцію у папи, так чітко побачив себе, невіруючого, навколішках перед папою, в чеканні благословення, і швейцарських гвардійців біля дверей, і поряд себе якогось доброзичливого на вигляд монсиньйора з трохи гидливою усмішкою, — аж мало сам не повірив, що вже побував у папи. Тепер мені кортітиме розповісти Лео, що я був у папи і мав у нього аудієнцію. В ті хвилини я таки *був* у папи, бачив його усмішку і чув його приємний селянський голос, розповідав йому, як один дурник з міста Бергамо став арлекіном. Лео в таких речах дуже строгий, він завжди обзиває мене брехуном. Лео просто шаленів, коли я при зустрічі, бувало, питав його: «Ти пам'ятаєш, як ми з тобою перепиляли деревинку?» Він зразу ж починав кричати: «Та ніякої деревинки ми з тобою не пиляли!» Він таки має рацію, але це нерозумно з його боку і взагалі значення не має. А було це так. Лео йшов сьомий чи восьмий рік, а мені восьмий чи дев'ятий; одного разу він знайшов у стайні деревину — рештки якогось прогнилого тину, знайшов у тій же стайні й іржаву пилку і почав просити мене перепиляти з ним той оцупок. Я спитав його, навіщо нам пиляти ту нікудишню деревину, але він ніяк не міг пояс-

нити свого бажання — йому просто хотілось пиляти, і все тут; я сказав, що це абсолютно безглуздо, і Лео проплакав цілих півгодини; а значно пізніше, уже років через десять, коли на уроці німецької літератури у патера Вунібальда йшла мова про Лессінга, я раптом серед урока, без будь-якого зв'язку з темою, збагнув, чого тоді захотілось Лео: йому просто захотілось попиляти, і саме тоді, коли з'явилося те бажання, — пиляти саме зі мною. І от несподівано я зрозумів брата, через десяток років, а зрозумівши, пережив і його радість, і захоплення, і хвилювання — все, що спонукало його тоді, і пережив так сильно, що посеред урока почав імітувати рухи, ніби пиляю. Я бачив перед собою розпалене радістю хлоп'яче обличчя Лео, рухав іржаву пилку до нього, а він — до мене, аж поки патер Вунібальд несподівано для мене схопив мене за чуба і «змусив отямитись». З того часу я вірю, що справді перепиляв з Лео ту деревинку, а він не може мене зрозуміти. Лео реаліст. Тепер він уже не розуміє, що часом є потреба негайно зробити якоесь явно безглузде діло.

Навіть у нашої матері бувають такі раптові капризи: пограти в карти біля каміна, власними руками заварити в кухні чай з яблуневого цвіту. Напевно, в неї раптом виникає палке бажання посидіти коло красивого, до блиску відполірованого столу червоного дерева, пограти в карти, відчути себе матір'ю щасливої родини. Проте кожного разу, коли в неї з'являлося таке бажання, ніхто з нас не хотів грати з нею в карти; тоді починалися сцени, мати дорікала нам, що ми її не розумієм як матір, наполягала, нагадувала про четверту заповідь — обов'язок дітей коритись батькам, — та потім, зрозумівши, яке це задоволення — грати в карти з дітьми, які це роблять *лише* з почуття обов'язку, — плачучи йшла до своєї кімнати. Часом вона пробувала нас підкупити, натякала, що

розщедриться й почаствує нас «особливо смачним» напоєм чи їжею,— і зрештою знову виходив один з тих щедрих на сльози вечорів, які нам так часто дарувала мати. Вона не розуміла, що ми так уперто відмовлялись грати, бо в колоді все ще була та сама чирвова сімка, яка при кожній грі нагадувала нам Генрієтту, проте ніхто з нас не говорив матері про це, і пізніше, згадуючи її марні спроби зіграти роль щасливої родини біля каміна, я в думці сам грав з нею в карти, хоча всі ігри, в які можна грати удвох, завжди нудні. Я *справді* грав удвох з нею в «шістдесят шість», у «війну», пив чай з яблуневим цвітом і навіть з медом, мати, жартома погрожуючи пальцем, навіть давала мені сигарету, тим часом Лео десь у глибині дому грав якісь етюди, і всі ми, в тому числі й служниці, знали, що батько тепер — «у тої дівки». Певно, Марі якимось чином дізналась про ці мої «фантазії», бо, слухаючи мої оповідання, завжди поглядала на мене з недовірою, але ж того хлопчину в Оснабрюку я навіть *справді* бачив. Часом зі мною буває і навпаки: те, що я справді переживу чи побачу, здається уявним і нереальним, як от випадок, коли я з Кельна їздив у Бонн, до дівчат із групи Марі, щоб поговорити з ними про діву Марію. І те, що інші іменують nonfiction¹, здається мені чистісінькою фікцією.

17

Втративши надію знайти свою марку в вуличному бруді, я відступив од вікна й пішов у кухню зробити собі ще один бутерброд. Істівного лишилося в мене обмаль: банка квасолі, банка слив (я не люблю слив, але Моніка цього не знала), півхлібинки, півпляшки молока, чвертка

¹ Реальний факт (*латин.*).

кофе, четверо яєць, три скибочки сала й тюбик гірчиці. На столі в вітальні ще лежало в пачці чотири сигарети. Я почував себе так зле, що вже втратив будь-яку надію розпочати коли-небудь тренування. Коліно так розпухло, що холоша стала тісною, голова розболілась неймовірно: якийсь невгамовний свердлярчий біль; на душі — чорніше темної ночі, і до того ж оте «плотське бажання» — а Марі була в Римі. Мені бракувало її, запаху її шкіри, її рук на моїх грудях. У мене, як сказав одного разу Зоммервільд, «живе й вірне відчуття тілесної краси», я люблю товариство красивих жінок, як от моя сусідка ффрау Гребзель, але не відчуваю до них ніякого «плотського бажання», за що більшість жінок ображається на мене, хоча, якби я відчував і прагнув його вдовольнити, вони, напевно, зразу ж покликали б поліцію. Оте «плотське бажання» — складна й жахлива річ: чоловікам-полігамістам воно, певно, завдає постійних мук, а таких моногамних, як я, — завжди спонукає до прихованої неввічливості, бо більшість жінок ображаються, коли не відчувають в чоловіках того, що їм знайоме під назвою «ерос». Навіть ффрау Блотерт, порядна й побожна жінка, завжди трохи ображалась. Часом я починаю навіть розуміти негідників, про яких так часто пишуть у газетах, та коли уявлю собі, що існує так званий «шлюбний обов'язок», мені стає моторошно. Певно, жахливо жити в такому шлюбі, коли держава і церква змушують жінку до «цього діла» законом. Адже не можна змусити людину до милосердя. Мені хотілось і про це поговорити з папою. Його, напевно, інформують невірною.

Я зробив собі ще один бутерброд, вийшов у передпокій і взяв з кишені пальта вечірню газету, куплену мною в Кельні з вікна вагона. Вечірні газети часом допомагають мені: вони спустошують мене, як і телевізор. Перегорнув газету, прочитав заголовки і нарешті знайшов

замітку, від якої мимоволі засміявся: уряд Федеративної Республіки нагородив доктора Герберта Каліка хрестом за особливі заслуги. Калік — це той самий хлопчисько, що колись доніс на мене за пораженство і на домашньому суді вимагав жорстокої, нещадно жорстокої кари. Це він тоді, в останні дні війни, висунув геніальну ідею мобілізувати сирітський притулок на фронт. Я знав, що тепер Калік — поважна персона. В газеті писали, що він одержав той орден «за заслуги в поширенні демократичних поглядів серед молоді».

Якось, років два тому, він запросив мене до себе для примирення. Не знаю, що я мав дарувати йому — те, що його вправі з фаустпатроном призвели до загибелі сироту Георга, чи те, що він звинуватив мене в пораженстві й вимагав жорстокої, нещадно жорстокої кари? Марі вважала, що запросини для примирення відхилити не можна, тому ми купили квітів і поїхали до нього. Він має чудову віллу на самому підгір'ї Ейфеля, гарненьку жінку та ще одне створіння, яке вони обоє з гордістю називали «нашими дітьми». Дружина його з тих красунь, про яких важко сказати, справжні вони чи заводні. Сидячи поряд з нею, я весь час ледве стримувався, щоб не схопити її за руки чи за плечі або навіть за ноги й перевірити, чи вона таки не лялька. Вся її участь у бесіді зводилася до двох коротеньких фраз: «Ах, як чудово!» та «Ах, як огидно!» Спершу вона здалася мені нудною, та потім я навіть захопився нею і став розповідати всяку всячину — як от опускають монетки в автомат, — аби тільки перевірити, як вона реагуватиме на все. Коли я сказав, що недавно померла моя бабуся, — до речі, це неправда, бо бабуся померла дванадцять років тому, — вона сказала: «Ах, як огидно!» А по-моєму, якщо хтось помре, то можна сказати яку завгодно дурницю — тільки не «огидно». Потім я розповів, що одному добродію на прізвище Гумелог

дали звання почесного доктора (ніякий такий Гумелог зовсім не існував на світі, я нашвидку вигадав його, аби кинути в автомат щось позитивне), вона сказала: «Ах, як чудово!» Потім я розповів, що мій брат Лео перейшов у католицизм, вона трохи завагалась — і те вагання зда-лося мені майже ознакою життя; вона глянула на мене своїми величезними й пустими, як у ляльки, очима, щоб перевірити, до якої категорії відношу цю подію я сам, по-тім сказала: «Огидно — правда?» Все ж таки мені вдалося вирвати у неї якийсь варіант стандартної фрази. Я запро-понував їй відкинути «ах» в обох випадках і говорити лише «чудово» та «огидно»; вона захихикала, поклала мені ще спаржі на тарілку і лише тоді відповіла: «Ах, як чудово!» Кінець кінцем ми того вечора познайомились і з «їхніми дітьми» — п'ятирічним опецьком, що міг би хоч зараз виступати в рекламному телефільмі на тему: «Як треба рости дітей». Як він ретельно чистить зуби, який вихований: «На добраніч, тату!», «На добраніч, ма-мо!», низенький поклін Марі, низенький поклін мені. Я просто дивувався, як це там на телебаченні й досі не знають про нього.

Пізніше, коли ми вже перейшли до каміна пити каву з коньяком, Герберт почав розводитись про «величну епоху, в яку ми живем». Потім ще відкупорив пляшку шампанського і заговорив з пафосом. Він просив у мене пробачення, навіть став навколішки, щоб, як він сказав, просити «відпущення гріхів»; я ледве стримався, щоб не вдарити його ногою нижче спини, та потім узяв зі столу ніж для сиру й висвятив його в демократи. «Ах, як чу-дово!» — гукнула його дружина, а я, коли розчулений Герберт сів знову на своє місце, почав читати лекцію про «жидовствуючих янки». Я сказав, що певний час гадали, ніби моє прізвище — Шнір — має щось спільне зі словом «шноррен» — «жебрувати», але потім було доведено, що

воно походить від поняття «шнайдер» чи «шнідер», тобто «крavecь», а не від «шноррен», і тому я не єврей і не янкi, а проте...— і тут зненацька дав Герберту доброго ляпаса, бо раптом пригадав, як він змушував одного нашого шкільного товариша, Гетца Бухеля, довести своє арійське походження і Гетц потрапив у досить скрутне становище: мати його була італійка, з якогось південно-італійського села, а дістати звідти будь-які докази про його бабусю, що хоча б здалеку натякали на її арійське походження, виявилось неможливим уже тому, що село, де народилась мати Гетца, на той час зайняли «жидовствуючі янкi». Гетц і його мати пережили жахливі, небезпечні для життя тижні, поки вчителю Гетца спало на думку звернутись до одного фахівця боннського університету в расових питаннях. Той установив, що Гетц «чистий, абсолютно чистий взірець романської раси», але потім Калік вигадав нову вісентницю про те, ніби всі італійці зрадники, і вже до кінця війни Гетц не знав жодної спокійної хвилини. Про все це я згадав, почавши лекцію про «жидовствуючих янкi»,— і просто дав Каліку в пику, жбурнув свій бокал у камін, а за ним і ніж для сиру, схопив Марі за руку й потяг за собою з дому. Там на підгір'ї таксі не знайшлося, і нам довелось довгенько йти пішки аж до автобусної зупинки. Марі всю дорогу плакала, говорила, що я вчинив не по-християнськи й не по-людськи взагалі, але я відповів, що я не християнин і що сповідальні для мене ще не відкрили. Вона ще спитала, невже я не вірю, що Герберт серйозно став демократом, і я їй відповів: «Та ні ж бо, ніяких сумнівів у мене щодо цього немає, навіть навпаки, але я просто не можу його терпіти і ніколи не зможу».

Я розкрив телефонну книгу й почав шукати номер Каліка. Саме був відповідний настрій подискутувати з ним по телефону. Я пригадав, що потім ще раз бачився

з ним у домі своїх батьків, на журфіксі: розмовляючи з якимсь рабином про інтелектуальність євреїв, він благально поглянув на мене і похитав головою. Мені стало шкода рабина. То був уже досить літній чоловік з білою бородою, такий добросердий і простодушний на вигляд, що мене це аж зворушило. Герберт, звичайно, кожному новому знайомому розповідав, що він був нацистом і антисемітом, але що «історія розкрила йому очі». А втім, він ще за день до приходу американців у Бонн проводив з хлопчиками військове навчання в нашому парку й говорив їм: «Тільки-но забачите першу жидівську свиню, так зразу ж і паліть». Щоб мене дійсно хвилювало на журфіксах у матері, так це простодушність тих репатрійованих емігрантів. Їх так зворушувало каяття та базікання про любов до демократії, що вони ладні були кида-тись в обійми своїх ворогів і брататися з ними. Вони зовсім не розуміють, що таємниця всього того жаху — в деталях, дрібницях. Розкаяться у великих гріхах — політичних помилках, у зраді дружини, вбивстві, антисемітизмі — дуже легко, але як може простити той, хто розуміє деталі? Скажімо, те, якими очима дивились Брюль і Герберт Калік на мого батька, коли він поклав руку мені на плече, і як Герберт Калік, втративши від злості самовладання, стукав кісточками пальців по нашому столу і, втупивши в мене свої мертві очі, вимагав «жорстокої, нещадної кари» або як він схопив Гетца Бухеля за комір, поставив його перед класом і, незважаючи на не-сміливі протести вчителя, кричав: «Ви тільки погляньте на нього — адже це жид!»

У моїй пам'яті закарбувалося надто багато таких моментів, надто багато деталей, дрібниць — та й очі Герберта не змінили свого виразу. Мені стало моторошно, коли я побачив його перед тим старим, трохи простакуватим рабином, який був настроєний так миролюбно,

приймав од нього коктейлі і слухав балаканину про інтелектуальність євреїв. Емігранти й не здогадуються, що справжніх нацистів майже не посилали на фронт, — майже всі, що полягли там, були зовсім іншими людьми — такими, наприклад, як Губерт Кніпс, що жив у тому ж будинку, де й Вінекени, та Гюнтер Кремер, син пекаря; хоч вони й були ватажками в гітлерюгенді, їх обох послали на фронт, бо вони «не вкладали душі» в політику нацистів і не хотіли шпигувати за товаришами й доносити на них. Каліка — того б ніколи не послали на фронт, бо він у всьому наслідував правителів, як наслідує і тепер. Він — уроджений пристосованець. Справа тут зовсім не в тому, що думають колишні емігранти. А вони, звичайно, тільки й уміють поділяти людей на винних та невинних, нацистів та ненацистів.

До батька Марі часто заходив крайзляйтер Кіренган, він просто брав із шухляди пачку сигарет, не даючи ні талонів, ні грошей, закурював, сідав навпроти батька Марі на прилавок і говорив: «А що, Мартіне, коли б ми тебе посадили в невеличкий, затишненький і зовсім не страшний концтабір, га?» На це батько Марі відповідав: «Свиня завжди лишиться свинею, а ти завжди був нею». Вони знали один одного ще з шестирічного віку. Кіренган шаленів і погрожував: «Мартіне, не заходь так далеко, не переборщуй!» На це батько Марі відповідав: «А я піду ще далі: забирайся геть звідси!» Тоді Кіренган говорив: «Коли так, то я потурбуюся, щоб ти потрапив не в затишний, а в найгірший концтабір». Так повторялося час від часу, і батька Марі таки забрали б, якби гауляйтер не тримав над ним свою «захисну руку», але чому він це робив, ми так ніколи й не дізнались. Він, природно, не тримав свою «захисну руку» над усіма, зокрема над шкіряником Марксом та комуністом Крупе. Їх замордували. А гауляйтеру тепер живеться добре,

у нього є власне будівельне підприємство. Зустрівши якомсь Марі, він сказав, що «скаржитись не має на що». Батько Марі не раз говорив мені: «Які жахливі були нацистські часи, ти можеш уявити по тому, що я дійсно завдячую своїм життям отій свині — гауляйтеру і що тепер навіть мушу письмово засвідчити, що завдячую саме йому».

Тим часом я знайшов номер Каліка, але набирати його не поспішав. Я пригадав, що завтра у матері черговий журфікс. Я міг би піти туди та за рахунок своїх батьків принаймні напхати кишені сигаретами й солоним мигдалем, прихопити ще кульочок оливок і другий — печива з сиром, а потім обійти гостей з капелюхом і зібрати пожертву «для члена родини, який терпить нужду». Одного разу, ще п'ятнадцяти років, я зробив так — збирав «на особливі потреби» — і напросив близько ста марок. Я навіть не відчував докорів сумління, коли потім витратив ті гроші на себе, а якщо завтра збиратиму «для члена родини, який терпить нужду», то мені й брехати не доведеться — адже я справді член родини і в нужді; а потім ще можна піти в кухню, поплакати в Анни на грудях і сховати собі в кишеню кілька шматочків ковбаси. Всі ті ідіоти, материні гості, сприймуть мою витівку як дотепний жарт, навіть мати змушена буде з кислотою посмішкою дивитись на це як на жарт,— і ніхто не визнає, як усе це серйозно для мене. Ті люди нічого не тямлять. Вони хоч і знають, що клоун мусить бути меланхоліком, якщо він талановитий клоун, але що меланхолія у нього справді таки буває, цього їм не збагнути. У матері на журфіксі я міг би побачити їх усіх — Зоммервільда і Каліка, лібералів і соціал-демократів, шість різних сортів президентів і навіть протиатомників (мати моя теж днів зо три побула борцем проти атомної бомби, але потім, коли якийсь президент якогось там об'єднання пояснив

їй, що послідовна антиатомна політика може привести до різкого падіння акцій, вона негайно, буквально в ту ж мить, побігла до телефонного апарата, подзвонила в відповідний комітет і відмежувалась). А тоді б я — вже зовсім наприкінці, коли обійду всіх з капелюхом,— прилюдно дав би Каліку ляпаса, Зоммервільда обізвав би лицемірним попом, а всіх присутніх членів католицького проводу звинуватив би в підбурюванні до розпусти й шлюбної зради.

Я зняв палець з диска, не подзвонивши Каліку. Мені лиш хотілось запитати, чи він уже переборов своє минуле, чи в порядку ще його зв'язки з владою і чи не міг би він мене просвітити в питанні єврейської інтелектуальності. Колись Калік на вечорі гітлерюгенда виступив з доповіддю під назвою «Макіавеллі, або Спроба домогтися зв'язку з владою». Я мало що зрозумів з його доповіді, тільки «щире й недвозначне визнання влади» самим Каліком, проте на обличчях інших присутніх ватажків гітлерюгенда я прочитав, що й на їх думку він занадто далеко зайшов. Калік майже зовсім не говорив про Макіавеллі, тільки про Каліка, і по виразу облич слухачів було видно, що вони сприймали ту балаканину як одвертий цинізм. Адже на світі є такі типи, — про них часто пишуть у газетах, — садисти. Калік був не що інше, як політичний садист, і де б він не з'явився, всюди лишав по собі розтлінні душі.

Я вже задалегідь радів тому журфїксу. Нарешті мені хоч що-небудь та перепаде з капіталу моїх батьків: оливки, мигдаль, сигарети, — я ще напхаю собі в кишені сигар, цілими пачками, а потім продам їх трохи дешевше. Я зірву з грудей Каліка орден і дам йому по пиці. Порівняно з ним, навіть моя мати здається мені людянішою. Коли я з ним зустрівся востаннє, в гардеробній моїх батьків, він так сумно глянув на мене і сказав: «У кож-

ної людини є своя надія, християни це називають милістю». Я не відповів йому нічого. Зрештою, я ж не християнин. Пригадую, він тоді в своїй доповіді говорив ще про «ерос жорстокості» та про «сексуальний макіавеллізм». Як згадаю той його «сексуальний макіавеллізм», то мені стає шкода повій, до яких він ходить, так само як шкода жінок, змушуваних законом до шлюбних обов'язків з яким-небудь негідником. Я подумав про численних гарненьких молодих дівчат, яким доведеться займатися «тим ділом» без будь-якого бажання або за гроші з таким типом, як Калік, або ж безплатно з законним чоловіком.

18

Замість номера Каліка я набрав номер «бурси», в якій живе Лео. Колись же та повинні вони скінчити свою трапезу, проковтнути всі ті салати, що вгамовують хтивість. Почувши вже знайомий мені голос, я зрадив. Тепер той чоловігя палив сигару, і капустою від нього не так тхнуло.

— Шнір,— назвався я.— Пам'ятаєте?

Він засміявся.

— Аякже, пам'ятаю,— відповів старий.— Сподіваюсь, ви не буквально мене зрозуміли й не спалили свого Августіна?

— Ні, таки спалив,— мовив я.— Порвав той талмуд па шматки й аркуш за аркушем кинув у грубку.

Якусь мить він помовчав, потім додав хрипко:

— Ви жартуєте.

— Ні,— заперечив я,— в таких ділах я завжди послідовний.

— Боже праведний,— сказав він,— невже ви не схопили діалектичного зерна в моїх порадах?

— Ні,— відповів я,— я людина пряма, чесна й проста. А як там мій братуха,— запитав я,— коли вже панове зволять закінчити свою трапезу?

— Тільки-но подали їм десерт,— відповів він,— тепер уже не довго ждати.

— Що ж там подали? — поцікавився я.

— На десерт?

— Ага.

— Власне, я й не маю права говорити про це, але вам скажу. Сливовий компот, приправлений сметаною. Від самого вигляду слинка тече. А ви любите сливи?

— Ні,— сказав я,— я відчуваю незбагненну і водночас непереборну відразу до слив.

— Раджу вам почитати дослідження Гоберера про ідіосинкразію. Все це залежить від дуже й дуже ранніх переживань — переважно ще до народження. Це страшенно цікаво. Гоберер ретельно дослідив вісімсот таких випадків. Скажіть, ви — меланхолік?

— Звідки вам це відомо?

— Я чую по голосу. Вам слід би помолитися й прийняти ванну.

— Ванну я вже прийняв, а молитись не можу,— відповів я.

— Шкода,— сказав він.— Я подарую вам нового Августіна. Або К'єркегора.

— Той у мене ще є,— мовив я.— Скажіть, будь ласка, чи не могли б ви передати моєму братові ще одне прохання?

— Охоче,— відповів він.

— Передайте йому, щоб він приніс мені грошей. Скільки зможе дістати.

Старий щось пробурчав собі під ніс, а потім сказав голосніше:

— Це я все записую. «Принести грошей, скільки

зможе дістати». Між іншим, вам слід почитати Бонавентуру. Прекрасний твір — і глядіть мені, не зневажайте так дуже дев'ятнадцяте століття. Слухаючи ваш голос, можна припустити, що ви зневажаєте дев'ятнадцяте століття.

— Це правда, — мовив я, — я ненавиджу його.

— Помилковий погляд, — констатував він, — дурниці. Навіть архітектура не була такою поганою, як її зображують. — Він засміявся. — Перш ніж ненавидіти дев'ятнадцятий вік, ви почекайте, чим скінчиться двадцятий. Ви нічого не маєте проти, якщо я, розмовляючи з вами, доїм свій десерт?

— Сливовий компот?

— Ні, — сказав він і тоненько засміявся. — Я впав у неласку, і мені не дають їсти з панського столу, а тільки з кухні для челяді; сьогодні на закуску пудинг з паленим цукром. Між іншим... — він, видно, вже набрав у рот пудингу, проковтнув і, хихикаючи, вів далі, — між іншим, я мщу їм за це. Годинами розмовляю по телефону з колишнім колегою, що живе в Мюнхені, він теж був учнем Шелера. Часом дзвоню в Гамбург у довідкове бюро кінотеатрів або в Берлін на метеостанцію, — це я так, щоб помститися. При нинішній автоматичній системі перемикання цього ж ніхто не помітить. — Він знову почав жувати, захихикав і потім додав пошепки: — Церква ж багата, страшенно багата. Від неї смердить грошима, як од трупа якогось багатія. А от бідні покійники — ті пахнуть приємно. Ви це знаєте?

— Ні, — відповів я. Відчуваючи, що головний біль вщухає, я червоним кружечком обвів номер телефону тієї «бурси».

— Ви невіруючий, правда? Не кажіть — «ні», я по голосу чую, що ви невіруючий. Адже так?

— Так, — підтвердив я.

— Це нічого, зовсім не страшно,— сказав він,— у пророка Ісайї є одне місце, його навіть апостол Павло цитує в посланії до римлян. Слухайте уважно: «І побачать усі, кому про нього ще не сповіщали, і зрозуміють усі, хто ще нічого не чув».— Він зловтішно захихикав.— Ви мене зрозуміли?

— Так,— стомлено відповів я.

Раптом він сказав досить голосно:

— На добраніч, пане директор, на добраніч,— і поклав трубку. Останні його слова прозвучали, як зла пародія на раболіпство.

Я підійшов до вікна й поглянув на годинник, що висить на розі вулиці. Було майже пів на дев'яту. Щось надто вже довго вони там вечеряють. Я б охоче поговорив з Лео, але зараз мене цікавили насамперед гроші, які він міг позичити мені. Поступово я збагнув усю серйозність свого становища. Часом я не знаю, що є дійсністю: те, що явно реалістично постає в моїй уяві, чи те, що насправді сталося. У мене все змішується в голові. Я вже не міг би заприсягнутись, що таки бачив того хлопчину в Оснабрюку, але міг би побитись об заклад, що пиляв з Лео ту деревинку. Не міг би я й поклястися, що пішки ходив у Кальк до Едгара Вінекена, аби той дідав чек на двадцять дві марки обміняти на готівку. Гарантією реальності не можуть бути навіть деталі, що мені добре запам'яталися: зелена блузка на продавщиці, яка подарувала мені хлібці, чи дірки у шкарпетках молодого робітника, що пройшов повз мене, коли я сидів на приступці, ждучи Едгара. Я абсолютно певен, що бачив крапельки поту на верхній губі Лео, коли ми пиляли той оцупок. Пам'ятав я і всі подробиці тієї ночі, коли у Марі в Кельні був перший викидень. Генріх Белен влаштував мені кілька виступів перед молоддю по двадцять марок за вечір. Марі звичайно завжди ходила всюди зі мною, а в той вечір

лишилася дома, бо нездужала, і коли я пізно повернувся додому з дев'ятнадцятьма марками чистого заробітку в кишені, то нікого в нашій кімнаті не застав; на неприбраному ліжку побачив кров'яні плями і знайшов на комоді записку: «Я в лікарні. Нічого страшного. Генріх усе знає». Я миттю вибіг на вулицю, розпитав Генріхову буркотливу економку, в яку лікарню поклали Марі, й побіг туди, але мене в лікарню не пустили, спершу я мусив розшукати там Генріха, подзвонити йому по телефону, поки нарешті черниця відімкнула хвіртку і впустила мене. Було близько півночі, і коли я нарешті потрапив до Марі в палату, все вже скінчилося, вона лежала на постелі, смертельно бліда, заплакана, а біля неї сиділа черниця й перебирала чотки. Черниця молилась собі, а я взяв Марі за руку і слухав, як Генріх тихим голосом пояснював їй, що станеться з душею того створіння, якого вона не змогла народити. Марі, здається, була твердо переконана, що те дитя — так вона його називала — не потрапить до раю, бо воно нехрещене. Вона все повторяла, ніби воно так і лишиться в чистилищі, і я тільки в ту ніч уперше збагнув, які жахливі речі доводиться слухати католикам на уроках закону божого. Генріх був цілком безпорадний перед страхом Марі, і саме та його безпорадність якось втішала мене. Він говорив, що господь милосердний, і «напевно, милосердніший, ніж теологи зі своїми надто юридичними міркуваннями». Черниця все ще молилась, перебираючи чотки. А Марі — вона буває дуже вперта в релігійних питаннях — знов і знов питала, де ж проходить діагональ між законом і милосердям. Я пригадую, що вона так і говорила: «діагональ».

Я почував себе там зовсім зайвим, ніби виштовхнутим з їхнього кола, і зрештою вийшов з палати, зупинився біля вікна в коридорі й, закуривши, став дивитись

на автомобільне кладовище по той бік кам'яної огорожі. Весь мур був обклеєний передвиборними плакатами: «Довірся СДПН!», «Обирайте ХДС!» Можна було подумати, що хтось несосвітеним тупоумством намагався спеціально псувати настрої хворим, які випадково поглянуть на мур. «Довірся СДПН!» — це ще, можна сказати, прямо геніально, літературний шедевр порівняно з недоумкуватістю тих, хто вважав, що досить написати на плакаті: «Обирайте ХДС!» Я простояв так майже до другої години ночі, а пізніше у нас із Марі навіть виникла суперечка, чи дійсно там було те, що я бачив. Зліва підійшов якийсь прибудний пес, обнюхав стовп, на якому висів ліхтар, потім понюхав плакат СДПН, плакат ХДС, покропив на плакат ХДС і побіг собі підтюпцем далі, направо, в густу пітьму вулиці. Пізніше, коли ми згадували ту тривожну ніч, Марі ніяк не хотіла вірити мені про собаку, а коли все ж припускала, що собака міг і справді бути, то не вірила, що він покропив на плакат ХДС. Вона твердила, ніби я так підпав під вплив її батька, що, не усвідомлюючи свої брехні чи фальсифікації істини, можу сказати, ніби собака «зробив те свинство» на плакат ХДС, навіть якщо то був плакат СДПН. А втім, її батько зневажав СДПН значно сильніше, ніж ХДС, — і що я бачив, те справді бачив.

Коли я проводив Генріха додому, було близько п'ятої години ранку, і він, ідучи вулицями Еренфельда й показуючи на двері будинків, не переставав бурмотіти: «Все це мої прочани, все це мої овечки». На порозі квартири його зустріла сварлива економка з жовтими ногами й злісно прошипіла: «А це ще як розуміти?» Я прийшов додому і потай виправ у ванні холодною водою простирадло.

Еренфельд, поїзди з бурим вугіллям, вірówki для білизни, заборона купатися в ванні, а ночами час від часу

повз наше вікно з шумом, наче невибухаючі снаряди, пролітали пакети з покидьками, їх грізний шум кінчався шльопанням об землю або ще шурхотом яєчної шкаралупи, що котилась по двору.

Генріх іще раз дістав на горіхи од свого патера за те, що хотів добути нам грошей з благодійницької каси, але потім я знову сходив до Едгара Вінекена, Лео прислав нам свій кишеньковий годинник, щоб ми заставили його в ломбарді, трохи грошей виклопотав нам Едгар з каси для безробітних, і ми змогли принаймні виплатити за ліки, таксі та половину грошей за лікування.

Я думав про Марі, про черницю, що перебирала чотки, про слово «діагональ», про собаку, передвиборні плакати, автомобільне кладовище і про свої холодні руки після прання простирадла...— і все ж я б не міг заприсягнути, що все це справді було. Не міг я також з певністю сказати, що чоловік той з конвікту Лео розповідав мені, ніби він дзвонить на берлінську метеостанцію, аби лише завдати збитків церкві, а втім, я все це чув, як і його плямкання, коли він їв свій пудинг.

19

Довго не роздумуючи і ще не знаючи, що я їй скажу, я набрав номер Моніки Сільвс. Ще не відзвучав перший дзвінок, як вона вже зняла трубку й гукнула:

— Алло?

Мені полегшало від самого її голосу. Він у неї такий проникливий, сильний.

— Говорить Ганс, я хотів...— почав було я, але вона перебила мене:

— Ах, то це ви...

Нічого образливого чи неприємного в її інтонації не відчувалось, але я зрозумів, що Моніка чекала не мого

дзвінка, а чийогось іншого. Може, вона чекала дзвінка від якоїсь подруги або від матері, проте мене це образило.

— Я лиш хотів вам подякувати,— сказав я.— Ви зробили мені таку приємність...— До мене долинув запах її парфумів — «Тайга», чи як вони звуться, але надто терпкі для неї.

— Я так співчуваю вам,— сказала Моніка,— ви, певно, страждаєте.

Я не знав, що вона мала на увазі: пасквіль Костерта, якого вже, напевно, прочитав увесь Бонн, весілля Марі чи те й друге разом.

— Чи не могла б я вам чимось допомогти? — тихо спитала вона.

— Так,— відповів я,— ви могли б приїхати сюди, зігріти мою душу і моє коліно, що так страшенно розпухло.

Моніка мовчала. Я сподівався, що вона зразу ж скаже «гаразд», і мені вже стало тривожно від самої думки, що вона справді приїде. Та вона лиш сказала:

— Сьогодні не можу, до мене мають прийти гості.

Вона могла б сказати, кого чекає, принаймні додати слово «подруга» чи «приятель». А від слова «гості» мені стало прикро. Я сказав:

— Ну, тоді, можливо, завтра,— мені, певно, доведеться полежати принаймні з тиждень.

— А не можу я вам допомогти чимось іншим, я маю на увазі таке, що робиться по телефону? — Це було сказано таким тоном, що в мене знову зародилась надія: адже ті «гості» можуть бути звичайною подругою.

— Так,— мовив я,— ви могли б заграти мені по телефону мазурку Шопена В-dur, опус сьомий.

Вона засміялась і сказала:

— Ну, ви ж і майстер на витівки! — Почувши її сміх, я вперше взяв під сумнів свою моногамію.— Я не дуже люблю Шопена,— мовила вона,— і граю його погано.

— Ах, боже мій,— сказав я,— та яке ж це має значення! Ноти у вас є?

— Десь повинні бути,— відповіла вона.— Хвилиночку...

Моніка поклала трубку на столик, і я почув, що вона вийшла з кімнати. Поки вона повернулась, минуло кілька хвилин, я пригадав, як Марі розповідала мені, що навіть у деяких святих були подруги. Звичайно, між ними існувала тільки духовна любов, але вони все ж мали від жінок «те діло» хоча б духовно. А я і цього не мав.

Моніка знову взяла трубку.

— Таки є,— зітхнувши, мовила вона,— ось тут усі мазурки.

— Будь ласка,— попросив я,— заграйте мені мазурку В-dur, опус сьомий, номер один.

— Я вже кілька років не грала Шопена і мушу трохи повторити.

— Може, вам не хочеться, щоб ваші гості почули, що ви граєте Шопена?

— О-о,— засміялась вона,— за нього я спокійна: хай слухає.

— Зоммервільд? — запитав я притишеним голосом і, почувши її здивований оклик, додав: — Якщо це справді він, трахніть його кришкою вашого рояля по голові.

— Він цього не заслужив,— мовила вона,— він дуже поважає вас.

— Це я знаю,— відповів я,— навіть вірю, що це так, але мені було б приємніше, коли б я наважився порішити його.

— Я трохи потренуюсь і заграю вам мазурку,— несподівано змінила вона тему.— Я вам подзвоню.

— Гаразд,— мовив я, але обоє ми не поклали трубок. Я чув її дихання — не знаю, як довго, але чув,— потім

вона поклала трубку. А я ще довгенько тримав свою в руці — слухав, як вона дихає. Господи милосердний, принаймні подих жінки...

Хоча квасоля, яку я з'їв, ще каменем лежала в шлунку й посилювала мою меланхолію, я пішов у кухню, одкрив другу банку квасолі, виклав консерви в каструлю, в якій розігрів і першу порцію, і запалив газ. Потім викинув паперовий фільтр з кофейною гущею в відро для відходів, взяв чистий фільтр, всипав туди чотири ложечки кофе, поставив на вогонь воду й почав порядкувати в кухні. Калюжу кави накрив сухою ганчіркою, порожні бляшанки та яєчну шкаралупу викинув у відро. Я ненавиджу неприбрані приміщення, але сам прибирати не вмю. Я пішов у вітальню, забрав зі столу склянки та чарки й відніс їх у кухню в раковину. Безладдя у квартирі вже не було, але на прибрану вона теж мало чим скидалась. От Марі — та вміла так спритно і швидко надати кімнаті прибраного вигляду, хоча нічого помітного ніби й не робила. Певно, такі вже у неї руки. Сама лише згадка про руки Марі — тільки припущення, що вона може покласти їх на плечі Цюпфнеру, — перетворювала мою меланхолію в розпач. Жіночі руки так багато можуть зобразити чи імітувати, що чоловічі, порівняно з ними, здаються мені якимись приклеєними колодками. Чоловічими руками можна потиснути руку товариша, битися, звичайно — стріляти, ставити підписи — скажімо, підписувати безготівкові чеки; оце і все, на що здатні чоловічі руки, — ну, звичайно, і працювати. А жіночі — це вже майже зовсім і не руки, навіть тоді, коли намазують хліб маслом чи легким порухом відкидають з лоба пасмо волосся. Досі жодному теологу не спало на думку використати в своїй проповіді те, що сказано в євангелії

про жіночі руки: Вероніка, Магдаліна, Марія, Марта — стільки жіночих рук пестило тіло Христа в євангелії! А вони тільки й проповідують що закони, принципи моралі, мистецтво, державні устої. Проте, так би мовити, в приватному житті Христос мав справу майже виключно з жінками. Звичайно, він не міг обійтися без чоловіків, бо вони, як от Калік, мають зв'язки з владою, мають здібність до організації та всіляких інших дурниць. Йому потрібні були чоловіки для грубої роботи, як потрібні вантажники при переселенні на нову квартиру. А втім, Іоанн та Петро були такі послужливі й ласкаві, що в них не лишилось майже нічого чоловічого, тоді як Павло — справжній чоловік, як і належить римлянину.

Вдома у нас при кожній зручній нагоді читали біблію, бо серед наших родичів завжди кишіло попами, зате про євангельських жінок чи про таку незбагненну річ, як підступний Маммона,— ніхто навіть і не згадував. І в «колі» освічених католиків ніхто не хотів говорити про несправедливого Маммону. Коли я наводив їх на цю тему, Кінкель та Зоммервільд лиш розгублено всміхалися, наче помітивши у Христа якийсь прикрий ляпсус, а Фредбойль навіть твердив, ніби той вираз за минулу історію «невпізнанно зносився». Його непокоїла «іраціональність» того поняття, як він говорив. Так ніби гроші — це щось раціональне. В руках Марі навіть гроші втрачали свій сумнівний характер, вона так чудово вміла з ними поводитись — необачливо і водночас уважно. Оскільки я не визнавав ніяких чеків та подібної форми оплати, мені завжди приносили гонорар готівкою додому, й тому в нас не було потреби планувати свої видатки більш як на два чи три дні наперед. Вона давала гроші майже всім, хто просив у неї, а іноді 'й тим, хто ніколи не попросив би,— досить було їй почути, що людині потрібні гроші. Якось у Геттінгені вона дала кельнеру на

зимове пальто синкові, що мав іти в перший клас, а в поїздах завжди доплачувала за безпорадних бабусь, які, їдучи на похорон, «випадково потрапляли» у вагон першого класу швидкого поїзда. А таких бабусь, що їздять ховати своїх дітей, онуків, невісток та зятів, у поїздах безліч; іноді вони навмисне кокетують своєю старечою безпорадністю й ніби ненароком опиняються у вагоні першого класу і розташовуються там з усіма своїми кошиками та вузлами, напханими салом, копченою ковбасою та піріжками. І хоча всім у купе ясно, що у бабусі в кишені лежить квиток у вагон другого класу, Марі змушує мене розпихати всі ті важкі вузли й кошики на багажні полиці, а сама йде в коридор і «влаштовує справу» з кондуктором, перш ніж бабусі роз'яснять, що вона не туди потрапила. Перед тим Марі завжди розпитувала стару, хто в неї помер і куди вона їде — щоб знати ж, скільки за неї слід доплатити. Коментарі бабусь, як правило, обмежувались люб'язними словами: «А молодець не така вже й погана, як про неї всюди говорять», а гононар — величезними бутербродами з шинкою. Особливо на лінії між Дортмундом та Ганновером щодня їздить туди й сюди багато бабусь на похорони, принаймні так мені здавалося.

Марі завжди було ніяково, що ми їздимо в вагоні першого класу, до того ж вона й дивитись не могла спокійно, коли когось видворяли з нашого вагона лише тому, що він купив квиток другого класу. Вона виказувала невичерпне терпіння, вислухуючи найдетальніші описи родинних зв'язків та розглядаючи фотокартки абсолютно чужих їй людей. Одного разу ми просиділи цілих дві години з старою селянкою з Бюккебурга, яка мала двадцять трьох онуків і возила з собою фотокартки всіх двадцяти трьох; ми вислухали двадцять три біографії й оглянули двадцять три фотокартки молодих чоловіків і жінок,

з яких кожен чогось та досягнув у житті: той став інспектором міської управи в Мюнстері, та вийшла заміж за помічника начальника станції, той керує лісопилкою, а той «на керівній посаді в тій партії, за яку ми завжди глосуєм,— та ви ж знаєте, яка то партія», а ще про одного, який служить у бундесвері, вона сказала, що той «завжди вибирав тільки щось цілком надійне». Марі завжди з цікавістю вислухувала всі ті історії, вважала їх незвичайно хвилюючими, вбачала в них «справжнє життя», а мене стомлювала їх одноманітність. Надто вже багато їздило між Дортмундом та Ганновером бабусь, у яких онуки служили всякими помічниками на залізниці, а невістки передчасно помирали, «бо теперішні жінки вже не хочуть родити всіх дітей — от чому».

Марі вміла дуже ввічливо й люб'язно поводитися з старими людьми; вона ще любила допомагати їм дзвонити по телефону. Якось я сказав, що їй би слід піти на роботу в бюро добрих послуг на залізниці, і вона трохи ображено відповіла: «А чому б і ні?» Проте в моїх словах не було ні злої іронії, ні зневаги. Ну, а тепер вона і справді потрапила в своєрідне благодійницьке бюро: по-моєму, Цюпфнер одружився з нею, аби «спастися» їй, а вона — аби «спастися» його, проте я не певен, чи дозволить він їй витрачати його гроші на доплату бабусям за вагони першого класу в швидких поїздах. Він, звичайно, чоловік не скупий, але до нудоти невибагливий, як і наш Лео. Його невибагливість не схожа на невибагливість Франціска Ассізького, що міг собі уявити потреби інших людей, хоча сам і жив аскетом. Сама думка про те, що тепер Марі може носити гроші Цюпфнера в своїй сумочці, була мені так само нестерпна, як слова «медовий місяць» і порада «боротися за Марі». Під словом «боротися» я розумію тільки фізичну боротьбу, бійку. А я, навіть як недостатньо натренований клоун, сильніший і за

Цюпфнера, і за Зоммервільда. Поки вони стануть у позицію, я встигну тричі перекинутись через голову, підскочу до них ззаду, зіб'ю з ніг і всиплю їм такого перцю, що надовго запам'ятають. Чи, може, вони мають на увазі бійку за всіма правилами? Вони здатні й на таке перекручення «Саги про нібелунгів». А може, вони мають на увазі духовну боротьбу? То чому ж тоді не дозволили Марі відповідати на мої листи — адже це теж своєрідна духовна боротьба, і я не побоявся їх, перший кинув виклик. Які лицеміри — мене хочуть зобразити непристойним циніком, а в самих язик повертається для таких слів, як «весільна подорож», «медовий місяць»... Послухали б, що говорять поміж собою кельнери та покоївки про це. І де б не з'явилися молодожони — у поїзді, в готелі, — всюди на них кивають різні зубоскали й шепочуть їм услід: «У них медовий місяць...» Та кожній дитині відомо, чим вони займаються в той медовий місяць! А хто знімає простирадла з їхнього ліжка, хто пере їх. Не може бути, щоб вона, кладучи руки на плечі Цюпфнеру, не згадала, як я тоді грів її холоднючі руки у себе під пахвами.

Її руки... Ними вона відчиняє вхідні двері, поправляє ковдру, якою вкрита маленька Марі, в кухні підсмажує грінки, ставить на вогонь воду, виймає з пачки сигарету... Записка служниці цього разу лежить не на кухонному столі, а на холодильнику. «Пішла в кіно. Повернуся о десятій». У вітальні на телевізорі писулька Цюпфнера: «Ще мушу побачити Ф. у нагальній справі. Цілую. *Геріберт*». Холодильник замість кухонного столу, «цілую» замість «цілую міцно». В кухні, намазуючи грінки товстим шаром масла й товстим шаром ліверної ковбаси і кладучи в чашку три ложечки какао замість двох, ти вперше від-

чуваєш, як тобі остогидло турбуватись про свою талію, мимоволі згадуєш, як фрау Блотерт заверещала на тебе, коли ти взяла другий шматок торта: «Ви не боїтеся поповнішати — адже це буде разом понад п'ятсот калорій!» І кинула на тебе погляд м'ясника, що красномовно говорив: «Ні, вам цього вже не можна...» О, ти пресвятий «ка-ка-ка ...нцлер» і «...толон!» Так, так, ти починаєш повніти. Про це вже шепчуться по місту, по місту-шепотуну. Від чого в тебе така нервозність, оте бажання посидіти в темряві на самоті, в кіно і в церкві, а зараз у вітальні з какао та грінками? Що ти відповіла під час танцю на вечірці молодому лобуряці, що зненацька випалив: «Скажіть мені зразу, ласкава пані, що ви любите в житті, але швидше, не думаючи!» Ти, певно, сказала йому правду: «Дітей, сповідальні, кінофільми, грегоріанський хорал і клоунів». — «А чоловіків хіба ні, ласкава пані?» — «Ні, одного таки люблю, — певно, сказала ти. — Але не взагалі чоловіків — вони такі дурні...» — «Можна так і в газеті написати?» — «Ні-ні, ради бога, не треба!» Якщо вона сказала «одного чоловіка», то чом не сказала — «свого чоловіка»? Коли люблять одного чоловіка, тільки одного, то тоді ж говорять лише про свого, вінчаного. Ох, оте слово «чоловік» — слово одне, а зміст різний!

Додому повертається служниця. Ось вона вставляє ключ у замок, одчиняє двері, зачиняє двері, знову ключ у замок. Спалахує світло в передпокої, гасне, спалахує в кухні, розчинились дверцята холодильника, знов зачинились, світло в кухні погасло. З передпокою тихий стук у двері вітальні: «На добраніч, пані директорко». — «На добраніч. Як поводитася Марі сьогодні?» — «О, прекрасно!» В передпокої світло гасне, кроки завмирають на сходах. («Значить, вона сама-самісінька сидить у темній вітальні й слухає церковну музику»).

Тими самими руками, якими ти прала простирадла і які я зігрівав потім під своїми пахвами, ти торкаєшся до всього: до радіоли, пластинок, кнопок, чашки, хліба, дитячої голівки, дитячої ковдри, тенісної ракетки. «Чого ти, власне, перестала ходити на тенісний майданчик?» Знизує плечима. Не хочеться, просто не хочеться. А теніс же таке корисне заняття для дружин політиків і провідних католиків. Ні-ні, ці поняття ще не цілком ідентичні. Але теніс надає жінці стрункості, гнучкості, привабливості. «До того ж Ф. так охоче грає з тобою в теніс. Ти що — хіба не любиш його?» Чом ні, навпаки — він такий душевний. Щоправда, кажуть люди, ніби йому горло та лікті допомогли пробитися в міністри. Його вважають шахраєм, інтриганом, а все ж його прихильність до Геріберта щира: люди грубі й продажні часом люблять чесних і непідкупних. Яка зворушлива коректність була виявлена при будівництві Герібертової вілли: ніяких «спеціальних кредитів», ніякої «допомоги» досвідчених фахівців-будівельників з числа друзів по партії та церкві. Тільки за те, що йому заманулося взяти ділянку «на схилі», довелось доплатити, і це він вважає «в душі» корупцією. Проте саме ділянка на схилі виявилась невдалою.

Хто будеється на схилі, той може розташувати садок вище будинку або нижче. Геріберт вибрав місце для садка внизу, — і це потім виявиться незручним, коли маленька Марі почне гратися з м'ячем: щохвилини м'яч котитиметься до сусідського живоплоту, часом крізь нього на квітник, толочитиме траву, квіти, пошкодить якийсь там ніжний заморський мох і викликатиме сцени судорожного прощання: «Що ви, що ви — хіба ж можна гніватись на таку маленьку й чарівну дівчинку?» Звичайно, не можна. Срібні голоси зображають удавану веселість і всепрощення, судорожно скривлені губи, витягнуті шиї

та напружені м'язи облич виказують роблену привітність, тоді як єдиною можливою формою розрядки була б сварка, обмін дошкульними образами. Та поки що все терпиться, прикривається фальшивою добросусідською привітністю, аж доки якогось тихого літнього вечора за зачиненими дверима й опущеними шторами не почнуть жбурляти дорогим посудом у привиди ненароджених дітей. «Я хотіла родити — це ти, ти не хотів!» Дорогий посуд, коли його жбурляють об стіну кухні, дзвенить не музично. По дорозі на підгір'я виють сирени швидкої допомоги. Поламані крокуси, зім'ятий мох, дитяча ручка котить м'ячик у сусідський квітник, сирени виють, сповіщаючи про неоголошену війну. «Ох, треба таки було заводити садок вище дому».

Телефонний дзвінок вирвав мене з задуми; я здригнувся, схопив трубку й почервонів: уже було й забув про Моніку Сільвс. Вона гукнула:

— Алло! Ганс?

— Так, — відповів я, не одразу збагнувши, чого вона дзвонить. І лиш коли сказала: «Ви розчаруетесь», — я згадав про мазурку.

Тепер я вже відступати не міг, сказати «я відмовляюсь» не годилося, треба було якось перетерпіти ту нещасну мазурку. Я чув, як Моніка поклала телефонну трубку на кришку рояля, потім почала грати, грала вона прекрасно, інструмент звучав чудово, але поки вона грала, я з горя розплакався. Не слід було викликати в пам'яті ту хвилину, коли я повернувся од Марі додому, а Лео в музичному салоні грав цю саму мазурку. Такі хвилини повторяти не можна — і тим більше ділити їх з кимось іншим. Як той осінній вечір у нашому парку, коли Едгар Вінекен пробіг стометрівку за десять і одну

десяту секунди. Я власними руками заміряв доріжку, власними руками засікав час на секундомірі, і він пробіг її за десять і одну десяту секунди. Едгар був у чудовій спортивній формі, прекрасно настроений — але ж нам, звичайно, ніхто не повірив. Наша помилка полягала в тому, що ми взагалі сказали про це іншим, бажаючи тим самим продовжити незвичайний момент. Нам слід було тільки самим радіти, що він справді пробіг стометрівку за десять і одну десяту секунди. Потім він знову пробігав ту дистанцію за десять і дев'ять десятих, за одинадцять секунд, як звичайно, і тому нам не повірили, тільки сміялися з нас. Про такі моменти в житті й говорити не слід, а прагнути їх повторення — просто самогубство. І я теж учинив своєрідне самогубство, слухаючи по телефону, як Моніка грає мазурку. Є такі ритуальні моменти, що хтось інший їх повторити не може, скажімо, те, як ффрау Вінекен різала хліб,— але я хотів і цей момент повторити з Марі, попросивши одного разу, щоб вона порізала хліб, як це робила ффрау Вінекен. Проте кухня робітника — це не кімната в готелі, а Марі — не ффрау Вінекен: ніж ковзнув по хлібині, вона порізала собі ліву руку, і той випадок розладнав нам життя на цілих три тижні. До такого нещастя може призвести сентиментальність. Щасливі моменти не слід тривожити, і ніколи їх не слід повторяти.

Доки Моніка скінчила грати мазурку, я так настраждався, що вже й плакати не міг. Вона, певно, відчула це, бо підійшла до телефону і тільки стиха сказала:

— От, бачите, що вийшло...

А я відповів:

— Це була моя помилка, не ваша, пробачте мені.

Я почував себе так, ніби валявся п'яний, забльований і смердючий у стічній канаві з сороміцькою лайкою

на устах і в такому вигляді попросив себе сфотографувати та й послав те фото М'оніці.

— Можна мені буде ще колись подзвонити вам? — несміливо запитав я. — Через кілька днів, чи що. Свою огидну поведінку я можу пояснити лише одним: мені зараз так погано, що й не сказати.

Якийсь час я нічого не чув, крім її подиху, а потім вона сказала:

— Я виїду звідси, на два тижні.

— Куди? — запитав я.

— На семінар молодих католичок і трохи помалювати.

— Коли ж ви прийдете приготувати мені омлет з грибами та який-небудь з ваших неповторних салатів? — запитав я.

— Я не можу прийти, — відповіла вона, — тепер не можу.

— А потім?

— Прийду... — мовила вона; я ще почув, як вона заплакала, а потім поклала трубку.

20

Я подумав, чи не слід мені помитися в ванні — таким брудним себе відчував; здавалося, що від мене смердить, як од святого Лазаря, — а втім, я був абсолютно чистий, і нічим од мене не пахло. Я поплентався в кухню, вимкнув газ під каструлькою з квасолею та під чайником, знову повернувся до вітальні й хлебнув коньяку просто з пляшки, але й це не допомогло. Навіть телефонний дзвінок не розвіяв гнітючого почуття. Я зняв трубку, озвався:

— Слухаю.

Почувся голос Сабіни Емондс:

— Що це ти витворяєш, Гансе? — Я мовчав, і вона

додала:— Посилаєш телеграми... Я вже злякалась: чи не сталося з тобою якогось лиха. Невже тобі так погано?

— Дуже погано,— стомлено мовив я.

— Я виходила з дітьми на вулицю,— сказала вона,— а Карла вдома немає, виїхав зі своїм класом на тиждень у шкільний табір. Щоб тобі подзвонити, я спершу мусила знайти кого-небудь, хто доглянув би дітей.

По голосу відчувалося, що в її житті — ніякого про-світку, і говорила вона, як і завжди, трохи роздратовано. Просити в неї грошей я не зважився. З часу одруження Карл усі ці роки ніяк не може звести кінці з кінцями в своєму сімейному бюджеті; коли ми з ним посварилися, в нього було троє дітей, а ще одного вони чекали, проте я не насмівився запитати Сабіну, чи народилося чет-верте. В їхній квартирі завжди панувала атмосфера не-стримуваного роздратування. Всюди потрапляли на очі його прокляті блокноти, де він робить нескінченні підра-хунки, як прожити на свою зарплату, і коли я лишався з ним наодинці, він ставав зі мною до непристойності одвертим і заводив сугубо чоловічі розмови про діторо-діння, нарікав на політику католицької церкви в цьому питанні (і саме передо мною!), а потім кожного разу на-ставала мить, коли він дивився на мене з виглядом не-щасного пса, що ось-ось завис, але майже завжди в такі хвилини раптом заходила Сабіна й визвірялась на нього лютими очима, бо знов була вагітна. Кінчалися ті сце-ни звичайно тим, що вони сідали поряд і ревли, бо такі справді любили одне одного. Тим часом у глибині квар-тири гучнішав дитячий гвалт, малюки з насолодою пере-кидали нічні горщики, мокрими ганчірками шльопали по новісіньких шпалерах,— і все це в домі у Карла, який завжди повторяє свої педагогічні принципи: «Дисцип-ліна, дисципліна» та «Абсолютний і безумовний послух». Зрештою мені не лишалось нічого іншого, як іти до дітей

і вгамовувати їх своїми фокусами; але це їх зовсім не заспокоювало, вони верещали від захоплення, намагались повторити мої витівки, і кінець кінцем усі ми сідали коло столу, брали дітей на коліна і дозволяли їм пробувати вино з наших бокалів. Карл і Сабіна заводили розмову про книжки й календарі, в яких пишеться, коли саме вагітніють жінки. І при всьому тому у них весь час з'являлися діти, а їм і на думку не спадало, як тяжко слухати ті розмови нам з Марі, бо ми ніяк не могли діждатися своїх дітей. Коли потім Карл п'янів, він посилав прокляття Ватікану, накликав нещастя на голови кардиналів і самого папи, і — що було найхімернішим — я починав захищати папу. Але в цьому Марі розумілася краще за всіх нас і роз'яснювала Карлу та Сабіні, що на такі питання там, у Римі, інакше дивитись не можуть. Тоді вони обоє хитро примружували очі й підморгували одне одному, немов говорили: «Знаємо вас, ви, певно, вдаєтеся до таких витончених фокусів, що дітей ніколи не буде». А кінчалось усе здебільшого тим, що якимсь із перевтомлених дітей виривало у Марі, в мене, у Карла чи в Сабіни з рук бокал і виливало вино на учнівські зошити, які завжди купами лежали на письмовому столі. Це, звичайно, було дуже неприємно для Карла, який завжди проповідує учням дисципліну та порядок, а потім змушений повертати їхні зошити, залиті вином. Дітей лупцювали, вони здимали ревище, і Сабіна, кинувши нам погляд — «Ех ви, чоловіки!..» — ішла з Марі до кухні зварити каву і, мабуть, заводила там з нею сугубо жіночі розмови, що були Марі так само неприємні, як і мені сугубо чоловічі. Лишившись зі мною на самоті, Карл знову починав про гроші трохи докірливим тоном, немов хотів сказати: «Я говорю з тобою про це тому, що ти хороший хлопець, але *зрозуміти* мене ти не можеш».

Я зітхнув і сказав:

— Сабіно, я остаточно збанкрутував: і як актор, і морально, і фізично, і матеріально... я...

— Коли справді будеш голодний,— відповіла вона,— то, сподіваюся, ще не забув, де для тебе завжди стоїть наготові горщик супу.— Голос її звучав щиро і по-діловому, а я так був зворушений, що не міг вимовити й слова.— Ти мене чуєш?— запитала вона.

— Чую,— відповів я,— і не пізніше як завтра опівдні прийду попоїсти з того горщика супу. І якщо буде вам потрібна людина поглядіти дітей, я завжди...— Тут я запнувся. Незручно було пропонувати за плату послуги, які я завжди робив їм задарма, а до того ж я пригадав той ідіотський випадок з яйцем, що колись дав Грегору.

Сабіна зареготала і сказала:

— Ну, говори вже!

— Я хотів сказати,— мовив я,— чи не могли б ви порекомендувати мене комусь із своїх знайомих, у мене ж є телефон, і я візьму не дорожче за яку-небудь няньку.

Сабіна мовчала, і я зрозумів, що вона зворушена до сліз.

— Чуєш, Гансе?— нарешті озвалась вона.— Я не можу довго затримуватись біля телефону, але скажи мені: що, власне, сталося з тобою?

Очевидно, вона єдина в Бонні досі не читала рецензії Костерта, крім того, мені спало на думку, що вона могла й не знати нічого про те, як вийшло у нас із Марі. Адже у неї не було знайомих у тому «колі».

— Сабіно,— сказав я,— Марі кинула мене... і вийшла заміж за якогось Цюпфнера...

— Боже мій!— вигукнула вона.— Та не може цього бути!..

— Все це правда,— мовив я.

Вона замовкла, і я почув, що хтось тарабанить по

телефонній будці. Певно, якийсь ідіот хотів скоріше розповісти своєму партнеру по скату, як він мало не виграв на «чирвового туза без трьох».

— Тобі слід було одружитися з нею,— тихо сказала Сабіна,— я маю на увазі... ну, та ти й сам розумієш.

— Розумію,— мовив я,— я вже й сам хотів, але виявилось, що треба мати ще той проклятий папірець із мерії та щоб я дав письмове зобов'язання — ти чуєш? — зобов'язання виховувати дітей у католицькому дусі.

— Але ж, я гадаю, не через це все розбілося? — натякнула вона. По телефонній будці загупали ще гучніше.

— Не знаю,— відповів я,— це послужило приводом, та, певно, тут домішалося ще багато чого, мені цього не зрозуміти. Ну, Сабінко, вішай трубку, інакше той схвилюваний справжній німець уб'є тебе на порозі кабіни. Наша країна кишить такими розбійниками.

— Обіцяй мені, що прийдеш,— мовила вона,— і не забувай: твій горщик супу тепленький чекає на тебе цілий день.— Я ще чув, як вона вже тихше додала: — Як це підло, як підло.

Очевидно, Сабіна в замішанні поклала трубку не на важіль апарата, а на столик, де звичайно лежить телефонна книга. Я почув голос того суб'єкта: «Нарешті!..» Але Сабіна, як видно, вже вийшла з кабіни. Тоді я закричав у трубку:

— Пробі! Рятуйте! — Закричав таким високим і різким голосом, що той тип спіймався на гачок, схопив трубку й запитав:

— Чим я можу вам допомогти? — Голос його звучав серйозно, рішуче й дуже мужньо, і я почув по запаху, що він недавно їв щось кисле — мариновані оселедці чи щось подібне.— Алло, алло! — гукнув він, і я сказав:

— Ви німець? Я принципово розмовляю тільки з справжніми німцями.

— Правильний принцип,— погодився він.— То що ж з вами скоїлось?

— Я страшенно турбуюся за ХДС,— відповів я.— Ви як — теж завжди голосуєте тільки за ХДС?

— Але ж це само собою зрозуміло,— трохи ображено відповів він.

— Ну, тоді я спокійний,— мовив я і поклав трубку.

21

Того суб'єкта слід було образити по-справжньому, запитати його, чи він уже згвалтував свою дружину, чи виграв гранда з двійкою і чи вже пробазікав зі своїми колегами по службі обов'язкові дві години про війну. У нього був голос типового повелителя своєї дружини, бравого німця, а його коментар: «Нарешті!» — прозвучав, наче команда: «До бою!»

Голос Сабіни Емондс трохи втішив мене, він звучав трохи роздратовано, як у зацькованої людини, але я зрозумів, що вона щиро вважає поведінку Марі підлою і що в неї завжди знайдеться для мене тарілка теплого супу. Вона дуже добра куховарка, і поки не вагітніла й не починала дивитися на всіх чоловіків осудливо («Ех ви, чоловіки!..»), то була весела і значно приємніша католичка, ніж Карл, який і досі зберіг дивовижні семінарські судження про сексуальне питання. Сповнені докору погляди Сабіни дійсно стосувалися всього чоловічого роду, і лиш коли вона їх кидала на Карла, конкретного винуватця, її очі ставали особливо темними, майже грозовими. Я часто намагався розважити Сабіну, демонстрував їй свої номери, від яких вона мимоволі сміялась, довго і щиро сміялась, до сліз, але потім так і сиділа в сльозах, сміху — наче й не було... Тоді Марі мусила виводити

її в другу кімнату й утішати там, а Карл тим часом сидів біля мене з похмурим, винуватим виразом обличчя й кінець кінцем у розпачі брався перевіряти учнівські зошити. Часом я допомагав йому, підкреслюючи помилки червоним чорнилом, проте мені він не довіряв, проглядав усе ще раз і кожного разу сердився, що я нічого не пропустив і точно помітив чорнилом усі помилки. Він не міг припустити, що я здатний виконати цю роботу бездоганно і в його дусі. Всі проблеми Карла зводяться до грошей. Коли б Карл Емондс мав семикімнатну квартиру, вся та роздратованість і зацькованість не були б неминучими.

Якось я сперечався з Кінкелем про його розуміння терміну «прожитковий мінімум». Кінкель вважався одним з геніальних фахівців у таких питаннях, і, по-моєму, саме він визначив прожитковий мінімум для одинака великого міста в розмірі вісімдесяти чотирьох, а потім вісімдесяти шести марок, не враховуючи платні за житло. Я навіть не закинув йому, що сам він, судячи з розказаного колись мерзенного анекдота, вважає своїм прожитковим мінімумом суму, разів у тридцять п'ять більшу. Такі ж бо закиди вважаються нетактовними і пошлыми, але пошлість якраз і полягає в тому, що подібні суб'єкти підраховують прожитковий мінімум для інших. В тих вісімдесяти шести марках навіть передбачені витрати на культурні потреби: очевидно, кіно або газети, та коли я спитав Кінкеля, чи сподіваються вони, що цей одинак зможе за ті гроші подивитись пристойний фільм, цінний у виховному розумінні,— він розлютився, а коли я спитав, як слід розуміти графу «Відновлення запасу білизни» — чи міністерство спеціально не наймає якогось добродушного дідка, що бігає по Бонну, поки протре підштанки, а потім доповідає міністерству, скільки часу потрібно, щоб їх протерти,— його дружина зауважила, що я страшенно нетактовний, а я відповів, що

можу дещо збагнути, коли комуністи починають планувати стандартні обіди, термін зносу тканин та подібні дрібниці,— зрештою, комуністи лицемірно не шукають виправдання в чомусь надприродному,— але що християни типу її чоловіка доходять до такої претензійності, здається мені просто неймовірним; вона відповіла, що я безнадійний матеріаліст і не маю ніякого уявлення про жертовність, страждання, злу долю та велич злиденного життя. В житті Карла Емондса я ніколи не помічав ні жертовності, ні страждання, ні злої долі, ані якоїсь величі його злиднів. Він заробляє досить добре, і єдине, що нагадує про злу долю та велич, є його постійне роздратування, а походить воно від того, що він підрахував і знав: ніколи йому не оплатити пристойної квартири. Усвідомивши, що саме Карл Емондс — єдиний, у кого я міг би попросити грошей, я остаточно зрозумів своє становище. У мене не було жодного пфеніга.

22

Я також зрозумів, що не зроблю того, про що думав: у Рим не поїду, з папою не говоритиму, завтра ввечері на материн журфікс не піду, красти сигарет і сигар та напихати кишені земляними горіхами не буду. У мене вже не було сили вірити в те, що ми з Лео пиляли деревину, і в подібні речі. Будь-яка спроба знову зв'язати розірвані маріонеткові нитки й піднятися на них — означає невдачі. Колись я таки дійду до того, що проситиму грошей у Кінкеля і в Зоммервільда, навіть у того садиста Фредебойля, а він, певно, буде тримати перед моїм носом п'ятимаркову монету і змусить мене стрибнути, щоб спіймати її. Я радитиму, коли Моніка Сільвс запросить мене випити чашку кави, і не тому, що запросить Мо-

ніка, а тому, що кава дарова. Доведеться й ще дзвонити тій дурепі Белі Брозен, підлещуватись до неї і сказати, що я більше не питатиму про розмір суми, а будь-яку суму прийму з подякою, і нарешті одного чудового дня піду до Зоммервільда і переконливо доведу йому, що я розкаявся, все зрозумів і готовий повернутися до католицької віри, і тоді станеться найжахливіше: Зоммервільд інсценує моє примирення з Марі та Цюпфнером... Але якщо я перейду в католицизм, батько, напевно, вже нічим не допоможе мені. Для нього це, мабуть, найстрашніше. Треба все як слід обміркувати: тут вибір не між rouge et noir¹, а між темно-коричневим і чорним: бурим вугіллям та церквою. Я ще стану тим, чого вони всі од мене давно чекають: справжнім чоловіком, зрілим, уже не суб'єктивним, а цілком об'єктивним і готовим разом з ними в великопанському клубі глибокодумно забивати в скат. У мене ще лишалась надія на деяких людей: на Лео, Генріха Белена, на мого діда і на Цонерера, який, можливо, пристроїть мене слащавим гітаристом, і я співатиму: «Вітер кучерями бавиться твоїми — знаю, ти моя». Я вже співав колись ту пісеньку Марі, але вона заткнула вуха і сказала, що виходить жахливо. Кінець кінцем мені не лишиться нічого іншого, як піти до комуністів і демонструвати їм усі ті номери, які вони визнають цілком антикапіталістичними.

Одного разу я справді їздив туди до них і в Ерфурті натрапив на якихось «начальників культури». Вони зустріли мене на вокзалі з помпою — піднесли велетенські букети квітів, слідом за тим частували в готелі форецьками, ікрою, морозивом і щедро поїли шампанським. Потім запитали, що, власне, нас найбільше цікавить в Ерфурті. Я сказав, що охоче оглянув би місце, де Лютер

¹ Червоним і чорним (франц.).

дискутував з опонентами, захищаючи докторську дисертацію, а Марі сказала, що чула, нібито в Ерфурті є католицький теологічний факультет, а вона цікавиться релігійним життям. Наші господарі зробили кислі міни, але нічого не могли вдіяти, і все вийшло досить неприємно — і для «начальників культури», і для теологів, і для нас. Теологи, певно, думали, що у нас із тими «начальниками культури» щось спільне, тому не могли одверто говорити з Марі. Навіть якийсь професор, що з ним вона завела розмову про становище віруючих, — він якось догадався, що Марі не по-справжньому одружена зі мною. В присутності функціонерів запитав її: «Але ж ви дійсно католичка?» Марі почервоніла по самі вуха й відповіла: «Так, хоч я й живу в гріхах, а все ж лишаюсь католичкою». Ми не знали, куди подітись, коли збагнули, що й функціонерам не подобається наш «несправжній» шлюб; а коли ми потім знову повернулися в готель і сиділи в кафе, один з функціонерів завів розмову про деякі форми дрібнобуржуазної анархії, які він особисто не схвалює. По тому мене запитали, з якими номерами я хотів би виступити в Лейпцігу, Ростоку та інших містах і чи не міг би я показати їм «Кардинала», «Прибуття в Бонн» та «Засідання спостережної ради». (Звідки вони дізналися про «Кардинала», і досі лишилося для нас загадкою, бо цей номер я підготував не для публіки, показував його тільки Марі, і вона умовила мене не виступати з ним, бо «зрештою кардинали носять червоні мантиї мучеників»). Я сказав: ні, спершу я повинен трохи ознайомитися з умовами життя у них, бо вся суть комунізму полягає в тому, щоб показати людям в абстрактній формі ситуації, взяті не з чужого їм життя, а з їхньої дійсності, а в їхній же країні немає ні Бонна, ні спостережних рад, ні кардиналів. Вони чомусь-то стривожились, один з них навіть зблід і заявив, що уявляв собі мої гастролі зовсім

по-іншому, а я відповів, що і я з свого боку все уявляв інакше. Це було просто жахливо. Я сказав, що, трохи ознайомившись, міг би продемонструвати якийсь номер, скажімо, «Засідання крайзкомітету», «Нарада членів культурної ради», «Збори обирають президію» чи, на репіті, «Ерфурт — місто квітів»,— як на гріх, навколо ерфуртського вокзалу можна було побачити що завгодно, тільки не квіти,— але тут підвівся їхній верховода і заявив, що вони не потерплять пропаганди проти робітничого класу. Він уже не просто зблід, а прямо-таки сполотнів, проте кілька його колег виявились принаймні настільки мужніми, що ледь помітно осміхнулись. Я заперечив йому, сказав, що не вбачаю ніякої пропаганди проти робітничого класу, якщо покажу такий собі легкий для розучування номер, наприклад, «Збори обирають президію» чи щось подібне. Але він заявив: «Ми розчарувалися в вас, остаточно розчарувалися». Я сказав, що, коли так, я міг би й виїхати від них, на що він відповів: «Так, це ви можете — будь ласка, наступним поїздом». Я ще сказав, що міг би свій номер «Засідання спостережної ради» назвати «Засідання крайзкомітету», бо там, певно, теж вирішують питання, які до них уже були вирішені. Від цього вони втратили будь-які ознаки ввічливості і, навіть не заплативши за нашу каву, залишили кафе. Марі плакала, я ладен був кому-небудь набити пика, а коли ми зібралися на вокзал, щоб найближчим поїздом виїхати додому, не знайшлося ні носильника, ні готельного розсильного, і нам довелося самим нести свої чемодани, що я ненавиджу всією душею. На щастя, на привокзальній площі ми зустріли одного з тих молодих теологів, з якими Марі говорила вранці. Побачивши пас, він почервонів, але взяв у заплаканої Марі з рук її важкий чемодан, а Марі всю дорогу до поїзда пошепки вмовляла його не наживати з нами зайвих неприємностей.

Вийшло все жахливо. Ми пробули в Ерфурті всього-на-всього якихось шість чи сім годин, але встигли зіпсувати стосунки з усіма — і з теологами, і з функціонерами. І коли вже вийшли з поїзда в Бебрі й зупинились у готелі, Марі проплакала всю ніч, а ранком написала листа тому теологу, проте я так і досі не знаю, чи ж він одержав того листа.

Досі я думав, що миритися з Марі та Цюпфнером — останнє діло, але здатися на милість того блідого фанатика й показувати їм «Кардинала» — це вже найпошлідше. У мене ще лишались Лео, Генріх Белен, Моніка Сільвс, Цонерер, мій дідусь та горщик супу у Сабіни Емондс, до того ж я, певно, зможу заробляти потроху, наймаючись глядіти дітей. Я ладен дати письмове зобов'язання не годувати малюків яйцями. Очевидно, для німецьких матерів це просто нестерпно. На все, що люди називають об'єктивною цінністю мистецтва, мені наплювати, але висміювати спостережні ради там, де їх і сліду немає, на мою думку, просто підло.

Одного разу я розучив досить великий номер «Генерал»; довго працював над ним і, нарешті показавши його, досяг того, що в наших колах називають успіхом: тобто, кому слід сміятись — сміялися, а кому слід злоститись — ті злостилися. Та після виступу, коли я, гордо випнувши груди, повернувся до костюмерної, на мене там уже чекала якась старенька, висхла бабуса. Після виступів я завжди нервую, нікого не терплю поряд, крім Марі, а тут сама Марі впустила ту стару в мою костюмерну. Не встиг я й причинити за собою двері, як вона звернулась до мене й заявила, що її чоловік теж був генералом, що він загинув на фронті, але ще до того написав їй листа, в якому просив відмовитись від будь-якої пенсії. «Ви ще

дуже молодий,— сказала вона,— але досить дорослий, щоб це зрозуміти...» — і зразу ж вийшла. Після того я вже більше не міг виступати з номером «Генерал». Преса, яка іменує себе «лівою», писала потім, що мене, очевидно, залякала реакція; преса, яка іменує себе «правою», — що я, певно, сам усе зрозумів і не хочу грати на руку комуністам; а незалежна преса писала, що я, мабуть, остаточно відмовився від свого радикалізму і не хочу грати на руку будь-кому. Все це чистісіньке недоумство. Я просто не міг виступати з тим номером, бо мимоволі в моїй уяві одразу ж поставала та маленька бабуся, з якої всі знущаються і сміються, а вона, певно, ледве перебивається з хліба на воду. Коли якийсь діло вже не розважає мене, я просто кидаю його. Але втвочачити це журналістам — дуже складна річ. Їм завжди треба щось підмітити, пронюхати, а до того ж є досить розповсюджений тип злобливих журналістів, які ніяк не можуть примиритися з тим, що самі не артисти і навіть не мають хисту, щоб працювати «при мистецтві». Таких, звичайно, зраджує нюх, і тоді вони верзуть всяку нісенітницю, особливо в присутності гарненьких молодих дівчат, ще досить наївних, щоб обожнювати першого стрічного газетного партача тільки за те, що він десь має свою трибуну й користується певним впливом. В житті спостерігаються оригінальні форми невизнаної проституції, порівняно з якими власне проституція — чесне ремесло: там за гроші принаймні щось та пропонують.

Навіть цей шлях — шукати порятунку в милосерді продажного кохання — був для мене закритий: грошей у мене не було. А Марі тим часом в одному з римських готелів приміряла свою іспанську мантилю, аби з честю, яка личить її становищу, зобразити first lady німецького католицизму. Повернувшись у Бонн, вона при кожній

зручній нагоді з'являтиметься в світі, всміхатиметься всім, засідатиме в різних комітетах, відкриватиме виставки релігійного мистецтва і шукатиме собі відповідну кравчиню. Всі жінки, виходячи заміж за боннських чинів, завжди починають з того, що підбирають собі відповідну кравчиню.

Марі, як first lady німецького католицизму, з чашкою чаю або з бокалом коктейлю в руці: «Ви вже бачили того милого, маленького кардинала, що завтра має освятити статую пресвятої діви, створену Кюргертом? Ах, в Італії, певно, навіть кардинали справжні кавалери. Просто чудово!»

Я вже не міг навіть шкандибати, буквально повзав, і виповз на балкон вдихнути рідного боннського повітря,— але й це не допомогло. Я вже довго пробув у Бонні, близько двох годин, а через такий час боннське повітря в розумінні зміни клімату вже більше не діє благотворно.

Мені спало на думку, що, власне, завдяки мені Марі лишилась католичкою. В її віруванні бували періоди страшеної кризи — після розчарування Кінкелем, пізніше — Зоммервільдом, а такий суб'єкт, як Блотерт, міг би навіть святого Франціска зробити атеїстом. Марі довгий час навіть до церкви не ходила, зовсім не думала вінчатися зі мною, затялася в своїй упертості і тільки через три роки після нашого виїзду з Бонна пішла нарешті в їхнє «коло», хоча її туди частенько запрошували. Я сказав їй тоді, що розчарування — не поважна причина. Якщо вона в щось вірить — то й тисяча Фредебойлів не зможе похитнути віри, а зрештою — я так і сказав,— зрештою, є ж іще Цюпфнер, який, на мій погляд, хоч трохи бундючний і зовсім не в моєму дусі, але як католик заслуговує довір'я. Я переконував її, що, певно, знайдеться ще чимало справжніх католиків, назвав їй кількох пасторів, проповіді яких я слухав, нагадав про папу,

Гері Купера, Алека Гіннеса — і вона, вхопившись за папу Іоанна та Цюпфнера, знову піднялася на ноги. Як не дивно, але Генріх Белен уже на той час не мав на неї позитивного впливу, навпаки, вона назвала його «брудним типом», при згадці про нього бентежилась, і в мене зародилася підозра, що він пробував «наблизитись» до неї. Я не розпитував її про це, але підозрював серйозно, і, згадуючи економку Генріха, я міг припустити, що він таки «зближається» з дівчатами. Ця думка мені була огидна, але я міг його зрозуміти, як розумів деякі непристойні речі, що траплялися в інтернаті.

Тільки тепер я згадав, що саме я вказав їй на папу та Цюпфнера, аби зміцнити її віру в часи серйозних сумнівів. Тоді я поставився до католицизму абсолютно чесно, і саме в цьому моя помилка, але католицизм Марі здавалося таким природним, що я хотів зберегти це природне в ній. Коли вона просипала, я будив її, аби не спізнилася до церкви. Досить часто викликав для неї таксі, щоб вона вчасно потрапила в церкву, а коли ми бували в протестантських краях, дзвонив у всі кінці по телефону, шукаючи, де служать месу, і Марі завжди підкреслювала, що це «особливо» мило з мого боку, а потім — на тобі: я повинен підписати той проклятий папірець, дати *письмове* зобов'язання виховувати своїх дітей католиками. Ми частенько говорили про наших дітей. Я з великою радістю ждав дітей, уже балакав зі своїми дітьми, тримав їх на руках, вбивав їм у молоко сирі яйця, мене турбувало тільки те, що нам доведеться кочувати по готелях, а в більшості готелів добре ставляться лише до дітей мільйонерів та королів. На дітей некоролів і немільйонерів, у всякому разі на хлопчиків, завжди гаркають: «Тут тобі не вдома!» І вже цим передбачається, що в дитини є три вади: що вона вдома поводить по-свинськи, що їй добре тільки тоді, коли вона

поводиться по-свинськи, і, нарешті, що люди в дитинстві ні в якому разі не повинні почувати себе добре. Дівчатка ще мають шанси на ласкаве обходження з ними, їх можуть назвати «миленькими», а на хлопчиків зразу ж гримнуть, якщо поряд немає батька чи матері. Для німців кожен хлопець — невихована дитина, і прикметник «невихований» не обов'язково й вимовляти — він просто зрісся з іменником «хлопчисько». Якби кому-небудь спало на думку скласти список слів, якими користується більшість батьків у розмові з дітьми, він би упевнився, що в порівнянні з ним запас слів «Ілюстрованої газети» — мало не словник братів Грімм. Мине ще небагато часу — і німецькі батьки розмовлятимуть зі своїми дітьми лише мовою фрау Калік: «Ах, як прекрасно!» та «Ах, як огидно!» Час від часу вони зважуватимуться й на деякі варіанти мови, наприклад: «Без заперечень!» або «Не сунь носа, куди не слід».

Ми з Марі навіть обговорювали, як будем одягати своїх дітей; вона вважала за краще «світлі, елегантного покрою пальтечка з капюшонами», а я — курточки, бо, на мій погляд, дитина в світлому, елегантно скроєному пальтечку не зможе гратися в калюжі, тоді як курточка більше підходить для хлюпання в калюжі; так, вона — я весь час мріяв про дівчинку — буде тепло зодягнена і взута в зручні черевички: якщо захоче кидати камінці в калюжу, то забризкає собі хіба що ноги, а не пальтечко, а коли черпатиме воду з калюжі якоюсь бляшанкою і вода ненароком проллється, то й тоді не завжди попаде на курточку, а скорше забруднить тільки ноги. Марі дотримувалась тієї думки, що в пальтечку вона все ж буде обережніша, а питання, чи взагалі ми дозволим гратись нашим дітям у калюжах, остаточно так ми й не вирішили. Марі завжди лише всміхалась, ухиляючись від цієї теми, і казала: «Діждемося — побачимо».

Якщо в неї з Цюпфнером будуть діти, вона не зможе одягати їх ні в курточки, ні в елегантно скроєні пальтечка з капюшоном,— їй доведеться випускати своїх дітей на вулицю взагалі без пальт, бо всі види верхнього одягу для дітей вона детально обговорювала зі мною. Говорили ми й про довгі та короткі штанці, про трусики й спідні сорочечки, про шкарпеточки й черевички,— їй доведеться пускати дітей голяком по Бонну, якщо не захоче почувати себе зрадницею і повією. Не уявляю собі й того, чим Марі збирається годувати своїх дітей: ми перебрали з нею всі дитячі продукти і всі методи годування, погодилися на тому, що не будем ставити дітей на відгодівлю, наче гусей перед святами, не будемо весь час запихати їх кашею чи заливати молоком. Я не хотів, щоб моїх дітей силували їсти над міру, я з огидою дивився, як Сабіна Емондс напихала своїх перших двох дітей, особливо найстаршу, якій Карл вибрав досить рідкісне ім'я Едельтруд. В прикрому для мене питанні про сирі яйця ми з Марі навіть посперечались, Марі була проти яєць, в суперечці заявила, що це їжа багатіїв, і тут же почервоніла, а я мусив заспокоювати її. Я звик до того, що на мене дивились і ставились до мене не так, як до інших, лише тому, що я походжу з родини буровугільних Шнірів, а Марі тільки двічі сказала дурницю з цього приводу: в той перший день, коли я спустився до неї у кухню, і вдруге — в розмові про яйця. Огідно бути сином багатих батьків, і, звичайно, ще огидніше, коли ти ніколи нічого не мав з того багатства. Вдома нам дуже рідко давали яйця, мати вважала їх «безумовно шкідливими». Едгару Вінекену теж було нелегко, але в протилежному розумінні, його всюди показували й відрекомендовували як сина робітника; навіть деякі священики казали: «Суцце дитя робітничої сім'ї», і це звучало так, ніби вони говорили: гляньте на нього, він зовсім

не має рогів і на вигляд — людина розумна. Це теж расова проблема, якою колись повинен зайнятись материн «Об'єднаний комітет». Єдиними людьми, хто неупереджено ставився до мене в цьому питанні, були Вінекени та батько Марі. Вони не ставили мені на карб, що я походжу з родини буровугільних Шнірів, і не підносили за це до небес.

23

Я піймав себе на тому, що все ще стою на балконі й дивлюся на Бонн. Коліно боліло так сильно, що я мусив триматись за перила, але ще більше мене турбувала марка, яку я викинув на вулицю. Я радо повернув би її собі, але тепер уже не міг вийти з дому, бо Лео мав ось-ось прийти. Колись же зрештою вони повинні там упоратися з своїми сливами, вершками та застольною молитвою. Помітити марку вниз на вулиці я не міг: відстань до землі досить значна, а до того ж тільки в казках монети блищать так яскраво, що їх можна відшукати. То був перший випадок, коли я жалкував за чимось, зв'язаним з грішми: адже за ту викинуту марку можна було купити дванадцять сигарет, сосиску з булочкою, двічі проїхати трамваєм. Без каяття, а проте з деяким жалем я згадував численні випадки, коли ми доплачували за проїзд у вагонах першого класу швидких поїздів усіх тих нижньосаксонських бабусь, — з таким жалем згадують поцілунки дівчини, яка потім одружилася з іншим. На Лео не можна було поклататись, бо в нього надто наївне уявлення про гроші, приблизно таке, як у черниці про подружню любов.

Внизу на вулиці ніщо не блищало, не сявав ніякий казковий талер, хоч уся вона була яскраво освітлена; там я бачив самі тільки легкові машини, трамваї, автобуси

та боннських громадян. Я сподівався, що та марка затрималась на даху трамвая і її принаймні знайде хто-небудь у депо.

Я, звичайно, ще міг кинутись у лоно євангелічної церкви. От тільки — від самої думки про лоно у мене поза спиною мороз пробігає. На груди Лютера я ще міг би кинутись, але «в лоно євангелічної церкви» — ніколи. Якщо вже лукавити, то краще з вигодою, щоб якомога краще потішитись. Прикинутись католиком — ото була б розвага для мене: спершу б я з шівроку тримався осторонь, потім почав би ходити на вечірні проповіді Зоммервільда, і так — аж поки б у мені «католики» закипіли, як у чиряку бацили. Але таким чином я втратив би останню надію заслужити батькову прихильність і підписувати колись чеки в конторі буровугільного концерну. Можливо, мати влаштує мене в своєму «Об'єднаному комітеті» і надасть мені можливість захищати там мої расові теорії. Я міг би поїхати в Америку й виступати з доповідями в жіночих клубах — як жива ілюстрація каяття німецької молоді. От тільки — мені нема в чому каятись, зовсім нема в чому, а тому довелося б удавати каяття. Я міг би їм також розповісти, як колись на тенісному майданчику жбурнув жменю попелу в пику Герберту Каліку, як мене замкнули в сарай з мішенями, а потім судили: Калік, Брюль і Левеніх. Але розповідати про це — теж лицемірство. Не можу ж я зобразити оті моменти й повісити їх собі на шию, наче орден. Всі носять ознаки своїх героїчних вчинків на шиї та на грудях у вигляді орденів. Але чіплятися за минуле — теж лицемірство, бо ніхто не знає, які моменти справді були, — скажімо, та хвилинка, коли Генрієтта в своєму синьому капелюшку сиділа в трамваї і потім поїхала під Леверкузен, щоб там «захищати священну німецьку землю» от «жидовствующих янкі».

Ні, таки надійнішим лицемірством, яке б мене найбільше потішило, була «ставка на католицьку карту». Там ніколи не програвш.

Я ще поглянув через дахи університетського містечка на дерева Двірцевого парку: за ним, на підгір'ї між Бонном та Годесбергом, житиме Марі. І це благо. Все ж таки краще бути ближче до неї. Їй було б надто легко, якби вона могла думати, що я весь час у від'їзді. Ні, цього не буде. Нехай її невідступно переслідує думка, що кожної хвилини може зустрітися зі мною, і хай кожного разу червоніє за своє розпусне і зрадницьке життя; а якщо я зустріну її з дітьми і на них будуть пальтечка з капюшонами, курточки чи грубошерсті водонепроникні піджачки, то нехай їй раптом здається, ніби вони зовсім голі.

По місту пішов поголос, ласкава пані, що ваші діти ходять голяка. Це вже занадто. І ще ви, ласкава пані, допустились маленької помилки в важливому ділі: ви сказали, що любите лише одного чоловіка, а мусили сказати — свого. Пішла чутка й про те, що ви лиш посміхаєтеся з глухого невдоволення, яке у місті кожен відчуває проти того, кого називають стариком. Ви вважаєте, що всі якось прикро схожі на нього. Зрештою — так гадаєте ви — всі вважають себе незамінними, як і він, і зрештою всі читають кримінальні романи. Звичайно, обкладинки кримінальних романів не личать квартирам, умебльованим з таким смаком. Датчани, наприклад, забули поширити стиль своїх меблів на обкладинки детективів. Фінни — ті хитріші й придумують такі обкладинки, що пасуватимуть до стилю стільців і крісел, бокалів і ваз. Навіть у Блотертів повсюди лежать детективи, їх не сховали соромливо в той вечір, коли ми оглядали їхній будинок.

Завжди ви, ласкава пані, полюбляєте темряву — то в кіно, то в церкві, то в темній вітальні слухаєте церковну музику, а яскравого світла тенісного майданчика боїтеся. Різні чутки повзуть про вас. Ви сповідалися в соборі цілих півгодини, а то й сорок хвилин. Ті, хто чекав черги, ледве стримували своє обурення. Боже мій, кажуть люди, в чому ж їй стільки кається — у неї ж найкрасивіший, найсимпатичніший і найчесніший чоловік! Такий порядний. Така чарівна донечка, дві машини...

За ґратами сповідальні — нетерпіння, сповнене роздратування, нескінченне шелотіння про любов, шлюб, обов'язок, знову про любов і нарешті запитання: «У вас же й тіні сумніву немає в вашій вірі — то чого ж ви страждаєте, дочко моя?»

Але ти не можеш вимовити, навіть подумати боїшся про те, що знаю я. Ти не можеш жити без клоуна, в паспорті якого зазначено: ф'ах — комік, віросповідання — ніякого.

Я прошкутильгав з балкона в ванну кімнату — хотів загримуватись. З мого боку було помилкою стояти й сидіти перед батьком незагримованим, але ж я найменше розраховував на його візит. Лео завжди прагнув розгадати мою справжню думку, розгледіти моє справжнє обличчя, пізнати моє справжнє «я». То нехай дивиться й розгадує. Він завжди боявся моїх масок, моєї гри, всього того, що називав несерйозним, коли я без гриму. Мій чемодан з гримом ще десь у дорозі між Бохумом та Бонном. Тільки відкривши білу стінну шафку у ванній кімнаті, я спохватився, але запізно: мені не слід було забувати, яку вбивчу владу мають речі над нашими почуттями. Тюбики й баночки Марі, пляшечки й патрончики з губною помадою — нічого того вже не було в

шафці, і тому, що там *абсолютно нічого* не лишилося, мені стало тяжко, як тоді, коли б я знайшов якийсь її тюбик чи баночку. Все зникло. Може, то Моніка змилувалась наді мною, все збрала й винесла геть. Я поглянув на себе в дзеркало: мої очі абсолютно порожні, це вперше не було потреби спустошувати їх, дивлячись на себе по півгодини підряд під час тренування обличчя. То було обличчя самогубця, а коли я почав гримуватись, воно стало схожим на обличчя мерця. Я намазав лице вазеліном, розірвав напівзасохлий тюбик з білилом, вичавив те, що там лишилось, і загримував обличчя тільки в білий колір: жодної чорної рисочки, жодної червоної цяточки — все біле, навіть брови; волосся моє стало схожим на парик, непідфарбовані уста — темні, майже сині, а очі — світло-блакитні, як фаянсове небо, і такі порожні, як у кардинала, який боїться й самому собі признатися, що він уже давно втратив віру в бога. Я навіть не злякався свого відображення. З таким обличчям можна зробити кар'єру, навіть можна лицемірити в справі, якій я, попри всю її безнадійність і наївність, найбільше симпатизував, — у справі, в яку вірив Едгар Вінекен. Вона принаймні не мала присмаку і, при всьому її нєсмаку, була найчеснішою між безчесними справами, найменшим з менших зол. Таким чином, у мене ще була альтернатива, крім чорного, темно-коричневого та синього, я міг обрати те, що з надто оптимістичним евфемізмом називають червоним, — воно сіре з слабим проблиском ранкової зорі. Сумний колір для безнадійної справи, але в ній, можливо, знайшлося б місце і для клоуна, який допустився найтяжчого з усіх клоунських гріхів — викликав до себе жалість. Але тут була ще одна заковика: Едгара я ніяк не міг дурити, нізачо не хотів прикидатися перед ним. Я був єдиним свідком того, що він пробіг стометрівку за десять і одну десятю секунди, а він — один з небагатьох людей, хто

завжди вважав мене таким, яким я є, і кому я завжди здавався таким, яким був. До того ж він не вірив ні в що, крім певного сорту людей,— а інші ж вірили в щось більше, ніж людина,— в бога, в абстрактні гроші, в такі невловимі поняття, як от держава, Німеччина тощо. Це Едгару не властиво. Для нього вже було серйозним розчаруванням те, що я тоді взяв таксі. Тепер я каюся, треба було одразу все пояснити йому, хоча звичайно я ніколи не вважав за необхідне перед кимось звітувати. Я відійшов од дзеркала: надто вже сподобалось мені те, що я там бачив. Мені й на мить не спало на думку, що бачив я своє власне відображення. То був уже не клоун, а мрець, який грає мерця.

Я прошкутильгав до нашої спальні, в яку ще досі не заглядав, боячись побачити якусь одежину Марі. Здебільшого я сам купував їй сукні, навіть радився з кравчичками, як їх переробити. Марі до лица всі кольори, крім червоного та чорного, вона може одягти навіть сіру сукню, не наводячи нудьги, а рожевий колір їй особливо до лица, і зелений теж. Я, певно, міг би заробляти гроші на дамських модах, але для однолюба, та ще не гомосексуаліста, це були б справжні тортури. Більшість чоловіків просто дають своїм жінкам розрахункові чеки і радять «схилитися перед диктатом моди». Якщо в моді фіолетовий колір, то всі ті дами, загодовані чеками, носять фіолетові сукні, і коли на якомусь вечорі всі жінки, що «знають собі ціну», походжають у фіолетових платтях, все те зборище нагадує всецерковний з'їзд насилу пробуджених до життя єпископів жіночого роду. Лише небагатьом жінкам цей колір до лица. А Марі могла одягати фіолетові сукні. Коли я ще жив удома, якось раптом з'явилася мода «сак», і всі ті бідолашні куріпки, яким чоловіки велять одягатись «відповідно чину», скакали у нас на журфіксі в мішках. Деяких жінок мені було

дуже шкода — особливо високу, огрядну даму, дружину одного з численних «президентів», — що хотілось підійти до неї і з милосердя загорнути її в яку-небудь скатертину чи завісу. А чоловік її, той дурноверхий осел, нічого не помічав, нічого не бачив і не чув, — він міг послати дружину на базар в рожевій нічній сорочці, коли б якийсь пихатий дурень завів таку моду. На другий день той чоловік читав перед півторацта пасторами євангелічної церкви лекцію про слово «пізнання» в законі про шлюб. А сам, очевидно, навіть не «пізнав», що в його дружини надто гострі коліна і що їй не можна носити коротких суконь.

Я поспіхом, щоб не заглянути в дзеркало, розчинив дверцята одержної шафи: Марі не лишила там нічого-нічогісінько, навіть якоїсь колодки для розтяжки черевиків чи пояска, як, буває, жінки повісять і забудуть. Навіть запаху її парфумів майже не лишилось; їй слід було б мати більше милосердя та забрати й мій одяг, роздарувати його людям або спалити, але мої речі висіли там: зелені вельветові штани, які я так і не носив, чорний твідовий піджак, декілька краваток, а внизу на полиці для взуття стояло кілька пар черевиків; в невеличких шухлядках, певно, лишилося все моє багатство: запонки і білі підкомірці, шкарпетки й носовики. Інакше й бути не могло: що стосується власності — тут католики непохитно справедливі. Заглядати в шухляди було зайвим ділом: що належало мені — все на місці, а що належить їй — того немає. Яким було б милосердям забрати й мої манатки з собою, але тут, у нашій одержній шафі, все скінчилось цілком справедливо, з убивчою акуратністю. Забираючи все, що могло мені нагадувати про неї, Марі, певно, відчувала і жалість до мене, напевно, ще й поплакала трошки — тими сльозами, якими жінки плачуть

у фільмах про розлучення, кажучи: «Але днів, прожитих з тобою, я ніколи не забуду».

Прибрана, чистенька шафа (хтось навіть пройшовся по ній вогкою ганчіркою й витер порох) — це найгірше з того, що вона могла мені лишити: повний порядок, усе розділено, її речі розлучені з моїми. Шафа мала такий вигляд, немов після вдалої операції. Нічого не лишилось від Марі, навіть одірваного гудзика з блузки. Щоб не дивитись у дзеркало, я лишив дверцята шафи розчиненими, пошкандибав у кухню, запхнув собі в кишеню піджака пляшку з коньяком, зайшов до вітальні, ліг на диван і підтягнув угору холошу. Коліно дуже розпухло, проте біль трохи стих, тільки-но я ліг. В моїй пачці ще лишалось чотири сигарети, одну з них я запалив.

Я думав: а що краще — чи коли б Марі лишила тут свій одяг, чи так, як є, все прибрано і чисто, навіть ніде записочки: «Але днів, прожитих з тобою, я ніколи не забуду»? Мабуть-таки, так краще, і все ж вона могла б лишити хоч якийсь відірваний гудзик чи поясок — або вже краще взяла б шафу цілком і спалила її!..

Коли надійшла звістка про смерть Генрієтти, вдома саме накривали на стіл. Серветка Генрієтти, яку, на думку Анни, ще рано було прати, лишилася в жовтому серветковому колечку на серванті, а всі ми дивились на ту серветку, на ній були сліди мармеладу і маленька коричнева пляма — від супу чи від соусу. Тоді я вперше відчув, скільки жаху таїться в речах, полишених людиною, що кинула вас чи померла. Мати все ж спробувала почати їсти, очевидно, це мало означати: життя продовжується чи щось подібне, але я добре знав, що це не так, — не життя продовжується, а смерть. Я вибив з руки матері ложку, вискочив у садок, потім знову вбіг у дім, де вже

стояв крик і плач. Виявляється, мати обпеклася гарячим супом. Я кинувся нагору в кімнату Генрієтти, розчинив навстіж вікно і почав жбурляти в садок усе, що потрапляло мені під руки: коробочки, сукні, ляльки, капелюшки, черевики, берети; потім одним ривком відкрив шухляди, в яких лежала білизна і між нею різний дріб'язок, напевно, колись дорогий для неї: засушені колоски, квіти, камінці, вирізки з паперу і цілі пачки листів, перев'язані рожевими стрічками. Тенісні черевики, ракетки, призи — все, що потрапило мені під руки, — я повикидав у садок. Потім Лео розповідав мені, що я був немов навіжений і все сталося так швидко, шалено швидко, що мені не встигли перешкодити. Я прямо перевертав шухляди через підвіконня, потім помчав у гараж, витягнув у садок важку канистру з бензином, вилив бензин на те манаття і підпалив; усе, що валялось осторонь кули, я підкидав ногами у вогонь, підібрав усі клаптики й шматочки, засушені квіти, колоски й листи і покидав у полум'я. Побіг у їдальню, схопив ту серветку з буфета і жбурнув у вогонь! Пізніше Лео казав мені, що все це не тривало й п'яти хвилин, і, перш ніж хтось встиг збагнути, що, власне, трапилось, під вікном стовпом палахкотіло полум'я, і я все повкидав туди. З'явився навіть якийсь американський офіцер — він гадав, що я спалюю секретні матеріали, документи «великогерманських вервольфів», чи що, та поки він підійшов, усе вже було охоплене полум'ям, почорніло і смерділо, а коли офіцер простяг руку, щоб вихопити пачку листів, я вдарив його по руці і вихлюпнув у вогонь рештки бензину з канистри. Трохи згодом навіть примчала пожежна команда з сміховинно довгими шлангами, а десь позаду хтось пропищав сміховинно тоненьким голоском найсміховиннішу команду, яку я будь-коли чув: «Воду — марш!» І пожежники не посоромились ту жалюгідну купу сміття та попелу ще обливи

з своїх брандспойтів, а що полум'я трохи присмалило віконні рами, то один з них спрямував шланг туди, в кімнаті все попливло, а потім паркет покоровився, і наша мати оплакувала зіпсовану підлогу та дзвонила у всі страхові товариства, з'ясовуючи, чому приписати ту шкоду — вогню чи воді і чи можна одержати страховку за збитки.

Я ковтнув коньяку з пляшки, засунув її знову в кишеню й помацав коліно. Поки лежав — не так боліло. Якщо я поведуся розумніше, мобілізую всю силу волі, опух і біль зменшаться. Можна знайти собі порожній ящик з-під апельсинів, сісти перед вокзалом і, акомпануючи на гітарі, співати «Лоретанську літанію». Ще можна буде — ніби ненароком — покласти поряд на приступку капелюх чи берет, і досить лиш одному комусь здогадатися кинути туди що-небудь, як інші теж насміляться наслідувати його приклад. А мені потрібні гроші вже хоча б тому, що кінчалися сигарети. Найліпше було б покласти в капелюх один срібний гріш і кілька монет по п'ять пфенігів. Напевно, Лео принесе мені принаймні хоч такі гроші. Я вже уявив себе там: на темному фоні вокзального фасаду я сиджу з заgrimованим білим обличчям, у синій трикотажній сорочці, чорному твідовому піджаку, в зелених вельветових штанях і, перекрикуючи вуличний гамір, починаю: «*Rosa mystica — ora pro nobis — turris Davidica — ora pro nobis — virgo fidelis — ora pro nobis*»¹. Я сидітиму і тоді, коли прибуватимуть поїзди з Рима, аж доки не приїде моя *coniux infidelis*² зі своїм католицьким чоловіком. Певно, церемонія вінчання завдала їм немало турбот: Марі ж не вдова і не розлучена, а втім —

¹ «Чудодійна трояндо, молися за нас, опора Давидова, молися за нас, вірна діво, молися за нас» (латин.).

² Невірна дружина (латин.).

це я волею випадку знав абсолютно точно, — вже й не дівчина. Мабуть, Зоммервільд рвав на собі волосся, бо вінчання без фати зіпсувало всю естетику його замислу. Чи, може, у них є якісь особливі літургічні правила для пропащих дівиць і колишніх коханок клоунів? Що собі думав той єпископ, що вінчав їх? А нижче єпископа вони ж не захотять. Одного разу Марі потягла мене на єпископську службу, і на мене сильне враження справила вся та церемонія: митру сюди — митру туди, митру на голову — митру з голови, білу стрічку через плечі — білу стрічку зняти, єпископський посох сюди — єпископський посох туди... Як «витончена артистична натура», я цікавлюсь естетикою повторів.

Я знову обмірковував свою пантоміму з ключами. Взяти пластилін, видавити в ньому ключем ямочку, залити її водою і поставити в холодильник; у такий спосіб можна виморозити кілька ключів; напевно, вдасться дістати маленький портативний холодильник, де я міг би щевчора виморожувати по кілька ключів для чергового виступу, які під час виконання номера розтануть і зникнуть. Можливо, ця ідея і реальна, але в той момент я відкинув її — надто складна, робила мене залежним від багатьох реквізитів та технічних випадковостей, а до того ж, може трапитися робітник сцени, одурений колись на фронті якимсь рейнландцем, то він ще чого доброго відкриє холодильник — і весь номер зійде нанівець. Другий варіант кращий: не змінюючи рис обличчя, а тільки набіливши його, сісти на приступку вокзалу й наспівувати «Лоретанську літанію», акомпануючи собі на гітарі. А поряд покласти капелюх, який я колись одягав, імітуючи Чапліна, от тільки не було монет для принади. Непогано б покласти гріш, один гріш і п'ять пфенігів — ще краще, а найкраще три монети: десять, п'ять і два пфеніги. Нехай люди бачать: я не якийсь там релігійний

фанатик, що гребує скромною милостинею, хай бачать, що я вдячний за будь-яку лепту, навіть за мідну. Потім я покладу туди ще й срібну монету, вона має свідчити, що тут і більшу милостиню не тільки не відхиляють, а й дають добрі люди. Я й сигарету покладу в перевернутий капелюх — більшості людей легше вийняти пачку з сигаретами, ніж гаманець. Звичайно, рано чи пізно з'явиться якийсь поборник громадського порядку й вимагатиме пред'явити ліцензію вуличного співака або хто-небудь з комітету боротьби з богохульством визнає сумнівною релігійність моєї програми. На той випадок, коли мене спитають про документи, я триматиму біля себе брикет бурового вугілля, напис на рекламі «Обігривайся Шніром» знають навіть діти, чорний напис «Шнір» жирно підкреслю червоною крейдою, можливо, що попереду домаблюю літеру «Г.». Це буде незвичайна візитна картка, зате недвозначно ясна: «Дозвольте відрекомендуватися — Шнір». А в одному ділі мені міг би й справді допомогти батько, і це б йому нічого не коштувало: міг би дістати мені ліцензію вуличного співака. Йому досить подзвонити обер-бургмістру чи поговорити з ним про це в Великопанському клубі під час гри в скат. Це він, певно, зробив би для мене. Тоді б я міг спокійно сидіти на приступці вокзалу й чекати поїзда з Рима. Якщо Марі знайде в собі силу пройти повз мене, не обнявши мене, то й тоді ще лишиться вихід — самогубство. Але це потім, десь пізніше. Я не поспішав думати про самогубство з причин, які можуть декому здатися зарозумілістю: хотів зберегти себе для Марі. Вона може розійтися з Цюпфнером, і тоді наші відносини стали б ідеальним повторенням історії Безевіца: вона була б моєю коханкою назавжди, бо церква офіційно її ніколи б не розлучила з Цюпфнером. А там — досить звернути на себе увагу телебачення, знову прославитись, і церква на все закряс

очі. Мені ж вінчатися з Марі зовсім не обов'язково, і тому їм навіть не доведеться стріляти в мене з тієї іржавої гармати Генріха Восьмого.

Мені стало значно краще. Коліно стухало, біль заспокоювався, лишалися мігрень та меланхолія, але я до них звик, як до думки про неминучу смерть. Справжній митець не забуває про смерть ніколи — як добрий пастор про молитовник. Я навіть точно знаю, що буде після моєї смерті: могильного склепу Шнірів я не уникну. Мати плакатиме й твердитиме, ніби тільки вона єдина й розуміла мене. Після моєї смерті вона буде кожному стрічному розповідати, «яким у дійсності був наш Ганс». Мати досі переконана і, певно, буде переконана на віки вічні, що я «хтивий» і «жадібний до грошей». Вона говоритиме: «Так, наш Ганс був обдарований, тільки, на жаль, хтивий і жадібний до грошей... і, на жаль, зовсім не дисциплінований, а такий обдарований, такий обдарований...» Зоммервільд скаже: «Наш добрий Шнір був чарівний, такий витончений,— тільки, на жаль, у нього була неперборна антипатія до клерикалів і ніякого чуття до метафізики». Блотерт жалкуватиме, що за мого життя не видали закону про смертну кару і що мене публічно не стратили. Для Фредейбойля я буду «незамінним типом людини без будь-якої соціологічної послідовності». Кінкель плакатиме щиро й нестримно, буде глибоко зворушений, але запізно. Моніка Сільвс ридатиме, наче вона — моя вдова, і каятиметься, що зразу не прийшла до мене й не приготувала мені омлет. Марі просто не повірить, що я помер,— вона кине Цюпфера, їздитиме з готелю в готель, шукаючи мене, але марно.

Батько мій досхочу навітішається трагізмом ситуації і буде каятись, що, йдучи від мене, потай не поклав на

шафу принаймні кількох стомаркових купюр. Карл та Сабіна плакатимуть нестримно, так плакатимуть, що учасникам похорону це здаватиметься неестетичним. Сабіна весь час непомітно соватиме руку в кишеню Карла, бо знову забуде свого носовика. Едгар вважатиме своїм обов'язком стримувати сльози, можливо, після похорону піде в наш парк і ще раз виміряє кроками стометрову доріжку, а потім повернеться вже сам на кладовище й покладе на меморіальну плиту Генрієтти великий букет троянд. Ніхто, крім мене, не знає, що він був закоханий у неї, ніхто не знає, що на всіх листах, які я спалив, на звороті конвертів, замість прізвища відправника, стояли ініціали «*E. B.*». І ще одну таємницю я візьму з собою в могилу: одного разу я спостерігав, як мати в підвалі потай прослизнула в комірку з продуктами, відрізала собі товстий шматок шинки і їла, стоячи, квапливо пхаючи її в рот пальцями; від того видовища мені навіть не стало гидко, тільки дивно, і я був скорше зворушений, ніж обурений. Я саме тоді без дозволу спустився в підвал відшукати старі тенісні м'ячики і, почувши її кроки, зразу вимкнув світло; але бачив, як мати взяла з полиці банку яблучного повидла, поставила банку знову на полицю, бачив, як її лікоть рухався туди й сюди, коли вона щось різала, а потім почала запихати в рот згорнуту трубкою скибку шинки. Цього я ніколи не розповідав і ніколи нікому не розповім. Моя таємниця засне навіки під могильною плитою в склепі Шнірів. Як не дивно, але я поважаю істот, до яких сам належу, тобто людей.

Коли помирає хтось мені подібний, я печалюсь. Навіть над могилою матері я заплакав би. Біля могили старого Деркума я довго не міг опам'ятатись: все кидав лопатою землю на голі дошки труни, чув за спиною чийсь шепіт, що так не годиться, але не переставав сипати землю, поки Марі не взяла з моїх рук лопату. Я вже

більше не хотів бачити ні його крамнички, ні того будиночка, не хотів брати звідти нічого на пам'ять. Абсолютно нічого. Марі повелася тверезо: вона продала ту крамничку й відклала гроші «для наших дітей».

Я вже зміг, не шкутильгаючи, сходити в передпокій і взяти гітару. Зняв з неї футляр, зсунув до купи два крісла, підтягнув до себе телефон, ліг і почав наструювати гітару. Взяв кілька акордів, і мені полегшало. А заспівав — стало ще краще. «*Mater amabilis — mater admirabilis*»¹ — співав я, а рефрен — «*ora pro nobis*» — підсилював звуками гітари. Номер сподобався мені. З гітарою в руках, перевернутим капелюхом поряд, зі своїм справжнім обличчям — так я можу чекати поїзда з Рима. *Mater — boni consilii*². Адже Марі сама сказала, коли я з грішми повернувся від Едгара Вінекена, що ми більше ніколи, ніколи не будемо розлучатись, — «поки смерть нас не розлучить», — а я ж іще не помер. Фрау Вінекен завжди говорила: «Хто співає, той ще живе» — і ще: «Кому їжа до смаку, той не пропаде». А я співав і відчував голод. Не можу собі уявити, як Марі житиме осіло: ми з нею кочували з міста до міста, з готелю до готелю, а коли доводилося лишитись на кілька днів, вона завжди говорила: «Ці розкриті чемодани дивляться на мене, наче роззявлені пащі, щоб їх чимось напхали», — і ми напхали пащі чемоданів, а коли я мусив затриматись на кілька тижнів, вона бігала по місту, як по старовинних розкопках. Кінотеатри, церкви, легковажні газетки, «не-гнівайся-друже». Невже їй і справді хочеться взяти участь у пишній літургії, де Цюпфнера будуть посвячувати в рицарі Мальтійського ордену, серед канцлерів і президентів, а потім вдома власними руками виводити гарячим утюгом воскові плями з рицарських шат? Звичайно,

¹ «Мати милостива — мати чудодійна» (латин.).

² Мати — добра порадиця (латин.).

кому що до смаку, але ж тобі, Марі, це не до смаку. Краще вже покластися на невіруючого клоуна, який завчасно розбудить тебе, щоб не спізнилася до меси, а в разі потреби — оплатить і таксі до церкви. Мою синю трикотажну сорочку тобі ніколи не доведеться прати.

24

Коли задзвонив телефон, я на якусь мить розгубився. Вся моя увага була зосереджена на тому, щоб не пропустити дзвінка до квартири і відчинити двері Лео. Я поклав гітару, глянув на апарат, що деренчав без угаву, зняв трубку і гукнув:

— Алло?

— Ганс? — сказав Лео.

— Так, — відповів я, — от і прекрасно, що ти йдеш до мене.

Він помовчав, кашлянув, мені вже здалося, що то не його голос, але він нарешті сказав:

— У мене є для тебе ті гроші...

«Ті гроші» прозвучало якось химерно. Взагалі у Лео було дивне уявлення про гроші. Він не має майже ніяких потреб — не курить, не п'є, вечірніх газет не читає і в кіно ходить лише тоді, коли принаймні чоловік п'ять, яким він цілком довіряє, скажуть йому, що цей фільм варто подивитись, а трапляється це раз у два-три роки. Їздити в трамваї він не любить — краще піде пішки. Коли він сказав «ті гроші», у мене зразу підупав настрій. Якби він сказав «трохи грошей», я зрозумів би, що йдеться про дві марки. Намагаючись заглушити тривожне передчуття, я запитав хрипким голосом:

— Скільки?

— Е-е... — мовив він, — шість марок і сімдесят пфенігів.

Для Лео це була сила грошей, по-моєму, для його так званих особистих потреб їх вистачило б років на два: іноді — перонний квиток, пакуночок м'ятних пастилок, гріш жебракові, він навіть не потребував сірників, і якщо купував коробочку, щоб мати їх напхвату, коли доведеться дати припалити «старшим», то йому вистачало її на цілий рік; і хоч носитиме ту коробочку цілий рік, вона буде в нього ніби нова. Звичайно, йому час від часу треба ходити до перукарні, але для цього він, певно, бере гроші з особливого рахунку, який батько завів йому для потреб навчання. Раніше він, бувало, купував квитки на концерт, але частіше брав у матері її запрошення. Багатим же значно більше дістається всього задарма, ніж бідним, а те, що доводиться купувати, їм відпускають дешевше; у матері завжди був каталог оптових цін — я гадаю, вона не посоромиться й поштові марки закупати оптом, подешевше. Шість марок сімдесят пфенігів — для Лео значна сума. Для мене теж у даний момент, але він ще, мабуть, не знав, що я, як говорили у нас вдома, в даний момент «не мав ніяких надходжень».

— Добре, Лео, велике тобі спасибі,— сказав я,— і захопи для мене по дорозі пачку сигарет.— Він кашлянув, нічого не відповів, тому я запитав: — Ти мене чуєш? Га? — Я подумав, чи не образився він, що я прошу за його гроші купити сигарет.

— Чую, чую,— мовив він,— тільки...— Він запнувся і, заїкаючись, додав: — Мені неприємно це тобі говорити... але я не можу прийти.

— Що-що? — гукнув я.— Ти не можеш прийти?

— Уже без чверті дев'ять,— пояснив він,— а о десятій я мушу бути в гуртожитку.

— А якщо ти запізнишся,— спитав я,— тобі що — оголосять анафему?

— Ах, облиш свої жарти,— ображено сказав Лео.

— Хіба ти не можеш попросити відпустку, чи як це по-вашому?

— Тепер уже не можу,— відповів він,— треба було заявити про це опівдні.

— А якщо ти просто запізнився?

— За це мені буде сувора адгортація! — сказав він притишеним голосом.

— Наскільки я ще пам'ятаю латинь,— це чимось нагадує слово «hortus»¹,— мовив я.

Він уривчасто засміявся.

— Воно скорше нагадує садовий секатор,— пояснив він,— досить неприємна річ.

— Ну, гаразд, Лео,— сказав я,— не хочу штовхати тебе на таку неприємність, хоча мені значно полегшало б, якби зі мною побула якась людина.

— Це складна справа,— пояснив він,— ти повинен мене зрозуміти. Адгортацію я б ще перетерпів, але якщо на цьому тижні зароблю ще одну, її занесуть до особової справи, і тоді доведеться відповідати на скрутініумі².

— Де? — перепитав я.— Будь ласка, повтори повільніше.

Він зітхнув, щось пробурчав собі під ніс і досить повільно сказав:

— На скрутініумі.

— Побий його морока,— сказав я,— це вже мені нагадує препарування комах, чи що. А до особової справи — зовсім як у ПП-9, з яким завжди носитья Анна. Там теж одразу все заносили до особової справи, ніби якимсь рецидивістам.

¹ Сад (латин.).

² Скрутініум — іспит на придатність до сану священика.

— Боже мій, Гансе,— мовив він,— невже нам у ці кілька хвилин нема про що поговорити, крім нашої системи виховання?

— Якщо це тобі неприємно, то не будемо. Але ж, я гадаю, є інші шляхи, вірніше — обхідні шляхи, скажімо, перелізти через мур абощо, як у тому ПП-9. Я хочу сказати, що й при такій суворій системі можна знайти лазівку.

— Це так,— погодився він,— знайти можна, як і на військовій службі, але в мене відразу до таких методів. Я хочу йти прямою дорогою.

— А ти не можеш заради мене перебороти свою відразу і хоч один раз перелізти через мур?

Він зітхнув, і я уявив собі, як він хитає головою.

— Невже це так терміново, що не можна відкласти до завтра? Я міг би пропустити лекцію і годині о дев'ятій ранку бути в тебе. Справді так спішно? Чи ти зараз же виїздиш звідси?

— Ні,— відповів я,— певний час я ще пробуду в Бонні. Дай мені принаймні адресу Генріха Белена, я хочу подзвонити йому, може, хоч він приїде сюди з Кельна — чи де він тепер живе. Річ у тому, що я поранився, розбив собі коліно, і сиджу без грошей, без роботи і — без Марі. А втім, я і завтра буду сидіти з розбитим коліном, без грошей, без роботи і без Марі — так що нічого спішного тут немає. Але, можливо, Генріх тепер уже пастор, має велосипед з мотором чи ще якийсь транспорт. Ти ще слухавш?

— Так,— мляво відповів він.

— Будь ласка,— попросив я,— дай мені його адресу чи номер телефону.

Лео мовчав. Він уже так навчився зітхати, наче сто років підряд просидів у сповідальні, зітхаючи над гріхами й безумством усього людства.

— Ну, так тому й бути,— нарешті сказав він, явно переборюючи себе.— Ти, як видно, ще нічого не знаєш?

— Чого не знаю? — стурбовано гукнув я.— О господи, Лео, та говори ж ясніше!

— Генріх уже не священик,— сказав він тихо.

— А я гадав, що церковний сан лишається до останнього подиху...

— Звичайно, так,— пояснив він,— я мав на увазі, що він більше не служить церкві. Кудись виїхав, зник безслідно, ось уже кілька місяців.— Усе це Лео видавив з себе на превелику силу.

— Нічого,— запевнив я,— рано чи пізно він знову з'явиться.— Тут у мене зародилась одна підозра, і я запитав: — А він сам утік?

— Ні,— сказав Лео осудливим тоном,— з якоюсь дівчиною.— Це прозвучало так, ніби він сказав: «Його чума забрала».

Мені стало жаль тієї дівчини. Певно, вона католичка, і їй тяжко видіти з колишнім священиком десь у злиденній кімнатці й терпіти всі подробиці «плотського бажання», а навколо розкидані білизна, підштанки, підтяжки, тарілки з недокурками й використані квитки в кіно, а тут уже дається взнаки нестача грошей, і коли та дівчина спускається сходами, щоб купити хліба, сигарет чи пляшку вина й на порозі зустріне сварливу хазяйку, то навіть не зможе кинути їй у відповідь: «Мій чоловік артист, так, так,— артист!» Мені було жалко їх обох, але більше дівчину, ніж Генріха. В таких випадках, коли йдеться не просто про непоказного, а навіть сумнівного капелана, церковна влада, напевно, досить сувора. Якби це сталося з таким типом, як Зоммервільд, то всі, очевидно, дивились би на все крізь пальці. Той навіть не тримав про людське око літньої економки з пожовклою шкірою на ногах: у нього служила гар-

ненька, квітуча на вид особа, — він звав її Магдалиною, — прекрасна куховарка, випечена і завжди весела.

— Ну що ж, — зауважив я, — тоді він для мене поки що відпадає.

— Боже мій, — вжахнувся Лео, — як ти можеш так байдуже реагувати на це!

— Я ж не Генріхів єпископ і безпосередньо не зацікавлений у цьому ділі, — відповів я, — мене турбують лише деталі. Може, в тебе є принаймні адреса або телефон Едгара?

— Ти маєш на увазі Вінекена?

— Авжеж, — сказав я. — Сподіваюся, ти ще не забув Едгара? Ви ж зустрічалися з ним у нас у Кельні, а коли ми ще жили вдома, то часто грались у Вінекенів і їли там картопляний салат.

— Ну звичайно, — мовив він, — звичайно, пам'ятаю, але, наскільки я знаю, Вінекен десь за кордоном. Хтось розповідав, що він поїхав у складі якоїсь наукової експедиції до Індії чи до Таїланду — точно не знаю.

— Ти певний цього? — запитав я.

— Цілком, — відповів він, — ага, тепер я згадав: Геріберт розповідав мені про нього.

— Хто? — гукнув я. — Хто тобі про це розповідав?

Лео мовчав, я навіть не чув більше його зітхань і тепер нарешті зрозумів, чому він не хоче приїхати до мене.

— Хто? — крикнув я ще раз у трубку, та Лео не відповідав. Він уже встиг завчити й те характерне покашлювання, що я частенько чув із сповідальні, чекаючи в церкві Марі. — Краще вже й завтра не приходь до мене, — мовив я знесило. — Шкода пропускати лекції. Тобі тільки й лишилося сказати, що ти бачився з Марі.

Очевидно, він не навчився нічого, крім зітхання та покашлювання. Цього разу він теж зітхнув — гірко, глибоко й протяжно.

— Можеш не відповідати на це запитання,— сказав я,— тільки передай від мене привіт тому симпатязі, з яким я сьогодні двічі говорив по вашому телефоні.

— Штрюдеру? — стиха запитав він.

— Не знаю, як його прізвище, але поговорити з ним було приємно.

— Та з ним же ніхто серйозно й говорити не стане,— сказав Лео.— Він же... він, так би мовити, тільки з милості проживає тут.— Лео і справді спромігся видавити з себе щось схоже на сміх.— Він тільки часом пробирається до телефону й говорить усякі дурниці.

Я підвівся на ноги, поглянув крізь щілинку в завісі на годинник внизу на площі. Було вже без трьох хвилин дев'ять.

— Ну, тобі пора йти,— сказав я,— а то ще запишуть до особової справи. Та дивись мені, не пропусти завтра лекції.

— Але ж ти зрозумій мене...— благально мовив він.

— От прокляття,— вихопилось у мене,— адже я і так тебе розумію. Не бери цього так до серця.

— Що ти за людина — я тебе ніяк не можу розкусити,— сказав він.

— Я — клоун,— відповів я,— і колекціоную незвичайні моменти. Бувай.— І поклав трубку.

25

Я забув розпитати про його успіхи на військовій службі, та, можливо, ще колись трапиться нагода й для цього. Напевно, він буде вихваляти харчування — вдома нас ніколи так добре не годували,— тягар служби визначатиме як «надзвичайно корисний у виховному відношенні», а спілкування з простими людьми як «страшенно

повчальне». Я міг обійтися, не розпитуючи його про це. Цієї ночі він, мабуть, у своїй семінарській постелі і очей не стулить, в муках совісті перевертатиметься з боку на бік, терзаючись одним і тим же питанням: чи правильно вчинив, що не пішов до мене. А я так багато хотів йому сказати, зокрема те, що для нього значно краще було б вивчати теологію десь у Південній Америці чи в Москві або ще в якійсь частині світу, тільки не в Бонні. Адже він повинен зрозуміти: тому, що він називає своєю вірою, не місце тут, у Бонні, серед Зоммервільдів та Блотертів, що тут же на повернутий до католицизму Шпір, якщо навіть стане священником, лише сприятиме зміцненню курсу акцій на біржі.

Обов'язково треба поговорити з ним про все це, найзручніше — коли вдома у нас буде журфікс. Ми, обидва блудні сини, посідали б у кухні біля Анни й, попиваючи каву, згадали б минулі славні часи, коли ми в нашому парку вправлялися з фаустпатроном, а перед нашими ворітьми зупинялись машини вермахту і до нас на постій привозили військових. Офіцер — майор чи щось подібне — з фельдфебелями й солдатами, автомашина з штандартом, і у всіх у них на думці нічого іншого, крім хіба яєчні, коньяку, сигарет та бажання полапати дівчат у кухні. Часом вони виявляли службовий запал, тобто ставали пихатими, солдати шикувалися перед нашим особняком, офіцер випинав груди, навіть закладав руку під борт мундира (наче артист бродячої трупи, що грає роль генерала) і горланив щось про «остаточну перемогу». Нестерпно, комічно, безглуздо. Та коли потім виявилось, що фрау Вінекен з кількома жінками вночі потай пробралася лісом крізь німецькі та американські позиції, щоб на тім боці у брата-пекаря добути хліба, ота пихатість обернулася на смертельну загрозу. Офіцер хотів розстріляти фрау Вінекен і ще двох жінок за шпигунство й саботаж

(фрау Вінекен зізналася на допиті, що по той бік фронту розмовляла з американським солдатом). Але тут наш батько — скільки я пам'ятаю, вдруге за своє життя — набрався рішучості, випустив жінок з імпровізованої в'язниці — нашої гладильні — і сховав їх на березі в сараї для човнів. Він виявив справжню мужність, кричав на офіцера, а той кричав на нього. Найсмішніше в офіцерові були його ордени, що тремтіли на грудях від обурення, тоді як мати наша своїм солоденьким голоском повторяла: «Панове, панове, але ж усьому є межа...» Єдине, що їй було не до вподоби у цій справі, це те, що двоє «поважних панів» так грубо кричать один на одного. Батько вигукував: «Перш ніж вчинити зло цим жінкам, вам доведеться розстріляти мене — стріляйте!» — і він справді розстебнув піджак і виставив перед офіцером свої груди; але тут наші солдати відступили, бо американці вже зайняли прирейнські висоти, і жінки змогли вільно вийти з сарая.

Найжалюгіднішим у тому майорі, чи як його там велічали, були його ордени. Без тих цяцьок він ще, певно, зберіг би якусь подобу гідності. І коли я тепер дивлюся на отих гидких міщан, що, поначіплювавши ордени, стовбичать на материних журфіксах, завжди згадую того офіцера: мені здається, що, порівняно з ним, навіть орден Зоммервільда ще можна терпіти: «Pro Ecclesia»¹ чи щось подібне. Все ж таки Зоммервільд робить для церкви дещо корисне: він тримає в руках своїх «артистів», і в нього є досить почуття смаку, аби зрозуміти, що той орден завжди носити незручно. Він його чіпляє, лиш коли йде на релігійні процесії, на урочисті богослужіння та на дискусії по телебаченню. Але телебачення і його позбавляє решток сорому, які в нього, на мій погляд, ще лиши-

¹ За церкву (латин.).

лись. Якщо наша епоха заслуговує якоїсь назви, то її слід назвати епохою проституції. Люди звиклися з словником повій. Якось я зустрів Зоммервільда після однієї з тих дискусій («Чи може модерністське мистецтво бути релігійним?»), а він мене й питає: «Ну як — хороший я був? Я вам сподобався?» Точнісінько ті ж запитання, які задають повії своїм клієнтам на прощання. Бракує тільки, щоб він іще сказав: «Порекомендуйте мене своїм знайомим». Я відповів йому: «Ви мені *взагалі* не подобаєтесь, тому не могли сподобатись і вчора». Він був буквально приголомшений, хоча я й висловив своє враження в пом'якшеній формі. А поведився він на тій дискусії мерзенно; аби тільки показати глядачам свою дешеву ерудицію і дотепність, він свого партнера по дискусії, якогось трохи безпорадного соціаліста, «убив», «поверг до своїх ніг», а то й просто «затоптав у грязюку». Поставивши хитре, підступне запитання: «Ага, значить, ви вважаєте раннього Пікассо абстракціоністом?», він старого, сивого чоловіка, який пробурмотів щось про «соціальне замовлення», на очах у десяти мільйонів глядачів «знищив» однією фразою: «Ах, то ви, певно, маєте на увазі соціалістичне мистецтво чи навіть соціалістичний реалізм!»

Коли я зустрів його на вулиці наступного ранку і сказав, що він мені не сподобався, його наче хто кийком по голові стукнув. Що одному з десяти мільйонів телеглядачів він не сподобався, це тяжко вразило Зоммервільдову пиху, зате його щедро винагородила вся католицька преса «справжньою зливою похвали». Там писали, що він здобув перемогу «в борні за добру справу».

Я запалив одну з трьох останніх сигарет, знову взяв гітару й почав потихеньку бренькати якусь мелодію. Я думав про те, що хотів розповісти Лео, про що хотів його розпитати. От так завжди: як тільки в мене є

бажання серйозно поговорити з ним, у нього то іспити на атестат зрілості, то він боїться якогось «скрутініума». Думав я і про те, чи мені таки слід співати «Лоретанську літанію»; краще не буду, а то ще хто-небудь подумає, ніби я католик, тоді вони оголосять мене «своїм» і з цього може вийти вдала пропаганда за них, вони ж бо все «ставлять собі на службу», і все обернеться на якесь непорозуміння і плутанину, бо я ж зовсім не католик, тільки люблю «Лоретанську літанію» і відчуваю симпатію до єврейської дівчини, якій літанія присвячена, та й цього ніхто не зрозуміє — з допомогою хитромудрих прийомів вони відкриють у мені мільйони тих «католонів», а далі потягнуть мене в телестудію, і курс їхніх акцій підніметься ще вище. Треба було підібрати якийсь інший текст, а шкода, мені справді найбільше хотілося заспівати «Лоретанську літанію», але на сходах боннського вокзалу це тільки викликало б непорозуміння. Шкода, шкода. Я вже так добре розучив її і так гарно інтонував на гітарі «ога про повіс».

Я встав, щоб підготуватись до виступу. Коли почну співати пісень під гітару на вулиці, напевно, і мій агент Цонерер «зречеться» мене. Якби я справді співав літанії, «Tantum Ergo» та інші тексти, які я так любив і роками розучував, лежачи в ванні, то, може б, він ще й «зглянувся», це було б спритним обходом умов контракту, не гірше, ніж малювання мадонн. Я навіть вірив, що він бажає мені добра, — чада земні сердечніші за чада небесні, — але для бізнесу я в його очах пропав, якщо сяду на сходах боннського вокзалу.

Я вже знову міг ходити, не дуже помітно кульгаючи. В такому разі ящик з-під апельсин зайвий, мені досить взяти в ліву руку диванну подушечку, а в праву — гітару й вирушати на роботу. У мене ще лишилось дві сигарети, одну я викурю, а друга на дні чорного капелюха служи-

тиме приманкою; добре було б покласти поряд хоч одну монетку. Я почав шукати в кишенях, вивертати їх: кілька використаних квитків у кіно, червона фігурка для гри в «не-гнівайся-друже», брудна паперова серветка, але — ніяких грошей. Висунув шухляду одержної шафи в передпокої: одержна щітка, квитанція на боннську церковну газету, талон на пивну пляшку і... ніяких грошей. Перекидав усе в ящиках і шухлядах у кухні, подався до спальні, шукав між запонками, кнопками, гудзиками, поміж носовиками і шкарпетками, в кишенях вельветових штанів — ніде нічого. Я скинув свої темні штани й лишив їх на підлозі, наче злізлу шкіру, кинув поряд білу сорочку і натягнув через голову блакитну трикотажну — яскраво-зелені штани і блакитна сорочка; повернувшись до себе дзеркало — прекрасно, я ще ніколи не мав такого шикарного вигляду. Я наклав грим товстим шаром, але за довгі роки, поки він валявся, жир висох, і тепер я побачив у дзеркалі, що білило потріскалось, обличчя моє в тріщинах нагадувало обличчя древньої скульптури, а темне волосся — парик. Я почав наспівувати собі під ніс пісеньку, яка тільки-но спала мені на думку:

Нещасний римський папа —
не слуха ХДС.
Він, бачте, їм не шкана,
щоб їсти їх овес.

На початку можна і з цим виступати, та й комітет по боротьбі з богохульством не зможе ні до чого причепитись. Я придумаю ще більше строф, підберу жалісну музику й виконуватиму в дусі балади. Мені так хотілось плакати, та заважало білило: воно було таким хорошим гримом з тими плямами, де вже почало осипатись, а сльози могли все це зіпсувати. Ну, та поплакати можна буде й потім,

після роботи, якщо й тоді забажається. Професійна витримка — найкращий захист; вразити не на життя, а на смерть можна тільки святих та аматорів. Я відступив од дзеркала, заглибився в себе і водночас ще більше віддалився од себе. Якщо Марі мене таким побачить і потім ще наважиться виводити воскові плями з його мальтійського рикарського мундира, тоді вона для мене померла і ми розлучимось навіки. Тоді можна буде тільки поплакати на її могилі. Я сподівався, що у всіх у них буде досить дрібних грошей, коли вони проходилимуть повз мене: у Лео — трохи більше, ніж один гріш, у Едгара Вінекена, коли він повернеться з Таїланду, можливо, знайдеться якась старовинна золота монетка, а мій дід, коли повернеться з Іск'ї, той принаймні випише мені безготівковий чек. Тепер я вже вмю обмінювати їх на готівку. Моя мати, очевидно, вважатиме за доцільне кинути мені два пфеніги, а то навіть і цілих п'ять, Моніка Сільвс, певно, нахилиться до мене й подарує поцілунок, тоді як Зоммервільд, Кінкель та Фредебойль, обурені моєю пошлістю, не вкинуть у капелюх навіть по сигареті. В ті часи, коли з півдня не буває поїздів, я зможу під'їхати на велосипеді до Сабіни Емондс і попоїсти супу. Цілком можливо, що Зоммервільд подзвонить Цюпфнеру в Рим і порадить йому зійти з поїзда ще в Годесберзі. Тоді я поїду на велосипеді за місто, сяду на схилі перед їхньою віллою і там співатиму свою пісеньку: досить буде Марі підійти й поглянути на мене — і я побачу, мертва вона чи жива. Єдиною людиною, кого мені справді жаль, був мій батько. Він виявив таке благородство, врятувавши тих жінок від розстрілу, і вдруге, коли на домашньому суді поклав мені руку на плече, а я ж — це я побачив зараз у дзеркалі, — отак заgrimований, не просто був схожий на нього, а прямо викапаний батько, і лиш тепер я остаточно зрозумів, чому він так переживав

навернення Лео до католицької віри. А Лео мені не жалко — у нього є своя віра.

Ще не було й пів на десяту вечора, як я спустився в ліфті вниз. Тут я пригадав пана-християнина Костерта, який мені заборгував пляшку шнапсу та різницю вартості між квитком першого і другого класу. Треба буде послати йому доплатну листівку й апелювати до його совісті. Він ще мав прислати квитанцію на мій багаж. Добре, що я не зустрів свою сусідку, гарненьку ффрау Гребзель, а то б довелося їй усе роз'яснити. Якщо вона побачить мене на сходах вокзалу, тоді вже й так усе зрозуміє. Бракувало мені тільки буровугільного брикета — моєї візитної картки.

На вулиці було холоднувато — березневий вечір; я підняв комір піджака, насунув капелюх і намацав у кишені свою останню сигарету. Згадав про пляшку з коньяком — вона б мені послужила чудовою декорацією, але ж могла й стати на заваді благодійництву: коньяк був дорогої марки, це видно й по пробці. Тримавши подушечку під лівою рукою, а гітару під правою, я повертався до вокзалу, з якого прийшов кілька годин тому. Тільки дорогою помітив ознаки епохи, яку тепер часом прозивають «блазнівською». Якийсь підпилий молодик, загримований під Фіделя Кастро, штовхнув мене, очевидно, бажаючи затіяти сварку; я обійшов його стороною. На вокзальних сходах якась група матадорів з іспанськими доннами чекала таксі. Я й забув, що в той вечір відбувався карнавал. Це було дуже доречно. Ніде професіонал не може так добре замаскуватись, як серед аматорів. Я поклав свою подушечку на третю приступку знизу, сів на неї, зняв капелюха, поклав у нього сига-

рету — не точно посередині і не з самого краю, а так, наче мені хтось кинув її зверху, — і заспівав:

Нещасний римський папа...

Ніхто не звертав на мене уваги, та було б і не зовсім добре, коли б усі одразу помітили мене, а так — через годину, дві, три — перехожі почнуть помічати. Почувши голос вокзального радіодиктора, я замовк. Він оголосив про прибуття поїзда з Гамбурга — і я став співати далі. Раптом я здригнувся: у мій капелюх упала перша монетка; вона поцілила в сигарету й відштовхнула її під самий край. Я поклав її на місце і знову заспівав.

СЛОВО З-НАД РЕЙНУ

Ось уже друга книга Генріха Белля виходить у перекладі українською мовою. Окрім роману «Очима клоуна», з'явився і роман «Дім без господаря», написаний 1954 року і невдовзі виданий на Україні. «Дім без господаря» був чи не першою книгою Белля, що вийшла в Радянському Союзі. Нині радянський читач може ознайомитись зі всіма найкращими творами письменника. Белль став у нас одним з найбільш відомих сучасних західноєвропейських письменників, а серед сучасних письменників Федеративної Республіки Німеччини — найвідомішим. І не дарма.

В тій складній політичній ситуації, яка панує нині в німецькій капіталістичній державі, на чолі якої стоять більш або менш приховані реваншисти й мілітаристи (а то, буває, й зовсім не приховані), в ситуації, де колишні кати Освенціму, Бухенвальду, Бабиного яру дістають не тільки прощення, але й державні пенсії, а борців проти гітлеризму судять як дезертирів, — в отакій ситуації бути виразником антифашистських, антимілітаристських поглядів — зовсім не легка річ. Проте ніякі поліційні заходи, ніякі дикі заборони, як-от заборона Комуністичної партії, не можуть уже затулити вуста людям, які все голосніше й рішучіше протестують проти нинішніх західнонімецьких порядків, що починають дуже скидатись на порядки проклятого гітлеризму. Ці люди не забули кривавого досвіду недавнього минулого, яке завдало стільки страшенного горя народам світу, вкривши і німецький народ лихом та ганьбою. Походять ці люди з різних соціальних верств німецького народу. Їхні антифашистські позиції часто відрізняються від тих єдинопослідовних, обгрунтованих позицій боротьби

проти фашизму, якими є позиції Комуністичної партії Німеччини — найбільш непохитного борця за справді життєві, правильно збагнуті інтереси народу. Проте армія послідовних борців проти фашизму належно цінує зусилля своїх спільників, хоч і бачить, куди іноді їх заводять їхня ж непослідовність, непереборені ілюзії «класового примирення», релігійні химери, дрібнобуржуазна «прекраснодушність».

Хоч і жорстокі уроки, завдані гітлерівцями німецькій інтелігенції, проте й досі численні кола її не до кінця осмислили, не до кінця збагнули рятівну роль робітничого класу та його партії в майбутті Німеччини, не оцінили належно всесвітньо-історичну вагу створення і розквіту Німецької Демократичної Республіки — першої держави німецьких робітників і селян, де, зрозуміло, не може бути й мови про будь-яке виявлення фашистських, расистських, мілітаристських тенденцій. Певна непослідовність проявляється в ідейних та політичних поглядах і тієї групи талановитих, суб'єктивно чесних і сміливих німецьких письменників, які в тяжких умовах Західної Німеччини об'єдналися в «Групу 47», названу так по тому повобенному року, коли серед кращої частини німецьких письменників визріло бажання згуртуватися на позиціях антифашизму, антигітлеризму. Ідейним батьком цієї «Групи 47», куди ввійшли такі видатні прозаїки і поети, як Ганс Ріхтер, Карл Опітц, Вольфганг Кешпен, Генріх Белль (а пізніше — молодші Інгеборг Бахман, Ганс Енценбергер та інші), був письменник Вольфганг Борхерт. Він помер 1947 року після ув'язнення в гітлерівській тюрмі, після примусового вигнання смертником на фронт, після перебування в американському таборі для військовополонених. Йому першому належить пристрасний заклик до німецьких письменників глибоко осмислити страшний урок розв'язаної Гітлером війни і зробити своїм творчим гаслом слова: «Ніколи не оповідай своїм дітям казок про священну війну, кажи правду, яка вона є, правду багрову, наче кров, наче спалахи гарматного вогню, наче зойки жаху». Навіть тоді, на ще гарячих попелищах сплюндрованих війною німецьких міст, цей заклик уже не був криком

голою розпачу. Не був він і паціфістською проповіддю. Був протестом. Протестом проти жахів імперіалістичних воєн, проти фашистських катівень, проти небезпеки, яка таїлась (і таїться) в недобитих рештках гітлеризму.

Протест Борхерта не був зойком, що пролунав у пустелі. На нього відгукнувся Ріхтер, за Ріхтером — Белль, і Кеппен, і Гейслер, і Опітц. «Група 47» почала своє існування в той рік, коли вмер Борхерт. Вона існує і досі, об'єднуючи найвидатніших письменників Федеративної Республіки Німеччини, беручи участь у світовій боротьбі за мир, шукаючи контактів з антифашистськими письменницькими колами інших країн, останнім часом налагоджуючи такі контакти й з письменниками Радянського Союзу. Отже, й зараз «Група 47» є найбільш живою, творчо активною, зв'язаною з сучасністю, з її процесами, тривогами, проблемами групою видатних письменників ФРН, позначених кожен своєю індивідуальною манерою, своєю тематикою, своєю поетикою, відомих далеко за межами західнонімецьких земель. Творчість цих письменників все більше й більше привертає до себе увагу радянських читачів, які з цілком зрозумілим інтересом стежать за явищами соціального й ідейного життя на тих землях, де німецький імперіалізм знову почуває себе господарем і в кривавому досвіді двох минулих воєн, які він сам розв'язав, шукає не науки на майбутнє, а лише причин, чому він у війнах 1914—1918 і 1939—1945 років зазнав поразки.

З-поміж письменників сучасної ФРН на одному з чільних місць стоїть Генріх Белль. Його популярність серед радянських читачів велика, і вона зростає з появою кожної його нової книги, бо по висхідній лінії розвивається хист письменника, ширшають його художні обрії, збагачується зміст його творів, набирає значущості галерея його животрепетних і виразних образів.

Змученим, пораненим, надломленим ганьбою і соромом, демобілізованим солдатом розбитого вермахту повернувся Генріх Белль на батьківщину після капітуляції гітлерівських полчищ. Поневірення. Випадкова праця то теслею, то урядовцем, то рахівником.

Навчання. Ненастанні думи про пережите, про долю народу, про життя і смерть. Хто винен? До чого довели цей народ і куди його поведуть? Скільки чесних душ розтерзано, замучено, вбито! Скільки бруду й підлоти не добито, не знищено! Скільком злочинцям дано шанси уникнути карі, вижити, затаїтись до слухного часу.

Белль починає писати. Він уже не юнак. Тридцятилітнім чоловіком видає він 1947 року свою першу збірку оповідань. Потім майже щороку виходять книги, приносячи авторові заслужену популярність. Спершу це книги про війну: «Поїзд прийшов вчасно» (1949), «Де ти був, Адаме?» (1951). Історія двох людських душ — історія кохання німецького вояки, колишнього архітектора Файнгальса, та єврейської гордої і прекрасної дівчини Ілони — кінчається трагічно, та як інакше вона й могла кінчитись? Ілона гине від кулі гітлерівського ката, Файнгальс — від снаряда німецького вояки Шнівінда, який боїться вже стріляти в бік американських військ, а стріляє по своїх, щоб помститись за капітуляцію, за білі прапорці, за поразку. Проте війна не стала загибеллю всього кращого, що є в німецькому народі. Белль бачить цих людей, з любов'ю і увагою описує їхнє повоєнне життя, дуже тяжке, похмуре, часто розпачливе, бездомне, напівголодне, але просякнуте глибокою, невитравною, непогасною зненавидою до винуватців того становища, тієї ганьби, того горя, в якому опинився німецький народ. Людям повоєнної Західної Німеччини присвячено подальші романи Белля: «І не промовив жодного слова...» (1953), «Дім без господаря» (1954), «Більярд о пів на десяту» (1959). Роман «Очима клоуна» написано 1963 року. Він оповідає про дійсність Федеративної Німецької Республіки 1962 року. Письменник бачить, як в задушливій, похмурій, наповненій реваншистським і антикомуністичним гвалтом дійсності «бундесреспубліки» все виразніше стають загрозливим явом найгірші передчуття Белля. Відразу ж після війни письменник спостеріг, що десь в уцілілих садибах над Рейном приховались і гітлерівський полковник Брессен, і кат Фільскайт (зловісні персонажі повісті «Де ти був, Адаме?»). В «Домі без господаря» фашист Гезелер, вбивця поета

Раймунда Баха, вже влаштувався. Він став літературним критиком, пристрасним дослідником поетичної спадщини... Раймунда Баха. Огидною машкарою лицемірства, смиренності, слащавості прикривають свої звірячі пики і персонажі роману «Більярд о пів на десяту» — гітлерівський урядовець, нині теж сановник Нетлінгер, фашистський заводіяка Вакано, навіть сам боннський міністр М.

Письменник знає, що цим кривавим тіням минулого, цим недобиткам гітлеризму протистоїть велика сила справжнього німецького народу, зокрема всі чесні сили німецької інтелігенції — того середовища, яке найкраще Белль знає і з якого черпає головні образи своїх книг. Прославлений архітектор Генріх Фемель, його син Роберт (дійові особи роману «Більярд о пів на десяту») так ніколи і не спромоглися стати на позицію відвертого опору гітлеризмові. Це терзає їхнє сумління, і ніколи вони морально не дорівнюються героїчній висоті тих непомітних, «плебейських» борців проти фашизму, які йшли в своїй боротьбі на смерть. Кельнер Шрелла, його дочка, тесляр Ферді — учасники антигітлерівського підпілля. Вони загинули. Вцілів і повернувся з еміграції до рідного міста син Шрелла — Гуго. Він признається Робертові:

— Тут мені страшно. Не знаю, може, я помиляюсь, але люди, що їх я бачу в цьому місті, здаються мені анітрохи не кращими за тих, від яких я колись тікав.

— Думаю, що ти не помилився, — погоджується з ним Роберт.

Можливо, що так думає і сам Белль. Йому, певне, теж буває страшно отих зухвалих і лютих пик гітлерівців, які надто часто потрапляють письменникові на очі, але він не піддається страхові. Від книги до книги, набираючи все більшої рішучості, зростає його гнівне, викривальне ставлення до дійсності капіталістичної німецької держави, де жодне «економічне чудо», жоден релігійний глянс, жоден лицемірний лемент з приводу «ображених патріотичних почувань» не може приховати корінних протиріч, які в дій державі діють, загострюються, зростають. На одному полюсі гуртуються сили реакції, мілітаризму, реваншизму. Вони зухвало

допомінаються забуття всім злочинам, які вони чинили, вимагають собі прощення і навіть винагороди. Вони нахабно простягають лапи по атомну бомбу, думаючи цим настрахати борців за мир, за демократію, за соціалізм, лави яких збираються біля другого полюсу, авангардом яких була, є, буде самовіддана, героїчна Комуністична партія Німеччини. Комуністи — ось послідовні борці проти всіх і всіляких форм фашизму. При всьому антифашистському запалі, якому віддає свій талант Генріх Белль, йому ще бракує такої цільної, до кінця продуманої і по-справжньому оптимістичної послідовності. Він бореться, він протестує, він гнівно зриває машкари з облич паразитарної верхівки «бундесреспубліки», але письменник ще не бачить, що самого морального удару замало. Які б не були гучні ляпаси, яких він завдає німецькій реакції,— вони не скинуть її з трону. Тільки в боротьбі робітничого класу, що спирається на своїх спільників з інших соціальних верств Західної Німеччини, в боротьбі, яка точиться під проводом партії робітничого класу — Комуністичної партії, буде здобуто остаточну перемогу німецького народу над силами реакції і фашизму,— і то буде перемога не лише німецького народу, але й світлих сил миру в усьому світі.

Цього не бачить письменник, не бачить цього і герой його роману «Очима клоуна». Дія роману відбувається протягом несповна одного дня, прожитого героєм роману Гансом Шніром у рідному місті — в Бонні, нинішній столиці ФРН. Не дуже пасує визначення «герой» до цього бідного молодого клоуна, позбавленого і роботи, і щастя, і любові через своє гнівне, критичне ставлення до західнонімецької сучасності, до її владущих. І найближча Гансова рідня — його нікчемний батько, його хитра й лицемірна мати,— і все колишнє оточення, релігійні, військові, літературні діячі, оті всілякі Зоммервільди, Фредебойлі, Цюпфнери, Каліки,— вся ця зграя стала муrom між Гансом Шніром та життям, щоб або зламати його, або задавити голодом, безнадією, самотою.

Збагнувши внутрішню, класову зв'язаність своєї великопанської родини з гітлеризмом, відчувши лицемірство, з яким капіталісти

Шніри та інші, до них подібні, зараз упадають перед американськими «переможцями», Ганс Шнір зрікається своєї родини, рве зі своїм оточенням, обирає своїм ремеслом зневажану в буржуазному середовищі, мандрівну і бездомну професію клоуна. Ця професія дає йому змогу висміювати «сильних світу цього», але коли клоун починає надто покладатися на «волю своєї творчості», надто зневажливо ставитись до «підпор громадянства»,— з ним нещадно розправляються, позбавляють роботи, ізолюють од суспільства. Навіть його кохану, яку клоун любить всією глибиною своєї чистої, чесної, по-дитячому наївної душі,— навіть його кохану відлучають від нього хитрими підступами релігійного зваблення. Релігія, церква, церковники, католицькі установи, що справді відіграють значну роль в Західній Німеччині, посідають багато місця і в романі Белля. Белль не шкодує зневаги, щоб змалювати фальш та лукавство «служителів бога». Проте від такого антицерковницького спрямування не так просто перейти до вищого етапу — до атеїстичної свідомості. Белль такого переходу не робить. Хоч його герой — Ганс Шнір — і говорить про свій атеїзм, але не слід на це покладатись. Моральним ідеалом для Шніра є все-таки релігійний діяч — «добрий, нещасний римський папа» Іоанн XXIII. Цей папа, померлий 1963 року, і насправді був видатною особою, винятковою в історії Ватикану, але ж він не дав і не міг дати масам жодного дійового напучення в їхній тяжкій боротьбі за мир, в їхньому прагненні до встановлення між людьми стосунків, ліпших за ті, що існують в суспільстві буржуазному.

Хоч, по суті, в романі «Очима клоуна» і нема атеїстичного заряду, а є добра порція ляпасів, завдана сучасним німецьким церковникам і політикам,— все-таки цілу зливу лайок, загроз, наклепів викликав цей роман і в ФРН, і в самому центрі католицького світу — в Ватікані, де й кардинали приєднали свої голоси до проклять. Західноберлінський єпископ Еріх Клаузєнер порівняв цю книгу зі скорпіоном, якого, мовляв, автор підсовує замість хліба читачеві. Белль у своїй відповіді розлюченим церковникам написав, що він і раніше не визнавав церковних приписів у галузі

художньої творчості, а зараз має сумнів і щодо церковного авторитету в питаннях моралі.

Для письменника, який раніше полюбляв підкреслювати свою релігійність,— це вже значний поступ, але що ж далі? Які дальші шляхи розкриває письменник і для себе, і для своїх героїв? Чи прагне він створити позитивну програму тієї моральної, соціальної, ідейної боротьби, яка розвивається і в душі окремого індивідуума, і в суспільстві сучасного буржуазного світу, що її вивченню Генріх Белль присвячує свій видатний талант, свій гострий зір, свою чутливу душу?

Безумовно, щасливі закінчення, оті слащаві «happy end» американських фільмів аніж не свідчать про справжній оптимізм їхніх творців, а являються виявом лише їхнього тупого самовдоволення або беззастережної брехливості. Було б блюзнірством про щось подібне й подумати, обговорюючи творчість такого письменника, як Генріх Белль. Але який же вихід бачить письменник для щирих, чесних, але дуже самотніх і знедолених борців проти буржуазної кривди, проти церковної брехні, проти фашистського людиноненависництва, до яких належить печальний клоун Ганс? Клоун вийшов зі своєї незатишної кімнати і сів на східцях боннського вокзалу, щоб співати сумних пісенок про «нещасного римського папу» і по-жебрацьки чекати на подачку милосердя. І все-таки навіть в цій злиденній ситуації клоун лишився людиною, бо в нього є честь, є гнів, є надія. Тому ми віримо, що він не загине так страшно і самотньо, як гине герой повісті Ф. Кафки «Процес», що він не загине так ганебно і потворно, як гинуть жалюгідні персонажі безнадійних драм Беккета й Іюнеско,— себто ми віримо, що ніколи Генріх Белль не стане на той шлях зневіри в людину, по якому повзуть деякі представники сучасної західноєвропейської літератури, доповзши кінець кінцем до найгідкішого антигуманізму. А від антигуманізму до фашизму — не дуже-то й довга путь.

Фашизм, набираючи нових форм і насамперед форм антикомунізму, і не думає критися з виднокругу сучасності. Він вистромляє свої роги за океаном у вигляді всіляких маккарті, берців, гол-

дуотерів, він кидає пластикові бомби у Франції та Італії, він зухвало гарчить на прирейнських землях, вимагаючи і атомної бомби, і прощення гітлеризму всіх його злочинів, і благословення своїх нових загарбницьких планів. Змія ворушиться. Її до кінця не розчавлено. Її хиже шипіння чують чесні люди світу. До таких людей належить і видатний письменник сучасної Західної Німеччини Генріх Белль. Своїми творами він начебто повторює безсмертний заклик незламного борця проти фашизму Юліуса Фучіка:

— Люди, будьте пильні!

Микола БАЖАН

ГЕНРИХ БЁЛЛЬ

Глазами клоуна

(На українском язьке)

Видавництво «Дніпро», Київ.

Володимирська, 42.

Релактор *З. І. Рябчик*

Художник *І. П. Хотимок*

Художній релактор *В. Л. Тулім*

Технічний релактор *Є. Ю. Зеленкова*

Коректор *С. Л. Куба*

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. Фрунзе Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі, Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Лінотипіст *А. Алдик*. Верстальник *А. Форґач*. Друкарі *Д. Тимошенко, М. Савченко*. Керівник палітурно-брошурувальних процесів *Г. Южновський*.

Здано на виробництво 17/III 1965 р. Підписано до друку 24/V 1965 р. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Фізичн. друк. арк. 8,625. Умовн. друк. арк. 12,075. Обліково-видавн. арк. 12,675. Ціна 74 коп. Замовл. 5-191. Тираж 30 000.

Т. П.— 1965 — поз. 474.

74 коп.

К

